

ΑΣΙ Χώρος

Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης

2015

21

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Διεύθυνση:
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ
Πεδίον Άρεως, 383 34 ΒΟΛΟΣ
<http://www.aeihoros.gr>, e-mail: aeihoros@prd.uth.gr
τηλ.: 24210 – 74486

Επιμέλεια έκδοσης: Εύη Κολοβού
Λαγού: Παναγιώτης Μανέτος
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς-Παναγιώτης Μανέτος

Ζουμπουλάκης Μ.	4
Οικονομική Πολιτική σε καιρούς κρίσης: Ιστορικά προηγούμενα	
Κατσίκας Δ., Φιλίνης Κ.	21
Κρίση, πιστωτική συρρίκνωση και αγορά εργασίας: Η περίπτωση της Ελλάδας	
Αρβανιτίδης Π., Νασιώκα Φ., Δημογιάννη Σ.	55
Από την κρίση στα κοινά: Ζητήματα αυτοδιαχείρισης στον αγροτικό τομέα	
Σαράτσος Γ., Πολύζος Σ.	82
Τουριστική χωρητικότητα και κύκλος ζωής των τουριστικών περιοχών: Η περίπτωση του Ν. Μαγνησίας	
Προφυλλίδης Β., Μποτζώρης Γ.	107
Οικονομική μεγέθυνση και μεταφορική δραστηριότητα	

Οικονομική πολιτική σε καιρούς κρίσης: Ιστορικά προηγούμενα

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Η φύση της πρόσφατης ελληνικής κρίσης είναι κυρίως πολιτική και σχετίζεται με 180 χρόνια 'πελατειακού κράτους'. Βασική θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι η απάντηση στην κρίση δεν μπορεί να είναι λιγότερο κράτος, αλλά αποτελεσματικότερο κράτος. Δεν υπάρχει ιστορικό προηγούμενο χώρας που κατάφερε να εξέλθει από μια αθροιστική ύφεση άνω του 23%, χωρίς ενεργητικές πολιτικές που στοχεύουν στην τόνωση της ζήτησης. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται τα αίτια της ελληνικής κρίσης και τα οικονομικά αποτελέσματα της πολιτικής των μνημονίων. Στη συνέχεια γίνεται μια συνοπτική αναφορά συγκεκριμένων ιστορικών παραδειγμάτων χωρών που εφάρμοσαν ενεργητικές πολιτικές εξόδου από τις τρεις μέχρι σήμερα μεγαλύτερες υφέσεις. Στο συμπέρασμα προτείνονται επτά στόχοι πολιτικής για ένα αποτελεσματικότερο κράτος. Αναγκαία προϋπόθεση επίτευξης αυτών των στόχων είναι η θέσμιση συγκεκριμένων αλλαγών στο οικονομικό και πολιτικό σύστημα.

Λέξεις κλειδιά

οικονομική κρίση, θεσμική οικονομική, παγκόσμια οικονομική ιστορία, ελληνική οικονομία

Economic policy during crisis: Lessons from history

Abstract

The nature of the recent Greek economic crisis is mainly politic and related to 180 years of clientelism. Our main thesis here is that the answer to the crisis cannot be less state but a more effective state. History teach us that there is not any historical precedent of a country that escaped from a total depression of more than 23% without an active economic policy aiming at regenerating the aggregate demand. In the first part of this paper, we present the causes of the Greek crisis as well as the consequences of the first two programs of austerity emanating from the MOU's between Greece and its creditors. In the next section, we present briefly specific historical examples of countries that have pursued active policies to escape the three biggest economic crises. In our conclusion, we suggest seven policy objectives for a more efficient state. A necessary condition to reach these objectives is the institutionalization of specific reforms in the Greek economic and political system.

Keywords

crisis, economic crisis, global economic history, greek economy, institutional economics

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Παραφράζοντας τον ορισμό του φόρου, η πολιτική συναλλαγή (‘ρουσφέτι’) αποτελεί εθελοντική εισφορά του πολίτη έναντι ειδικού ανταλλάγματος εκ μέρους του εκλεγμένου πολιτικού του εκπροσώπου. Η έκταση και το ιστορικό βάθος του φαινομένου έχουν αποτιμηθεί πολλές φορές (Τσουκαλάς, 1977; Δερτιλής, 2006; Κωστής, 2013). Το πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα έδωσε τη δυνατότητα στις κυβερνήσεις να κτίσουν ένα κράτος άδικο και αναποτελεσματικό, ωφέλιμο σε όσους πολίτες είχαν πρόσβαση στην κατανομή της όποιας εξουσίας, σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο. Μετά το 1981, το πελατειακό κράτος «κοινωνικοποιήθηκε» και έγινε από προσωπικό, κοινωνικό. Το μείζον πολιτικό αίτημα ήταν η ικανοποίηση όλων των διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων των «μη-προνομιούχων», μέσα από το κράτος και τους αυξανόμενους πόρους του από την ΟΚ/ΕΕ και από δανεισμό (Κωστής, 2013: 809). Ως αποτέλεσμα, τα δημόσια ελλείμματα από 10% το 1981, αυξήθηκαν σε 13% το 1990, μειώθηκαν λόγω ΟΝΕ σε 3% το 2000 για να απογειωθούν πάλι στο 15,4% το 2009. Τα ελλείμματα καλύφθηκαν κυρίως με δανεισμό: το

δημόσιο χρέος από 20% του ΑΕΠ το 1974, έγινε 48% το 1981 και 109% το 1996, υποχώρησε στο 99% το 2001 λόγω ΟΝΕ για να ανεβεί εκ νέου στο 111% το 2005 και στο 129% το 2009 (Γιαννίτσης 2005: 82, ΚΕΠΕ 6/2014). Την τελευταία περίοδο πριν την κρίση, οι δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν από 44% του ΑΕΠ το 2005, σε 53% το 2009, όταν ο ΜΟ στην ΕΕ27 ήταν 51%. Ταυτόχρονα τα έσοδα μειώθηκαν από 39% του ΑΕΠ το 2005, σε 37% το 2009 (ΚΕΠΕ 15/2011), ενώ ο ΜΟ στην ΕΕ27 ήταν 44,1% (Eurostat). Εν συντομία, ενώ το ελληνικό ΑΕΠ διπλασιάστηκε σε 40 χρόνια, το δημόσιο χρέος εξαπλασιάστηκε!

Στην ουσία φτάσαμε στη δημοσιονομική κατάρρευση του 2009 ως αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής εξέλιξης, στο τέλος της οποίας χρεοκόπησε το μεταπολιτευτικό μοντέλο διακυβέρνησης και ανάπτυξης. Η ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ απλώς επιτάχυνε την πορεία προς την κατάρρευση, καθώς δόθηκε πολύ πιο εύκολη πρόσβαση σε φθηνότερο δανεισμό. Κράτος, επιχειρήσεις και ιδιώτες καταλάωναν πολύ περισσότερα από όσα παρήγαγαν, χάρη στα δάνεια, συγκαλύπτοντας τη μείωση των επενδύσεων και της συνολικής κερδοφορίας μετά το 2006 (Τσαλίκη και Τσουλιφίδης, 2013: 229). Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 ήρθε σαν αποτέλεσμα μιας συγκυρίας παραγόντων με κυριότερες την τεράστια ανισορροπία στις διεθνείς συναλλαγές, την υπερβολική τραπεζική επέκταση και μόχλευση και τα μεγάλα κενά έλεγχου και εποπτείας του χρηματοπιστωτικού τομέα (Κολλίντζας και Ψαλιδόπουλος, 2009). Λόγω της τεράστιας απώλειας κεφαλαίων από τη διεθνή κρίση, οι εν δυνάμει δανειστές της χώρας ζητούσαν πλέον απαγορευτικά επιτόκια για να πάρουν το ρίσκο της δικής μας ενδεχόμενης χρεοκοπίας. Τους πρώτους μήνες του 2010 η Ελλάδα έφτασε στη χρεοκοπία όταν οι «αγορές» (δηλαδή τράπεζες, επενδυτικά κεφάλαια, ασφαλιστικά ταμεία και όποιοι διαχειρίζονται αποθέματα κεφαλαίων) έχασαν την εμπιστοσύνη τους, εκτιμώντας ότι η Ελλάδα δεν θα ήταν πλέον σε θέση να εξοφλεί κανονικά τα κρατικά ομόλογα. Διάφορα λάθη τακτικής (η διόγκωση του ύψους του ελλείμματος του 2009, λάθη επικοινωνίας) και η κωλυσιεργία των ηγετών της Ε.Ε., συνετέλεσαν στην προσφυγή σε ένα πρωτόγνωρο τριμερή μηχανισμό στήριξης και ελέγχου.

Η συμφωνία του Μαΐου 2010 ανάμεσα στην Ελλάδα, την ΕΕ και το ΔΝΤ, όπως αποτυπώθηκε στο πρώτο Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής, έσωσε μεν τη χώρα από μίαν άμεση χρεοκοπία με δραματικά βαρύτερες συνέπειες, αλλά επέβαλλε δυσβάστακτα μέτρα άμεσης δημοσιονομικής απόδοσης, που καμιά κυβέρνηση δεν θα υιοθετούσε οικειοθελώς με δεδομένη την πελατειακή δομή του πολιτικού μας συστήματος. Αναμφίβολα, υπήρχε καλύτερο μείγμα μέτρων – ως προς την κατανομή των βαρών στην κοινωνία και ως προς τη στήριξη της παραγωγής, της απασχόλησης και των επενδύσεων – το οποίο όμως θα έπρεπε να έχει ισοδύναμο αποτέλεσμα στη διατηρήσιμη μείωση του ελλείμματος. Ο λόγος που δεν σχεδιάστηκε ένα εναλλακτικό μείγμα πολιτικής

ήταν η αδράνεια των κυρίαρχων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που ακόμα και σε τόσο ακραίες οικονομικές συνθήκες προτιμούν είτε να αποφεύγουν την πραγματικότητα, είτε να καταγγέλλουν όσους έχουν την ευθύνη των αποφάσεων, αγνοώντας τις δυνατότητες της χώρας.

Οι στόχοι του πρώτου μνημονίου αποδείχτηκαν γρήγορα ανέφικτοι: τα δάνεια ήταν υπέρογκα, τα επιτόκια υψηλά, ο χρόνος αποπληρωμής τους εξαιρετικά βραχύς, ενώ και τα έσοδα των ιδιωτικοποιήσεων είχαν υπερεκτιμηθεί. Ταυτόχρονα, οι προβλέψεις για τις επιπτώσεις των μέτρων στην ύφεση αποδείχθηκαν λανθασμένες (Petralias et al., 2013). Τα γεγονότα που ακολούθησαν την κατάρρευση της Κυβέρνησης Παπανδρέου είναι γνωστά: η Κυβέρνηση σωτηρίας υπό τον Λουκά Παπαδήμο οδήγησε στην αναδιαπραγμάτευση του μνημονίου, στην απομείωση της ονομαστικής αξίας του χρέους κατά 53,5% (από 207 σε 95 δις), στην επιμήκυνση της εξόφλησής του κατά 30 χρόνια και στη μείωση επιτοκίου στο 3,65%, με ετήσιο όφελος από τόκους 7,5 δις. Αναμφισβήτητα πρόκειται για τη μεγαλύτερη αναδιάρθρωση δημοσίου χρέους παγκοσμίως μετά το 1950. Η τρικομματική κυβέρνηση συνεργασίας του Ιουνίου 2012, πέραν όλων των άλλων στόχων, πέτυχε μια νέα συμφωνία για το χρέος στις 26/11/2012 με τέσσερις νέους όρους: 1) Μείωση επιτοκίου δανεισμού του 1ου προγράμματος κατά 1 μονάδα, 2) Μείωση κόστους εγγυήσεων για δάνεια EFSF, 3) Επιμήκυνση ωρίμανσης διμερών δανείων κατά 15 έτη και αναβολή πληρωμής τόκων δανείων EFSF κατά 10 έτη, 4) Δέσμευση ΕΕ-17 για κατάθεση κερδών από επαναγορά ελληνικών ομολόγων υπέρ λογαριασμού εξυπηρέτησης ελληνικού χρέους (Eurogroup Statement on Greece 27/11/2012).

Αποτιμώντας συνοπτικά τα αποτελέσματα των πολιτικών που συνόδευσαν τα δύο χρηματοδοτικά μνημόνια, πρέπει να πούμε ότι ήταν μεικτά. Κατ'αρχήν τα θετικά:

1. Μείωση δημοσίου ελλείμματος κατά 90% από €36,3 δις σε 3,8 δις (IOBE). Μείωση δαπανών κατά 30% (από €125 σε 88 δις)
2. Βελτίωση ανταγωνιστικότητας: μείωση κόστους εργασίας (δείκτης από 113 σε 97), μείωση λιανικών τιμών (2013: -1,5%)
3. Πλεόνασμα στο Ισοζύγιο Τρεχ. Συναλλαγών: 2010-2013 με άνοδο των εξαγωγών κατά 21%, και μείωση των εισαγωγών κατά 15% (Προβόπουλος 2014)
4. Εξυγίανση του τραπεζικού τομέα με λιγότερες και ισχυρότερες τράπεζες με κεφαλαιακή επάρκεια
5. Σοβαρή υποχώρηση του κόστους δανεισμού: μείωση της διαφοράς επιτοκίου των ελληνικών 10ετών ομολόγων έναντι των γερμανικών στις 416 μονάδες, έναντι των 2980 μον. του Μαΐου 2012 (Μηνιαία έκθεση ΚΕΠΕ 6/2014)

Υπάρχουν ωστόσο και σοβαρότατα αρνητικά αποτελέσματα, που πολύ συνοπτικά είναι:

1. Οι άνεργοι από 325.000 (6,6% του εργατικού δυναμικού) το 2008, αυξήθηκαν σε 1,4 εκ. (27,5%) το 2013, εκ των οποίων το 65% μακροχρόνια άνεργοι (ΙΟΒΕ 2013)
2. Υπήρξε δραματική μείωση ΑΕΠ από €233 δις το 2008 σε 182 δις το 2013 (πτώση 23%)
3. Το Δημόσιο Χρέος παρέμεινε πολύ υψηλό 175% (318 δις), παρά το 'κούρεμα' του 2011
4. Οι τιμές ακινήτων σημείωσαν μεσοσταθμική πτώση κατά 42% σε πέντε χρόνια ('Η' 22/1/2014)
5. Οι καταθέσεις στις ελληνικές τράπεζες μειώθηκαν από €247 δις το Δεκέμβριο του 2009 σε 163 δις το Δεκέμβριο του 2013 (πτώση 31%- στοιχεία ΤτΕ)
6. Σημειώθηκε μεγάλη επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου: από 88% του ΜΟ της ΕΕ28 το 2010 σε 75% το 2012 (ΚΕΠΕ)
7. Υπήρξε μικρή άνοδος φτώχειας από 20% το 2009 σε 21,3% το 2012, λόγω της ραγδαίας επιδείνωσης του ΑΕΕ, ιδίως για τους νέους (16-29 ετών) και τους ηλικιωμένους (65+ ετών), αλλά και διεύρυνση της ακραίας φτώχειας από 2,2 σε 14% του πληθυσμού (Matsaganis, 2013)
8. Οι εισοδηματικές ανισότητες αυξήθηκαν: ο Gini αυξήθηκε από 0.347 σε 0.368 μεταξύ 2010 και 2012. Μέσα σε 2 χρόνια το ανώτερο 20% αύξησε τη διαφορά του από το φτωχότερο 20% από 6 σε 7,5 φορές (Matsaganis, 2013).

Παρά την αντιστροφή του κλίματος σήμερα (ΚΕΠΕ 6/2014), οι αρνητικές συνέπειες θα είναι παρούσες στην ελληνική κοινωνία για ένα διάστημα αρκετών ετών, και οποιαδήποτε πρόβλεψη του χρόνου επιστροφής στην προ της κρίσης εποχή είναι παρακινδυνευμένη.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥΣ

Η Ελλάδα έχει μια ανεπτυγμένη καπιταλιστική οικονομία που υπόκειται στις διεθνείς διακυμάνσεις και κρίσεις. Αλλά και στις προηγούμενες μεγάλες διεθνείς οικονομικές κρίσεις, η Ελλάδα επηρεάστηκε και ακολούθησε με κάποια χρονική υστέρηση τις διεθνείς εξελίξεις. Θα περιγράψουμε στη συνέχεια τις τρεις μεγαλύτερες κρίσεις του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, τις πολιτικές εξόδου που ακολουθήθηκαν διεθνώς, όπως και στην Ελλάδα¹.

2.1. Η ύφεση του 1873-1896

Η περίοδος μέχρι το 1848 χαρακτηρίστηκε σωστά ως ένα «καθεστώς εκτατικής συσσώρευσης» (Boyer και Mistral, 1983) γιατί εκτός της γεωγραφικής εξάπλωσης, στηρίχθηκε στην όλο και μεγαλύτερη επιδείνωση των όρων εκμετάλλευσης της εργασίας (επέκταση του χρόνου και της ποσότητας εργασίας). Κατά το τρίτο τέταρτο του 19ου

¹ Το Τμήμα 2 αντλεί στοιχεία από δύο δημοσιευμένα κεφάλαια βλ. Ζουμπουλάκης (2003), (2005).

αιώνα παρατηρείται μία εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης του συντελεστή εργασίας, με τη ραγδαία εκμηχάνιση της παραγωγής στις ανεπτυγμένες οικονομίες. Η εξάντληση των ορίων αυτού του καθεστώτος συσσώρευσης σήμανε την είσοδο της καπιταλιστικής οικονομίας στην πρώτη της παγκόσμια κρίση, γνωστή ως «μακρά ύφεση» των ετών 1873-1896, που εγγράφεται στο δεύτερο μεγάλο κύμα Kondratiev της περιόδου 1847-1896. Σε αντίθεση με τις «κρίσεις παλαιού τύπου» που χαρακτηρίζονταν από την έλλειψη αγαθών επιβίωσης, λόγω κλιματικών ή πολεμικών καταστροφών, οι νέες κρίσεις «καπιταλιστικού τύπου» είναι κυρίως κρίσεις υπερπαραγωγής². Οι διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας δεν περιορίζονται πλέον στα όρια μιας χώρας, αλλά θίγουν πρώτα τις ανεπτυγμένες οικονομίες, και ακολούθως και τον υπόλοιπο κόσμο. Παρουσιάζουν μια προβλέψιμη περιοδικότητα, θίγουν όλους τους τομείς της οικονομίας και λίγο-πολύ όλες ανεπτυγμένες οικονομίες και τέλος, έχουν ως αφετηρία την χώρα που ηγείται κάθε φορά στην παγκόσμια οικονομία (Rosier, 1988: 20).

Η έξοδος από την «μακρά ύφεση» επιτεύχθηκε χάρη στην πλήρη αναδιοργάνωση της διαδικασίας παραγωγής και του διεθνούς εμπορίου. Η περίοδος 1896-1914 δεν είναι μόνον η εποχή του «ιμπεριαλισμού», αλλά και του υπερ-προστατευτισμού. Στην περίοδο αυτή είναι μετρημένες οι χώρες που έμειναν πιστές στη φιλελεύθερη πολιτική-Βρετανία, Ολλανδία και Δανία (Graff et al., 2014: 75). Ταυτόχρονα είναι και η περίοδος της μεγάλης συγκέντρωσης κεφαλαίου που οδήγησε στη λεγόμενη «δεύτερη βιομηχανική επανάσταση» του εξηλεκτρισμού, του πετρελαίου και των μηχανών εσωτερικής καύσης. Μεγάλες επιχειρήσεις στις ΗΠΑ, τη Γερμανία και την Αγγλία, συγχωνεύθηκαν οριζόντια δημιουργώντας μονοπωλιακά τραστ, ή συγκεντρωποιήθηκαν κάθετα, ελέγχοντας όλα τα στάδια της παραγωγής από την πρώτη ύλη μέχρι το τελικό προϊόν, σε ποσοστά που κυμαίνονται στις ΗΠΑ από 50 έως 84% (Beaud, 1981: 201, Dockès και Rosier, 1983: 134-5). Συχνά αυτή η συγκέντρωση οδήγησε και στη δημιουργία πολυεθνικών επιχειρήσεων: από τις 60 μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις της δεκαετίας του 1970, οι 31 είχαν ήδη δημιουργηθεί πριν το 1915 (Bairoch, 1997, II: 266). Χάρη σε αυτήν την αναδιοργάνωση του κεφαλαίου και της εργασίας το προϊόν της βιομηχανίας στην Ευρώπη γνώρισε το μεγαλύτερο, μέχρι τότε, ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης του (3,5% έναντι 2,2% μεταξύ 1830-1890). Ταυτόχρονα, η συγκεντρωποίηση του κεφαλαίου, συνέπεσε με τη μεγαλύτερη συνδικαλιστική συσπείρωση στην ιστορία, παράλληλα με την εξάπλωση των σοσιαλιστικών ιδεωδών (Beaud, 1981: 190). Ο «Μεγάλος πόλεμος» ξέσπασε σε μία περίοδο μεγάλης ανάπτυξης, οξύτατων κοινωνικών αντιθέσεων και έντονου εθνικού προστατευτισμού, αρκετοί δε όπως ο Lenin, αλλά και ο Schumpeter θα επισημάνουν ότι ήταν συνέπεια αυτού του ανταγωνισμού μεταξύ των μεγάλων οικονομικών δυνάμεων, αλλά και των αντιθέσεων στο εσωτερικό τους.

2 Βλ. Rosier (1988: 6-7), Bairoch (1997, II: 375 κ.έ), Τσουλιφίδης (2009: 145 κ.έ.).

Η διεθνής ύφεση 1873-96 οδήγησε σε πρωτοφανή συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου που επιταχύνθηκε από την έλλειψη πλαισίου προστατευτικής πολιτικής των κρατών και τους εξαιρετικά χαμηλούς δασμούς, με αποτέλεσμα την περαιτέρω εξάπλωση της κρίσης (Baïroch, 1994: 39-40). Η ελληνική οικονομία υπέστη και αυτή τις συνέπειες της παρατεταμένης διεθνούς ύφεσης προς το τέλος της περιόδου, κυρίως όμως στον εξαγωγικό τομέα της γεωργίας (σταφίδα), και ελάχιστα στους υπόλοιπους λόγω του παραδοσιακού αγροτικού χαρακτήρα της. Οι οικονομικές πολιτικές που εφάρμοσαν οι επτά κυβερνήσεις υπό την πρωθυπουργία του Χαρίλαου Τρικούπη (1875-1895) με την ενεργό συμμετοχή του κράτους απάλυναν τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης, σε μία εθνικά κρίσιμη για την Ελλάδα περίοδο λόγω αύξησης της έκτασης κατά 32% (από 47516 τ.χλμ. σε 63606 τ.χλμ.) και του πληθυσμού της κατά 65% (από 1,5 σε 2,4 εκ. κατοίκους) μετά την προσάρτηση των Ιονίων νήσων και της Θεσσαλίας-Άρτας (Δερτιλής, 2006: 399).

Οι μεγάλες διαρθρωτικές αλλαγές της περιόδου αυτής ήταν αποτέλεσμα της ισχυρής πολιτικής βούλησης του Τρικούπη. Για πρώτη φορά έγινε αντιληπτό ότι το πρότυπο της μονοπαραγωγικής (σταφιδικής) οικονομίας χωρίς εγχώρια βιομηχανία, δεν μπορούσε να εγγυηθεί τη μακροχρόνια οικονομική ανάπτυξη. Ο Τρικούπης ακολούθησε μία συνεπή και με μακροχρόνιο σχεδιασμό πολιτική που απέβλεπε στη σταδιακή εκβιομηχάνιση και στη δημιουργία μεταφορικών υποδομών. Για την υλοποίηση της πολιτικής αυτής ο Τρικούπης δε δίστασε να καταφύγει σε μαζικό εξωτερικό δανεισμό και στη με κάθε τρόπο προσέλκυση των κεφαλαίων των Ελλήνων ομογενών. Τα κεφάλαια των ομογενών εκτός της μαζικής αγοράς γης, όπως στην περίπτωση της Θεσσαλίας, στράφηκαν στη συνέχεια στον τραπεζικό και χρηματιστηριακό τομέα (ίδρυση Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας 1872 και του ΧΑΑ το 1875) και λιγότερο στο βιομηχανικό.

Η φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη συνοψίζεται σε τρεις στόχους³: α) Δημιουργία έργων υποδομής (οδικό δίκτυο, σιδηρόδρομοι, λιμάνια, αποξηραντικά έργα) που θα συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της οικονομίας. Έτσι κατασκευάστηκαν δημόσιοι δρόμοι μήκους 3.270 χμ και σιδηρόδρομοι μήκους 1.590 χμ, έγιναν μεγάλα λιμενικά έργα και βέβαια διανοίχτηκε ο Ισθμός της Κορίνθου. β) Βελτίωση της φερεγγυότητας του ελληνικού κράτους έναντι των ξένων δανειστών του. Εφόσον τα τεράστια για τα ελληνικά δεδομένα δημόσια έργα δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν με δημόσια έσοδα ή εσωτερικό δανεισμό, ο Τρικούπης προχώρησε σε οκτώ εξωτερικά δάνεια μέσα σε 12 χρόνια. γ) Εκσυγχρονισμός του φορολογικού συστήματος ώστε να αυξηθούν τα κρατικά έσοδα. Η δημοσιονομική μεταρρύθμιση συνέβαλε θεαματικά στην αύξηση των φορολογικών εσόδων από 2,3%, σε 5% ετησίως. Η αλλαγή της δομής του φορολογικού συστήματος ήταν

3 Για μια σύνοψη της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη βλ. Παπαθανασόπουλος στο Κρεμμυδάς (1999: 138-143) και Τσουλιφίδης (2009: σ. 192 κ.έ).

ακόμη πιο θεαματική ως προς τη μετατόπιση του φορολογικού βάρους από τους άμεσους στους έμμεσους φόρους. Η σχέση άμεσων προς έμμεσους φόρους αντεστράφη πλήρως από 7 προς 3 το 1835, έγινε 2,5 προς 7,5 το 1892 (Δερτιλής, 1993: 29-30). Αυτό μετέφερε τα βάρη της φορολογίας στους κατοίκους των πόλεων, και μάλιστα τους φτωχότερους, προκαλώντας μεγάλη λαϊκή δυσαρέσκεια.

Με δυο λόγια, η οικονομική πολιτική Τρικούπη είχε όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας σύγχρονης παρεμβατικής πολιτικής, αφού και ο ίδιος ρητά θεωρούσε τις δημόσιες επενδύσεις ως τον βασικό παράγοντα πάνω στον οποίο θα στηρίζονταν η οικονομική ανάπτυξη (Προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης Τρικούπη 3/3/1882).

2.2. Η ύφεση του 1929-1938

Η κρίση του 1929 ήταν μία πρωτοφανής κρίση υπερπαραγωγής, αφού το οικονομικό σύστημα παρήγαγε μαζικά περισσότερα από όσα μπορούσε να καταναλώσει, σε πείσμα του δήθεν «νόμου των αγορών» (Say). Ο υπερβολικός δανεισμός των ευρωπαϊκών οικονομιών από τις ΗΠΑ στη διάρκεια του «Μεγάλου Πολέμου», η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, η κατάρρευση του «κανόνα χρυσού» ή ακόμη και η χρηματιστηριακή φούσκα της Νέας Υόρκης ήταν μεν σοβαρές, αλλά δευτερεύουσες αιτίες ως προς την αδυναμία του συστήματος να απορροφήσει την άνοδο της παραγωγικότητας μετά το 1920 (Graff κ.ά., 2014: 207). Η κατωφερής σπείρα των οικονομικών και πολιτικών συνεπειών της διεθνούς κρίσης κατά τη δεκαετία του 1930 είναι πολύ γνωστή: πτώση τιμών - χρεοκοπίες επιχειρήσεων - πτώση βιομηχανικής παραγωγής - πτωχεύσεις τραπεζών - ανεργία. Η μεγαλύτερη κρίση που γνώρισε ως σήμερα το σύστημα εξέθρεψε τους ολοκληρωτισμούς στην Ευρώπη και οδήγησε σε ένα νέο παγκόσμιο πόλεμο (Hobsbawm, 1994: 145 κ.έ.).

Οι συνέπειες ωστόσο της κρίσης δεν ήταν εξίσου δραματικές σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Τα πράγματα ήταν πολύ χειρότερα στις ΗΠΑ, την Αυστρία, τη Γερμανία και τη Γαλλία, όπου η ύφεση κυμάνθηκε από -20 έως -30%, σχετικά ήπια στη Μεγ. Βρετανία, το Βέλγιο, την Ολλανδία και την Ελλάδα, όπου η ύφεση δεν ξεπέρασε το -10%, ενώ άγγιξε απλώς την Ιταλία, την Πορτογαλία, τη Δανία κ.ά. με μείωση του ΑΕΠ μικρότερη του -5% από το 1929 μέχρι το 1938 (Heikinnen στο Psalidopoulos, 2012: 42). Για την αντιμετώπιση της η πολιτική του New Deal έφερε 15 μείζονες μεταρρυθμίσεις στις 100 πρώτες μέρες της προεδρίας Roosevelt το 1933, σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας: τράπεζες, νομισματική κυκλοφορία, αγροτική πίστη, βιομηχανική πολιτική. Η Γαλλία, αφού γνώρισε μια πενταετία πολιτικής αστάθειας και μεγάλων κοινωνικών αναταραχών, αντιμετώπισε τη βαθειά ύφεση και τον αντιπληθωρισμό με τη παρεμβατική οικονομική και κοινωνική πολιτική των 4 σοσιαλιστικών κυβερνήσεων του Front Populaire (4/6/1936 – 9/4/1938). Η Γερμανία και η Ιταλία είχαν φασιστικές κυβερνήσεις με μια ούτως ή άλλως

αυταρχική οικονομική πολιτική. Πρακτικά, μόνον η Αυστρία ακολούθησε μια φιλελεύθερη πολιτική μένοντας πιστή στο δόγμα του Αυστρομονεταρισμού, γι' αυτό και οι συνέπειες της κρίσης υπήρξαν ολέθριες, τόσο για το οικονομικό σύστημα, όσο και για την πολιτική της τάξη, αλλά και την ίδια την εθνική της ανεξαρτησία (Klausinger στο Psalidopoulos, 2012: 147).

Η διεθνής κρίση του 1929 επηρέασε και την ελληνική οικονομία, επιδεινώνοντας κυρίως τις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων, όπως σταφίδα και καπνός (που κάλυπταν από μόνα τους πάνω από 10% του ΑΕΠ) για τα οποία μειώθηκε αισθητά η διεθνής ζήτηση, αλλά και στα εμβάσματα των μεταναστών, τα οποία μειώθηκαν και αυτά. Η κρίση ωστόσο δεν πήρε ποτέ δραματικές διαστάσεις στην Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εικόνα που είχαν οι έλληνες οικονομολόγοι της εποχής για τη συγκυρία ήταν μάλλον θετική (Ψαλιδόπουλος, 1989: 352 κ.έ.). Υπάρχουν μάλιστα απόψεις που λένε ότι η ελληνική οικονομία επηρεάστηκε θετικά από τη διεθνή κρίση του 1930. Όντως, αν λάβει κανείς το 1929 ως έτος βάσης, τότε παρατηρείται ότι η Ελλάδα παρουσιάζει γενικό δείκτη βιομηχανικής παραγωγής το 1932 μεγαλύτερο του έτους 1929. Ωστόσο μία τέτοια ανάλυση αφενός μεν αφορά μόνο στη βιομηχανία, αγνοώντας τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας, αφετέρου δε αφορά αποκλειστικά στην περίοδο 1929-1932. Γιατί, ενώ αυτά ισχύουν για το σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής δεν ισχύουν τα ίδια για όλους τους επιμέρους κλάδους της, και ακόμη λιγότερο για το σύνολο της οικονομίας (Τσουλφίδης, 2009: 259). Όταν ξέσπασε η κρίση, η βιομηχανία στην Ελλάδα βρισκόταν σε διαδικασία ανασύνταξης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση 1,2 εκ. προσφύγων. Η ανάκαμψη της βιομηχανίας μετά το 1932 οφείλεται στην παρεμβατική πολιτική της Κυβέρνησης Βενιζέλου: μεγάλη υποτίμηση (60% έναντι της στερλίνας), πολιτική περιορισμού των εισαγωγών, ενίσχυση της δασμολογικής προστασίας και, τέλος, συστηματικότερη εφαρμογή της προτίμησης των εγχώριων βιομηχανιών στις προμήθειες του Δημοσίου.

Αξιολογώντας συνοπτικά την κρίση στην Ελλάδα διαπιστώνουμε ότι η αγροτική παραγωγή έμεινε στάσιμη σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, αν η σύγκριση γίνει ως προς το έτος 1917, όπου παρουσιάστηκε μια θεαματική άνοδος του εισοδήματος της υπαίθρου συμπαρασύροντας το συνολικό ΑΕΠ. Αν επικεντρωθούμε στην περίοδο 1928-32 παρατηρούμε ότι το εισόδημα των κατοίκων της υπαίθρου υπέστη τη μεγαλύτερη μείωση. Η πραγματικότητα της κρίσης ήταν πιο δραματική όσον αφορά στην απασχόληση και την ανεργία. Ακόμη και αν τα διαθέσιμα στοιχεία υποεκτιμούν το ποσοστό «ανεργίας», η επίσημη ανεργία την περίοδο της μέγιστης κάμψης (1932) τριπλασιάζεται σε σχέση με αυτήν του 1928, 8,6% αντί 2,8% (Κωστής, 1986: 127). Η απότομη αύξηση της ανεργίας, έστω και αν παρέμενε σχετικά χαμηλή, υποδεικνύει μία σαφή επιδείνωση του εισοδήματος των μισθωτών, παρόλο που το εισόδημα των πόλεων παρουσιάζει ελαφρά μόνον κάμψη

μεταξύ 1930 και 1932 (Τσουλφίδης, 2009: 261). Η κρίση του 1929 αντιμετωπίστηκε με μεγάλα προγράμματα δημοσίων έργων που εκτόξευσαν τις δημόσιες δαπάνες στο 57% του ΑΕΠ (οδοποιία, έγγειες βελτιώσεις στη Μακεδονία), με σπιβαρή πιστωτική πολιτική (ίδρυση ΑΤΕ, ίδρυση ΤτΕ), αλλά και με πολλές άλλες μεταρρυθμιστικές δράσεις (αγροτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση) που συγκρότησαν την πλέον γόνιμη και φιλόδοξη οικονομική πολιτική στην ιστορία του ελληνικού κράτους (Κωστής, 2013: 626).

2.3. Η ύφεση του 1973-1974

Η μεταπολεμική ανάπτυξη των «τριάντα ένδοξων χρόνων» 1945-1973 (4,6% ετησίως στις χώρες του ΟΟΣΑ), θα στηριχτεί και πάλι σε μία πλήρη αναδιοργάνωση του παγκόσμιου καθεστώτος συσσώρευσης. Η μαζική παραγωγή που εξασφαλίζεται από τον προωθημένο τεχνικό καταμερισμό της εργασίας, θα συμπληρωθεί ευφύως με τη μαζική κατανάλωση. Χάρη σε μια παλιά συνταγή του Henry Ford, που την εφάρμοσε στα εργοστάσιά του ήδη από το 1912, οι ανεπτυγμένες οικονομίες θα στηρίξουν την αγοραστική δύναμη των μισθωτών δημιουργώντας τις προϋποθέσεις μαζικής εγχώριας κατανάλωσης που τόσο έλειψε στη δεκαετία του 1920. Η άνοδος της παραγωγικότητας θα συμπληρωθεί αυτή τη φορά με μία σημαντική άνοδο του πραγματικού εισοδήματος των μισθωτών, δημιουργώντας τη γνώριμη «καταναλωτική κοινωνία». Ταυτόχρονα η ενεργός συμμετοχή του κράτους (οι κρατικές δαπάνες καλύπτουν πάνω από 1/3 του ΑΕΠ), θα δημιουργήσει νέα απασχόληση και εισόδημα, διευρύνοντας ακόμη περισσότερο την ιδιωτική κατανάλωση. Ως συνέπεια, το διεθνές εμπόριο γνωρίζει πρωτοφανείς ρυθμούς επέκτασης έως και 8% ετησίως (Graff κ.ά., 2014: 275). Η πετρελαϊκή κρίση του 1972-73 θα φέρει στασιμότητα (επιβράδυνση της αύξησης του ΑΕΠ των ανεπτυγμένων χωρών από 5% τη δεκαετία του 1950 και '60 σε 2,5% τη δεκαετία του 1970) και πληθωρισμό (από 5 σε 9,9% αντίστοιχα), ωθώντας τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις σε ενεργές πολιτικές με αμφίβολη επιτυχία. Αντίθετα, οι φιλελεύθεροι πειραματισμοί της δεκαετίας του 1980, κυρίως στις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία, αντιμετώπισαν ριζικά τη στασιμότητα και τον πληθωρισμό, αλλά με μια τεράστια αναδιανομή εισοδημάτων σε βάρος των μισθωτών.

Στην Ελλάδα η κατάσταση άλλαξε άρδην τα δύο τελευταία χρόνια της δικτατορίας, αφού οι πολιτικές τόνωσης της ζήτησης μέσω της ανεξέλεγκτης κρατικής χρηματοδότησης της οικοδομής και του τουρισμού εξάντλησαν τα όριά τους. Πράγματι, η συνολική ζήτηση άρχισε να αυξάνεται με ρυθμούς μεγαλύτερους από τη συνολική προσφορά επιταχύνοντας δραματικά τον πληθωρισμό: από 4,3% το 1972, αυξήθηκε σε 15,5% το 1973 και σε 26,9% το 1974. Συγχρόνως, η πετρελαϊκή κρίση του 1973 και η κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος των συμφωνιών του Bretton Woods επιδείνωσαν δραματικά την οικονομία, τροφοδότησαν περαιτέρω τον ήδη υψηλό πληθωρισμό (26%), υποσκάπτοντας

το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού και μαζί με αυτό την ανοχή προς το δικτατορικό καθεστώς, επιταχύνοντας την ανατροπή του και την επαναφορά των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα (Τσουλφίδης, 2009: 325).

Οι μεταδικτατορικές κυβερνήσεις Καραμανλή (1974-1981) είχαν ως οικονομικούς στόχους την επάνοδο στη νομισματική ισορροπία και την ανάπτυξη. Ο Καραμανλής συνέχιζε να θεωρεί, όπως και πριν τη δικτατορία, ότι «επιβάλλεται, όπου συμφέρει κοινωνικά και οικονομικά, η ανάληψη οικονομικών και μάλιστα επενδυτικών πρωτοβουλιών από το ίδιο το κράτος, ακόμη και στον τομέα της βιομηχανίας». Υλοποιώντας αυτήν την οικονομική αντίληψη, η κυβέρνηση επέκτεινε το δημόσιο τομέα, προωθώντας ένα τολμηρό πρόγραμμα κρατικοποιήσεων (Ολυμπιακή Αεροπορία, αστικές συγκοινωνίες, τράπεζες κ.ά.) και κρατικών επενδύσεων στη βιομηχανία (ΕΑΒ, ΔΕΠ, ΔΕΠΟΣ), αλλά και προώθησης των ιδιωτικών μέσω της ΕΤΒΑ. Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκαν επιπλέον δημόσιοι οργανισμοί επιφορτισμένοι με ζητήματα, όπως η προώθηση των εξαγωγών (ΟΠΕ), ενώ εξ αιτίας των ελληνοτουρκικών διαφορών αυξήθηκαν και οι αμυντικές δαπάνες μέχρι το 7% του ΑΕΠ. Η κυβέρνηση κατάφερε μάλιστα να αναπτύξει με ταχείς ρυθμούς την οικονομία (6,9 και 7,2% κατά τα έτη 1976 και 1978), αυξάνοντας όμως σημαντικά τους μισθούς και τη δημόσια κατανάλωση. Η δημόσια κατανάλωση (μισθοί, συντάξεις, επιδοτήσεις κ.λπ.) αυξάνονταν γρηγορότερα από τις δημόσιες επενδύσεις, περνώντας από το 19,4% το 1974, στο 26,7% του ΑΕΠ το 1981 (Καζάκος, 2001: 304 κ.έ). Λόγω του υπάρχοντος υψηλού πληθωρισμού (26,9%, το 1974), η ικανοποίηση των αιτημάτων για αυξήσεις μισθών υπερέβη την άνοδο της παραγωγικότητας, αυξάνοντας υπερβολικά το κόστος εργασίας. Η ελληνική οικονομία βρέθηκε έτσι σε μία περίοδο «σιωπηρής κρίσης» χωρίς υψηλή ανεργία, συγκράτησης των πραγματικών μισθών, αλλά και συμπίεσης των κερδών (Τσαλίκη και Τσουλφίδης, 2013: 227).

3. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οι θεσμοί κάθε χώρας αποκρυσταλλώνουν τις κοινωνικές δομές (κράτος, πολιτικό σύστημα, φορολογικό σύστημα, τραπεζικό κ.λπ.), αλλά και τους κανόνες και τις αξίες της ιστορικής συγκυρίας και εγγυώνται τη σταθερότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα, οι θεσμοί μέσω των οποίων λειτουργεί η αγορά, είναι υπεύθυνοι για τη δημιουργία κινήτρων ή αντικινήτρων που εξηγούν την αποτελεσματικότητα μιας οικονομικής οργάνωσης ή ενός συστήματος. Πέραν των γνωστών κινήτρων μεγιστοποίησης της ατομικής ωφέλειας, αναγνωρίζεται σήμερα ότι οι θεσμοί, επηρεάζοντας τον τρόπο δράσης των οικονομικών παραγόντων, επιτρέπουν σε μία οικονομία να είναι περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματική, περισσότερο ή λιγότερο ασφαλής και αποδοτική (North, 2005: 11). Οι πολιτικοί θεσμοί μιας χώρας επιτελούν σε κάθε περίπτωση, όποιο και αν είναι το ιδεολογικό πρόσημο της

εκάστοτε κυβέρνησης, ένα κομβικό ρόλο που εν πολλοίς δεσμεύει τη μακρόχρονη πορεία μιας χώρας. Από την τεράστια βιβλιογραφία, αξίζει ενδεικτικά να αναφέρουμε την πιο πρόσφατη εμπειρική μελέτη, σε 62 κράτη και 670 περιφέρειες, των Acemoglu, Gallego και Robinson (2014) που αποδεικνύει ότι η μακροχρόνια επίδραση των πολιτικών θεσμών που καθορίζουν την παραγωγή ανθρώπινου κεφαλαίου εξηγεί σε ποσοστό 25 έως και 35% τις μεταξύ τους διαφορές σε επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης.

Με βάση τα παραπάνω, είναι εμφανές ότι η αποτελεσματική αντιμετώπιση της οικονομικής ύφεσης προϋποθέτει θεσμικές μεταρρυθμίσεις, τόσο σε επίπεδο οικονομικών θεσμών όσο και σε επίπεδο καθαρά πολιτικών θεσμών, με δεδομένη την πολιτική φύση της κρίσης στην Ελλάδα. Λόγω της θέσης της χώρας μας στην ΟΝΕ, είναι επίσης δεδομένο ότι η όποια ελληνική προσπάθεια οφείλει να εγγραφεί σε ένα ευρύτερο σχέδιο θεσμικών αλλαγών στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

3.1. Αλλαγές σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Η αρχιτεκτονική της ΟΝΕ έχει πρόσφατα επικριθεί έντονα εξ αιτίας της υπερβολικής εμμονής της στη νομισματική σταθερότητα. Σήμερα γίνεται ολοένα και ευρύτερα αποδεκτό ότι χωρίς πραγματική σύγκλιση δεν είναι εφικτή η διατήρηση της σταθερότητας του Ευρώ. Απαιτείται τραπεζική, εισοδηματική και φορολογική σύγκλιση με παράλληλη πλήρη αναθεώρηση των κριτηρίων του Μάαστριχτ. Ειδικά για το πρόβλημα του χρέους αναγνωρίζεται ότι είναι πανευρωπαϊκό και σε ένα μεγάλο βαθμό οφείλει να έχει και λύσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Όσον αφορά στην Ελλάδα απαιτούνται συγκεκριμένες λύσεις με την παρακάτω σειρά προτεραιότητας:

1. Νέο αίτημα αναδιάρθρωσης του χρέους με επιμήκυνση όσων δανείων δεν μπήκαν στη συμφωνία του Νοεμβρίου 2012 και μείωση των επιτοκίων στα ίδια επίπεδα,
2. διαχείριση μέρους του χρέους από την ΕΚΤ με έκδοση ελληνικών ομολόγων από την ΕΚΤ ώστε να αναβαθμιστούν στην υψηλότερη δυνατή αξιολόγηση (AAA), με όρους αποδεκτούς από τους επενδυτές,
3. ΑΞΕ από Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων με ευρωπαϊκό έλεγχο και εποπτεία,
4. έκδοση 'ευρω-ομολόγου' ώστε οι πλεονασματικές χώρες να "δανείσουν" πιστοληπτική ικανότητα στις ελλειμματικές.

Αυτές, οι πανευρωπαϊκού χαρακτήρα λύσεις δεν αποτελούν άλλοθι καθυστερήσεων των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Αν συνεχίσουμε να παράγουμε νέα ελλείμματα, ακόμη και αν διαγράφαμε με κάποιο τρόπο ολόκληρο το χρέος, σε λιγότερο από δέκα χρόνια θα ήμασταν στο ίδιο σημείο! Χρειάζεται προσήλωση στο πρόγραμμα δημοσιονομικής εξυγίανσης και αποφασιστικότητα στο δρόμο των μεταρρυθμίσεων. Όπως πολύ σωστά γράφτηκε, «το μνημόνιο υποκατέστησε αρχές που είχαν αποδειχθεί

ανίκανες να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν ένα πρόγραμμα σταδιακών μεταρρυθμίσεων» (Καζάκος, 2011: 83). Αναφέρουμε στη συνέχεια αυτές που είναι κατά τη γνώμη μας οι σημαντικότερες.

3.2. Επτά προτάσεις για ένα αποτελεσματικότερο κράτος

1. Περιορισμός της παραοικονομίας που σήμερα υπολογίζεται σε ~35% ΑΕΠ, αντιστοιχώντας σε περίπου €60 δις. Τα οφέλη που θα προκύψουν θα μειώσουν ανάλογα τη σχέση χρέους/ΑΕΠ.
2. Αλλαγές στη φορολογία: Τα ζητούμενα παραμένουν διαχρονικά ίδια και απλησίαστα: ΑΠΛΟΠΟΙΗΣΗ-ΠΛΗΡΟΤΗΤΑ-ΣΥΝΕΠΕΙΑ. Τα φορολογικά έσοδα παραμένουν χαμηλά (κάτω από 35% του ΑΕΠ ενώ στην ΕΕ27 είναι πάνω από 40%), ενώ τα φορολογικά βάρη είναι άδικα κατανεμημένα. Οι μισθωτοί και συνταξιούχοι δηλώνουν ένα μέσο ετήσιο εισόδημα €15215, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες «εμφανίζουν» ετήσια εισοδήματα €5771 για το 2011 (Karavitis, 2013: 35)
3. Απελευθέρωση επιχειρηματικότητας, αλλά και στοχευμένες δημόσιες επενδύσεις, γιατί δεν υπάρχει ιστορικό προηγούμενο χώρας που κατάφερε να βγει από την ύφεση χωρίς δημόσιες επενδύσεις:
 - Αναγκαία αλλαγή του τρόπου παροχής κινητήρων στους ιδιώτες: όχι πια επιδοτήσεις ή χαριστικά δάνεια (πχ. καλή πρακτική του «Εξοικονομώ κατ'οίκον»).
 - Ενίσχυση τομέων υψηλής παραγωγικότητας και εξαγωγικού χαρακτήρα: φαρμακοβιομηχανία (γενόσημα), ιχθυοκαλλιέργειες, ναυτιλία, ιατρικός και συνεδριακός τουρισμός, υπηρεσίες προς ηλικιωμένους, ΑΠΕ και διαχείριση αποβλήτων (McKinsey, 2011). Μέσα στην κρίση το 90% των νέων επιχειρήσεων άνοιξε σε μη-παραγωγικούς κλάδους χαμηλής ΠΑ-καινοτομίας (εστίαση, τουρισμός, εμπόριο), παρόλο που το 73% της απασχόλησης ανήκει στους παραγωγικούς κλάδους (Κ 19/1/2014). Αυτό αποδεικνύει ότι το παραγωγικό μοντέλο της χώρας δεν αλλάζει χωρίς κρατική καθοδήγηση.
 - Τυποποίηση αγροτικών προϊόντων και εντατικοποίηση παραγωγής διατροφικών ειδών σε έλλειψη (πχ. οσπρίων, όπου εισάγουμε το 85% των ετήσιων αναγκών!)
 - Άρση των εμποδίων της επιχειρηματικότητας, που ανέδειξε η πρόσφατη έκθεση είναι τα περισσότερα μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ (Κ 17/11/2013).
4. Άμεση αποκρατικοποίηση μη στρατηγικού χαρακτήρα επιχειρήσεων που ανήκουν στο Δημόσιο με διαφανείς διαδικασίες (πέραν του ΟΠΑΠ, και οι ΕΛΒΟ, ΕΛΠΕ και οι περισσότερες από τις 54 ΔΕΚΟ). Αντίθετα, δεν είναι αναγκαία η πλήρης αποκρατικοποίηση ΔΕΗ, ΟΣΕ, ΕΛΤΑ, ΔΕΥΑ, παρά μόνον ο εξορθολογισμός της

λειτουργίας τους (π.χ. ένταξη όλων των ΔΕΚΟ στο ενιαίο μισθολόγιο και ενιαία ασφαλιστική κάλυψη).

5. Επανεξέταση στρατιωτικού δόγματος και περικοπή στρατιωτικών δαπανών: με 4% του ΑΕΠ παραμένουμε πρώτοι στην ΕΕ, και δύο φορές πάνω από το ΜΟ (1,9%). Αυτό αφορά και στο μέγεθος του δημόσιου τομέα: Από τους 768000 της απογραφής του 2011, οι 177000 ήταν στις ένοπλες δυνάμεις και οι 50000 στα σώματα ασφαλείας! Σήμερα έμειναν συνολικά 589841 (Μητρώο Μισθοδοτούμενων Ελληνικού Δημοσίου, Ιούνιος 2014). Δεν υπάρχουν άλλα περιθώρια μείωσης αριθμού ΔΥ χωρίς σοβαρή υποβάθμιση της υγείας, της παιδείας, της δικαιοσύνης και της εσωτερικής ασφάλειας.
6. Αλλαγές στο ασφαλιστικό. Η δαπάνη για κοινωνική προστασία από 15% το 2000 έφτασε στο 21% του ΑΕΠ το 2009 (IOBE 01/10). Χρειάζονται αντικίνητρα πρόωρης συνταξιοδότησης και «ανακύκλωση» των στρατιωτικών που συνταξιοδοτούνται πρόωρα με μετάταξη σε πολιτικές θέσεις του δημοσίου: οι γιατροί στα Νοσοκομεία και οι λοιποί στο πολιτικό προσωπικό του ΥΕΘΑ, ή στα Σώματα Ασφαλείας και στη Δημόσια Διοίκηση. Μόνον έτσι θα υπάρξουν περιθώρια για μια ελάχιστη εγγυημένη απασχόληση ως δίκτυο προστασίας ενάντια στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (INE 7/2014).
7. Αλλαγές στο πολιτικό σύστημα με δύο στόχους:
 - A. Εξορθολογισμό της λειτουργίας της κυβέρνησης με μείωση του αριθμού των Υπουργείων στα 15. Κατάργηση θέσεων Αναπληρωτών-Υφυπουργών. Θέσπιση θέσεων μονίμων Γενικών Γραμματέων. Μείωση βουλευτικών αμοιβών και προνομίων ως μέτρο εξοικονόμησης και παράδειγμα προς τους πολίτες αντί της μείωσης του αριθμού των βουλευτών, που θα σήμαινε λιγότερο αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Διάκριση βουλευτικής ιδιότητας και κυβέρνησης. Βουλευτική σύνταξη για τα πραγματικά χρόνια της θητείας από τον αρχικό ασφαλιστικό τους φορέα, και μόνον μετά τα 65.
 - B. Περιορισμό της διαφθοράς με θέσπιση της υποχρέωσης του πόθεν έσχες σε όσους καταλαμβάνουν δημόσιες διευθυντικές θέσεις και ηλεκτρονική επεξεργασία των δηλώσεων που σήμερα στοιβάζονται στα υπόγεια του Ανωτάτου δικαστηρίου. Πλήρης απαγόρευση σε όλους τους υπαλλήλους του ευρύτερου δημόσιου τομέα, αλλά και στους αιρετούς κάθε βαθμίδας –Βουλή, Περιφέρεια, Δήμοι) συμμετοχής σε εξωχώριες εταιρείες.

Συμπεραίνοντας, είδαμε ότι στις τρεις μεγαλύτερες διεθνείς κρίσεις, αλλά και στην Ελλάδα, οι πολιτικές εξόδου από την κρίση (με εξαίρεση τις κυβερνήσεις Reagan-Thatcher), ακολούθησαν παρεμβατικές και εν τέλει μη-φιλελεύθερες αρχές για να «ξεκολλήσουν» τις οικονομίες από την ύφεση. Το ίδιο συνέβη, και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό, και στην Ελλάδα και το 1880, και το 1930 και το 1974. Κάπως αποφθεγματικά θα λέγαμε ότι

ο ελληνικός κρατισμός μπορεί να είναι αιτία της κρίσης, όμως είναι και αναπόφευκτο στοιχείο της εξόδου από αυτήν. Χωρίς τη μεταρρύθμισή του κάθε προσπάθεια μόνιμης ανάταξης της ελληνικής οικονομίας, αν δεν είναι μάταιη, είναι σίγουρα πρόσκαιρη.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελέτος, Μ. κ.ά. (2012) «Το χτες και το αύριο της ελληνικής κρίσης». *Καθημερινή*, 3 Ιουνίου.
- Γιαννίτσης, Τ. (2005) *Η Ελλάδα και το μέλλον: Πραγματισμός και ψευδαισθήσεις*. Αθήνα: Πόλις.
- Δερτιλής, Γ. (1993) *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δερτιλής, Γ. (2006) *Ιστορία του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Εστία.
- Ζουμπουλάκης, Μ. (2003) «Η παγκοσμιοποίηση σε ιστορική προοπτική». Στο Κόλλιας, Χ. και ά. (επιμ.) *Μύθοι και πραγματικότητες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Πατάκης, σελ. 19-47.
- Ζουμπουλάκης, Μ. (2005) «Θεσμοί και μεταβολές στην ελληνική οικονομία», στο Κόλλιας, Χ. και ά. (επιμ.) *Σύγχρονες προσεγγίσεις στην ελληνική οικονομία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καζάκος, Π. (2001) *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καζάκος, Π. (2011) *Μετά το μνημόνιο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κολλιντζας, Τ. και Ψαλιδόπουλος, Μ. (2009) *Οι κρίσεις του 1929 και του 2008 και οι πολιτικές αντιμετώπισής τους*. Παρουσίαση στην Ημερίδα της Βουλής των Ελλήνων, 12 Νοεμβρίου.
- Κρεμμυδάς, Β., επιμ. (1999) *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία*. Αθήνα: Δαρδανός.
- Κωστής, Κ. (1986) *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*. Αθήνα: ΙΕΠ/ Εμπορική Τράπεζα.
- Κωστής, Κ. (2013) *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας: Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18ος-21ος αι..* Αθήνα: Πόλις.
- Προβόπουλος, Γ. (2014) «Όμιλία στην 81η ΓΣ των μετόχων της ΤτΕ», 27 Φεβρουαρίου.
- Τσαλίκη, Π. και Τσουλφίδης, Λ. (2013) *Δοκίμια πολιτικής οικονομίας*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλας.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977) *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουλφίδης, Λ. (2009) *Οικονομική ιστορία της Ελλάδας*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Ψαλιδόπουλος, Μ. (1989) *Η κρίση του 1930 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα: ΙΕΠ/Εμπορική Τράπεζα.

Ξενόγλωσση

Acemoglu, D. Gallego, F.A. and Robinson, J.A. (2014) “Institutions, human capital and development”. *MIT, Department of Economics Working Paper Series 14-06*.

Bairoch, P. (1994) *Mythes et paradoxes de l'histoire économique*. Paris: La Découverte.

Bairoch, P. (1997) *Victoires et déboires: Histoire économique et sociale du monde du XVI s. a nos jours*. Paris: Gallimard.

Beaud, M. (1981) *Histoire du capitalisme de 1500 a nos jours*. Paris: Seuil.

Boyer, R. και Mistral, J. (1983) *Accumulation, inflation crises*. Paris : PUF.

Bowles, S., Edwards, R. and Roosevelt F. (2005) *Understanding Capitalism*, 3d edition, Oxford UP.

Christodoulakis, N. (2010) “Crisis, threats and ways out for the Greek Economy”. *Cyprus Economic Policy Review*, 4 (1), pp. 89-96.

Graff, M., Kenwood, A.G. and Loughheed, A.L. (2014) *Growth of the international economy, 1820-2015*. 5th ed. London: Routledge.

Dockès, P. and Rosier, B. (1983) *Rythmes économiques: Crises et changement social, une perspective historique*. Paris: La Découverte.

Hobsbawm, E. (2003) *Η εποχή των άκρων*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Karavitis, N. (2013) “Flat income tax rates: A fresh start?” IOBE, July.

Matsaganis, M. and Flevotomou, M. (2010) “Distributional implications of tax evasion in Greece”. *GreeSE Paper 31*. Hellenic Observatory, London School of Economics.

Matsaganis, M. and Leventi, C. (2010) *Distributional effects of the austerity measures in Greece*. Athens: Athens University of Economics and Business / Bank of Greece.

Matsaganis, M. (2013) *The Greek crisis: Social impact and policy responses*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

McKinsey and Co. (2011) *Greece 10 years ahead: Defining Greece's new growth model and strategy*. Athens: McKinsey and Co.

North, D.C. (2005) *Understanding the process of economic change*. Princeton: Princeton UP.

Petralias, A., Petros, S. and Prodromides, (2013) “Greece in recession: Economic predictions, mispredictions, forecast suggestions and policy recommendations”. *Cyprus Economic Policy Review*, 7 (2), pp. 53-80.

Psalidopoulos, M. (ed.) (2012) *The great depression in Europe: Economic thought and policy in a national context*. Athens: Alpha Bank Historical Archives.

Rosier, B. (1988) *Les théories des crises économiques*. Paris: Maspero.

Πηγές δεδομένων

Eurostat

Alpha Bank Εβδομαδιαίο Δελτίο Οικονομικών Εξελίξεων

ΚΕΠΕ- Τετραμηνιαία Έκθεση, Τεύχη 15/2011, 18/2012, 19/2012, 22/2013. Μηνιαία Έκθεση 6/2014.

Παρατηρητήριο ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ Policy Briefs

Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Τριμηνιαία Έκθεση Η Ελληνική Οικονομία, 1/2010, 1,2,3/2013, 3/2014.

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,
Κοραή 43, 38333, Βόλος
email:mzoub@econ.uth.gr

Κρίση, πιστωτική συρρίκνωση και αγορά εργασίας: Η περίπτωση της Ελλάδας¹

Δημήτρης Κατσίκας

Λέκτορας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κυριάκος Φιλίνης

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής

Περίληψη

Η κρίση στην ελληνική οικονομία εκδηλώθηκε το 2009, καταρχάς ως δημοσιονομική κρίση, αλλά στη συνέχεια επηρέασε αρνητικά και τη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ως αποτέλεσμα, τα τελευταία χρόνια έχει διαταραχθεί μια από τις σημαντικότερες λειτουργίες του χρηματοπιστωτικού τομέα, η παροχή πίστωσης σε επιχειρήσεις και νοικοκυριά. Η χρηματοδότηση αυτή είναι αναγκαία για τη σταθερότητα, αλλά και την ανάπτυξη μιας σύγχρονης οικονομίας. Αν και έχουν ειπωθεί και γραφτεί πολλά για την «πιστωτική ασφυξία» της ελληνικής οικονομίας, μια σημαντική παράμετρος η οποία δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς, είναι η σχέση μεταξύ των συνθηκών πιστωτικής συρρίκνωσης που επικρατούν στην ελληνική οικονομία και των επιδόσεων της αγοράς εργασίας. Αυτή ακριβώς την παράμετρο εξετάζει το παρόν άρθρο• η ανάλυση που ακολουθεί μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι επιδόσεις της αγοράς εργασίας και ιδιαίτερα η ανεργία, επηρεάστηκαν αρνητικά από τις συνθήκες πιστωτικής συρρίκνωσης.

Λέξεις κλειδιά

κρίση, πιστωτική συρρίκνωση, τραπεζικό σύστημα, αγορά εργασίας

¹ Μια πρώτη εκδοχή αυτού του άρθρου παρουσιάστηκε σε συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Βόλο, στις 4-5 Απριλίου 2014 με θέμα «Η Ελληνική Οικονομία από την Κρίση στην Ανάπτυξη», το οποίο διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) και το Hellenic Observatory του London School of Economics (LSE).

Crisis, credit contraction and labour market: The Greek case

Abstract

The crisis of the Greek economy broke out in 2009 initially as a fiscal crisis, but then went on to adversely affect the functioning of the Greek financial system as well. As a result, in recent years one of the most important functions of the financial sector, the provision of credit to businesses and households has been disrupted. Credit is necessary for the stability and growth of a modern economy. Although much has been said and written about the "credit crunch" in the Greek economy, an important parameter, which has not been sufficiently explored, is the relationship between the contraction of credit in the Greek economy and the performance of the labour market. This article examines this parameter; the following analysis leads us to the conclusion that the performance of the labour market, particularly unemployment, has been adversely affected by the conditions of credit contraction.

Keywords

crisis, credit contraction, banking system, labour market

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά από πολλά χρόνια ανοδικής τάσης της χρηματοδότησης της ιδιωτικής οικονομίας από το χρηματοπιστωτικό σύστημα², από το 2008 παρατηρείται πτώση του ρυθμού της, με αποτέλεσμα να έχει μειωθεί σε επίπεδα χαμηλότερα των ακαθάριστων επενδύσεων κεφαλαίου και να έχει δημιουργηθεί ένα χρηματοδοτικό κενό στην ιδιωτική οικονομία (Τράπεζα της Ελλάδος, 2013)³. Η μείωση της χρηματοδότησης της ιδιωτικής οικονομίας από τον χρηματοπιστωτικό τομέα είναι μια σημαντική εξέλιξη τόσο για την απρόσκοπτη λειτουργία των επιχειρήσεων, όσο και για την πραγματοποίηση νέων επενδύσεων και, κατά συνέπεια, για τη δυνατότητα της οικονομίας να στηρίξει θετικούς ρυθμούς

2 Σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, ο μέσος μηνιαίος δωδεκάμηνος ρυθμός μεταβολής των δανείων προς τον εγχώριο ιδιωτικό τομέα την περίοδο Ιανουαρίου 2000 - Δεκεμβρίου 2008 ήταν 19,2%. Ο ελάχιστος ρυθμός της περιόδου ήταν 9,9% και ο μέγιστος 27,8%. Κατά την ίδια περίοδο, ο μέσος μηνιαίος δωδεκάμηνος ρυθμός μεταβολής των χορηγούμενων δανείων προς μη-χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις ήταν 13,6%, με ελάχιστο ρυθμό 6,2% και μέγιστο 22,2%.

3 Το χρηματοδοτικό αυτό κενό δεν θα πρέπει να συγχέεται με το χρηματοδοτικό κενό του ελληνικού προγράμματος χρηματοδότησης, ή το δημοσιονομικό κενό του προϋπολογισμού της κυβέρνησης, για τα οποία γίνεται πολύς λόγος.

οικονομικής μεγέθυνσης και υψηλά επίπεδα απασχόλησης⁴. Κατά συνέπεια, πρόκειται για μια παράμετρο, η ανάλυση της οποίας έχει σημασία για την κατανόηση της εξαιρετικά μεγάλης σε ένταση και διάρκεια ύφεσης που έπληξε την ελληνική οικονομία από το 2008 και η οποία έχει οδηγήσει σε συρρίκνωση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) κατά 25% περίπου, ανεβάζοντας ταυτόχρονα την ανεργία στα πρωτοφανή επίπεδα του 27,5% το 2013.

Σε αυτό το πλαίσιο, στόχος του παρόντος κειμένου είναι η μελέτη των επιπτώσεων της μείωσης της χρηματοδότησης της ιδιωτικής οικονομίας από το ελληνικό χρηματοπιστωτικό σύστημα και ειδικότερα της πιστωτικής συρρίκνωσης που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, η εστίαση του κειμένου εντοπίζεται στη μελέτη των επιπτώσεων της πιστωτικής συρρίκνωσης στην αγορά εργασίας, κατά την περίοδο 2008-2014, μια σχέση η οποία δεν έχει μελετηθεί επαρκώς στο πλαίσιο της ελληνικής κρίσης⁵.

Στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης, θα συζητηθούν σε θεωρητικό επίπεδο οι επιπτώσεις μιας χρηματοπιστωτικής κρίσης στη ζήτηση, αλλά και στην προσφορά δανειακών κεφαλαίων από και προς την ιδιωτική οικονομία, καθώς και οι επιπτώσεις της πιστωτικής συρρίκνωσης στην αγορά εργασίας. Στο δεύτερο μέρος, θα αναλυθεί η διαδικασία πιστωτικής συρρίκνωσης και οι επιδόσεις της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα κατά την διάρκεια της κρίσης. Στην τελευταία ενότητα της μελέτης θα αξιολογηθούν οι προβλέψεις της θεωρίας υπό το φως των δεδομένων της ελληνικής περίπτωσης.

Όπως προκύπτει από την ανάλυση, οι επιπτώσεις της πιστωτικής συρρίκνωσης στην Ελλάδα είναι σημαντικές και επιδρούν στην οικονομία και στις επιδόσεις της αγοράς εργασίας. Η έλλειψη ρευστότητας και η πτώση των επενδυτικών και καταναλωτικών δαπανών, εξαιτίας της πιστωτικής συρρίκνωσης, επηρεάζουν αρνητικά τις επιδόσεις της αγοράς εργασίας, ιδίως σε κλάδους που είναι περισσότερο εξαρτημένοι από τον τραπεζικό δανεισμό, όπως η μεταποίηση και οι κατασκευές. Επίσης, οι επιχειρήσεις σε συνθήκες πιστωτικής συρρίκνωσης επιλέγουν να μειώσουν τη μισθολογική δαπάνη, περιορίζοντας τον αριθμό των απασχολούμενων, τις ώρες εργασίας ή τις αμοιβές ενώ συνάπτουν και συμβάσεις ευέλικτης απασχόλησης με τους εργαζομένους τους.

4 Στο κείμενο αυτό κάνουμε χρήση του όρου μεγέθυνση (ή και ανάκαμψη) αντί του όρου ανάπτυξη, καθώς ο τελευταίος αναφέρεται σε μια ευρύτερη έννοια, η οποία περιλαμβάνει και ποιοτικούς δείκτες προόδου μιας κοινωνίας σε τομείς δημοκρατίας, ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκπαίδευσης, κλπ., πέρα από την υλική ευημερία της όπως αυτή καταγράφεται από τον ρυθμό αύξησης του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος της.

5 Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάλυση που ακολουθεί αφορά στην περίοδο από την εκδήλωση της κρίσης μέχρι και τον Δεκέμβριο του 2014.

2. ΚΡΙΣΗ, ΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

2.1. Ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού συστήματος στην σύγχρονη οικονομία

Το χρηματοπιστωτικό σύστημα αποτελεί την καρδιά της σύγχρονης οικονομίας της αγοράς. Ο χρηματοπιστωτικός τομέας παρέχει υπηρεσίες πληρωμών απαραίτητες για όλες τις οικονομικές συναλλαγές, προάγει τη σταθερότητα της οικονομικής δραστηριότητας μέσω της παροχής εργαλείων για την αντιμετώπιση μελλοντικών κινδύνων και διαμεσολαβεί μεταξύ αυτών που αποταμιεύουν κεφάλαια και αυτών που ζητούν κεφάλαια για καταναλωτικούς ή επενδυτικούς σκοπούς. Αυτή η τελευταία λειτουργία της «διαμεσολάβησης», θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για τη μεγέθυνση μιας οικονομίας. Με τη διαμεσολάβηση, το χρηματοπιστωτικό σύστημα στην ουσία διευκολύνει τη «συνάντηση» της προσφοράς και της ζήτησης κεφαλαίων. Η σημασία της διαμεσολάβησης είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη μεγέθυνση μιας οικονομίας, καθώς χωρίς χρηματοπιστωτικό τομέα, τόσο η προσπάθεια των αποταμιευτών να χρηματοδοτήσουν επενδυτικές ευκαιρίες, όσο και αυτή των πιθανών επενδυτών να βρουν χρηματοδότες, θα αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα υψηλού κόστους συναλλαγών (transaction costs), ασύμμετρης πληροφόρησης (asymmetric information) και ηθικού κινδύνου (moral hazard). Το χρηματοπιστωτικό σύστημα αντιμετωπίζει αυτά τα εμπόδια διευκολύνοντας την οικονομική μεγέθυνση, καθώς επιτρέπει την αποτελεσματική κατανομή του κεφαλαίου ανάλογα με τις ανάγκες και τις προοπτικές των δρώντων που ζητούν κεφάλαια, ανεξάρτητα από τις ανάγκες και προτιμήσεις των αποταμιευτών. Με τον τρόπο αυτό καθίστανται δυνατές για παράδειγμα, παραγωγικές επενδύσεις κρίσιμες για αναπτυξιακή δυναμική μιας οικονομίας, οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλές κεφαλαιακές απαιτήσεις, μακρύ χρονικό ορίζοντα και υψηλό κίνδυνο και οι οποίες κατά συνέπεια, δύσκολα θα έβρισκαν πρόθυμους χρηματοδότες ανάμεσα στους αποταμιευτές εάν δεν υπήρχε το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Πλήθος εμπειρικών μελετών, ήδη από την δεκαετία του 1960 έχουν καταδείξει τη θετική συμβολή του χρηματοπιστωτικού συστήματος στην οικονομική μεγέθυνση (Goldsmith, 1969; King and Levine, 1993; Neusser and Kugler, 1998; Levine et al., 2000)⁶.

6 Η θετική σχέση μεταξύ του χρηματοπιστωτικού τομέα και της οικονομικής μεγέθυνσης δεν είναι δίχως όρια. Ειδικότερα, η συνεχής ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα, κυρίως μέσα από τη μόχλευση και την καινοτομία ενδέχεται όχι μόνο να μην εξυπηρετεί αναπτυξιακούς σκοπούς, αλλά μέσω της ανάληψης ολοένα και περισσότερων κινδύνων, να απειλείται η σταθερότητα του, με ολέθριες ενδεχόμενες συνέπειες για την πραγματική οικονομία, όπως άλλωστε αποδείχθηκε και με την πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση (Blundell-Wignall et al., 2008; Adrian and Shin, 2009).

2.2. Πιστωτική συρρίκνωση σε περίοδο κρίσης

Στο κείμενο αυτό θα ασχοληθούμε κυρίως με το φαινόμενο της πιστωτικής συρρίκνωσης, την οποία ορίζουμε ως την τάση μείωσης του ρυθμού παροχής πίστωσης στην πραγματική οικονομία⁷. Ο λόγος για αυτή την στόχευση είναι διττός: α) η πιστωτική συρρίκνωση σχετίζεται άμεσα με τις τράπεζες και τον ρόλο τους κατά την διάρκεια της κρίσης, ένα ζήτημα το οποίο έχει γίνει αντικείμενο πολλών και έντονων συζητήσεων στη δημόσια σφαίρα• η εστίαση στην πιστωτική συρρίκνωση μάς επιτρέπει την ευκολότερη εξαγωγή συμπερασμάτων για το ρόλο του ελληνικού τραπεζικού τομέα κατά τη διάρκεια της κρίσης και β) η παροχή πίστωσης από τα τραπεζικά ιδρύματα είναι πολύ πιο σημαντική για την ελληνική οικονομία, σε σχέση με άλλες πηγές εξωτερικής χρηματοδότησης του ιδιωτικού τομέα, όπως η έκδοση μετοχών, τα εταιρικά ομόλογα, το venture capital, κ.ο.κ.⁸ Αυτό οφείλεται τόσο στην ιστορική εξέλιξη του ίδιου του χρηματοπιστωτικού τομέα στην Ελλάδα, όσο και σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, όπως για παράδειγμα το μικρό μέγεθος και η εσωστρέφεια των ελληνικών επιχειρήσεων.

2.2.1. Προσφορά δανειακών κεφαλαίων σε περίοδο κρίσης

Όταν ξεσπά μια χρηματοπιστωτική κρίση, η λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος διαταράσσεται. Μια πρώτη, σημαντική εξέλιξη, η οποία συνδέεται εξ' ορισμού με μια κρίση, είναι η απειλή κατάρρευσης ενός ή περισσότερων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Αυτό μπορεί να συμβεί είτε γιατί ένα εξωγενές οικονομικό σοκ επιφέρει ανεπανόρθωτες ζημιές σε κάποια χρηματοπιστωτικά ιδρύματα (Reinhart και Rogoff, 2009), είτε γιατί στον απόηχο φημών για προβλήματα κάποιων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων δημιουργείται πανικός και ταυτόχρονες μαζικές αναλήψεις των καταθέσεων τους (bank runs) που μπορεί να οδηγήσουν στην κατάρρευση των τραπεζικών ιδρυμάτων (Diamond and Dybvig, 1983; Gorton, 1988). Σε τέτοιες περιπτώσεις είναι προφανές ότι η προσφορά πίστωσης θα μειωθεί, καθώς ένα ή περισσότερα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που αντιμετωπίζουν πρόβλημα δεν θα είναι σε θέση να διαθέσουν νέα κεφάλαια στην ιδιωτική οικονομία, ενώ το πιο πιθανόν

⁷ Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται στις ενότητες που ακολουθούν αφορούν στη μεταβολή των χορηγούμενων δανείων που επηρεάζουν τόσο την κατανάλωση (καταναλωτικά δάνεια), όσο και τις επενδύσεις (στεγαστικά δάνεια, μακροχρόνια δάνεια προς επιχειρήσεις) νοικοκυριών και επιχειρήσεων. Επιπλέον, χρησιμοποιούνται στοιχεία σχετικά με τον βραχυπρόθεσμο δανεισμό επιχειρήσεων, ο οποίος επιδρά στη ρευστότητά τους. Τόσο η ρευστότητα των επιχειρήσεων, όσο και η συνολική καταναλωτική και επενδυτική δαπάνη του εγχώριου ιδιωτικού τομέα επηρεάζουν δύο κατεξοχήν πραγματικές μεταβλητές της οικονομίας, όπως είναι η απασχόληση και η ανεργία, μέσω των μηχανισμών που περιγράφονται αναλυτικά παρακάτω.

⁸ Τελευταία, παρατηρείται στροφή των μεγάλων επιχειρήσεων στην έκδοση ομολογιακών δανείων για την άντληση δανειακών κεφαλαίων. Το πρώτο τετράμηνο του 2014 ορισμένες μεγάλες εισηγμένες εταιρείες στο Χρηματιστήριο Αθηνών, όπως η ΔΕΗ, η Intralot, ο Τιτάν, τα ΕΛ.ΠΕ., ο ΟΤΕ και άλλες, άντλησαν κεφάλαια ύψους 3,4 δις ευρώ μέσω της έκδοσης ομολογιακών δανείων (Καθημερινή, 3 Μαΐου 2014).

είναι ότι θα προσπαθήσουν να μειώσουν και την έκθεσή τους, μη ανανεώνοντας για παράδειγμα παλαιότερα δάνεια για τα οποία λήγει ο χρόνος αποπληρωμής τους.

Στην περίπτωση που η κρίση προέρχεται από ένα εξωγενές οικονομικό σοκ, η ιδιωτική οικονομία ενδέχεται να αντιμετωπίζει πρόβλημα αποπληρωμής των χρεών της, με αποτέλεσμα οι τράπεζες να σημειώσουν σημαντικές ζημιές. Ως αποτέλεσμα, οι τράπεζες είναι πολύ πιθανόν να μειώσουν την παροχή νέων δανείων, δεδομένων των αρνητικών συνθηκών και προσδοκιών για την οικονομία, ή / και να αυστηροποιήσουν τα κριτήρια δανειοδότησης, με στόχο την παροχή πίστωσης μόνο σε πολύ αξιόπιστους δανειολήπτες (flight to quality), ώστε να ελαχιστοποιηθεί ο κίνδυνος για ζημιές (Bernanke et al., 1999; Hall, 2010).

Η προσπάθεια μείωσης της έκθεσης των τραπεζών συνδέεται και με μια ευρύτερη διαδικασία απομόχλευσης, δηλαδή μιας γενικευμένης τάσης απομείωσης χρεών (Θωμαδάκης, 2013). Η τάση αυτή, η οποία μπορεί να αφορά όχι μόνο στις τράπεζες, αλλά ολόκληρη την οικονομία, οφείλεται στο γεγονός ότι σε μια κρίση τόσο το εισόδημα, όσο και η αξία των περιουσιακών στοιχείων μειώνονται, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται φόβοι για την ικανότητα των οικονομικών δρώντων να εξυπηρετήσουν το χρέος τους. Στην περίπτωση αυτή οι τράπεζες προσπαθούν να μειώσουν τη μόχλευση τους, πουλώντας περιουσιακά στοιχεία που διαθέτουν, αυξάνοντας τα ίδια κεφάλαιά τους ή και τα δύο ταυτόχρονα⁹. Καθώς η αύξηση ιδίων κεφαλαίων κατά τη διάρκεια μιας κρίσης δεν είναι εύκολη υπόθεση, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα θα προσπαθήσουν να επιτύχουν τουλάχιστον μέρος της απομόχλευσης μειώνοντας το ενεργητικό τους, μέσω της πώλησης περιουσιακών στοιχείων, αλλά και της μείωσης των δανείων που χορηγούν (τα οποία αποτελούν μέρος του ενεργητικού των τραπεζών).

Ωστόσο, η μαζική πώληση περιουσιακών στοιχείων, θα μειώσει περαιτέρω την αξία τους, γεγονός το οποίο δημιουργεί ένα άλλου είδους πρόβλημα για την προσφορά πίστωσης: τη μείωση της αξίας των εξασφαλίσεων. Η πτώση της τιμής των περιουσιακών στοιχείων στα οποία βασίζονται οι εξασφαλίσεις, έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση των κεφαλαίων που οι τράπεζες είναι διατεθειμένες να δανείσουν σε ιδιώτες με δεδομένη την περιουσία τους. Για τον ίδιο λόγο, οι τράπεζες μειώνουν και τον μεταξύ τους δανεισμό στη διατραπεζική αγορά. Αυτό σημαίνει ότι η ρευστότητα των τραπεζικών ιδρυμάτων περιορίζεται και κατά συνέπεια και η ικανότητα τους να χορηγήσουν δάνεια προς την πραγματική οικονομία.

⁹ Για τα τραπεζικά ιδρύματα η τάση απομόχλευσης επιτείνεται και λόγω των ρυθμίσεων για το ύψος των ιδίων κεφαλαίων που θα πρέπει να διακρατούν σε σχέση με το ενεργητικό τους.

2.2.2. Ζήτηση δανειακών κεφαλαίων σε περίοδο κρίσης

Μια χρηματοπιστωτική κρίση συνήθως οδηγεί σε σημαντική μείωση του ΑΕΠ και αύξηση της ανεργίας (Reinhart και Rogoff, 2009). Κατά συνέπεια οι επιχειρήσεις εμφανίζουν χαμηλότερα κέρδη, ή και ζημιές, ενώ τα άτομα και τα νοικοκυριά υπόκεινται σε μείωση του εισοδήματός τους. Σαν αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων και δεδομένων των αρνητικών προοπτικών, τόσο οι επιχειρήσεις όσο και τα νοικοκυριά είναι δυνατόν να μην επιζητούν την παροχή δανειακών κεφαλαίων, καθώς οι προοπτικές τόσο λήψης αυτών των δανείων, όσο και αποπληρωμής τους εφόσον τους χορηγηθούν, δεν είναι ευοίωνες. Η υποχρέωση αποπληρωμής παλαιότερων δανείων, ενδυναμώνει το ενδεχόμενο αυτό, καθώς οι οφειλότες ενδέχεται να επικεντρωθούν στην αποπληρωμή αυτών των δανείων και να αποφύγουν να συσσωρεύσουν νέα χρέη (Θωμαδάκης, 2013). Περαιτέρω, όταν το βάρος του προηγούμενου χρέους είναι μεγάλο (debt overhang), ακόμα και αν υπάρχουν νέες κερδοφόρες επενδυτικές ευκαιρίες, οι επιχειρήσεις έχουν κίνητρο να μην τις επιλέξουν (και άρα να μην ζητήσουν δανειακά κεφάλαια), αλλά να επικεντρωθούν στην αποπληρωμή των προηγούμενων χρεών (Myers, 1977).

Κατ' ουσία πρόκειται για μια διαδικασία απομόχλευσης από την πλευρά των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών. Η απομόχλευση του ιδιωτικού τομέα μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε με τα (μειωμένα) κέρδη και το εισόδημα των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών αντίστοιχα, είτε με την πώληση των περιουσιακών τους στοιχείων, το οποίο όμως θα μειώσει περαιτέρω τις τιμές τους. Στην πρώτη περίπτωση, το διαθέσιμο εισόδημα για επενδύσεις ή / και κατανάλωση μειώνεται και κατά συνέπεια, μειώνεται και η ζήτηση για τα δανειακά κεφάλαια που τις στηρίζουν. Στη δεύτερη περίπτωση, λόγω της μείωσης της αξίας των εξασφαλίσεων, η λήψη ενός νέου δανείου (ή ακόμη και η διατήρηση ενός παλαιού) χρειάζεται περισσότερες εξασφαλίσεις από ότι προηγουμένως, με συνέπεια όσοι δε διαθέτουν τα απαραίτητα περιουσιακά στοιχεία, να αποσύρουν την ζήτησή τους για νέα δανειακά κεφάλαια, ή ακόμη και για τη διατήρηση των παλαιών.

Στις συνθήκες αυτές, οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά προτιμούν να διακρατούν ρευστότητα, ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους, να ικανοποιήσουν τις βασικές καταναλωτικές ανάγκες τους και να προχωρήσουν στην αποπληρωμή των παλαιών χρεών τους. Στο βαθμό που η ρευστότητα αυτή διακρατείται εκτός του τραπεζικού συστήματος, αφενός μειώνει τη ζήτηση για δανειακά κεφάλαια, αφετέρου δημιουργεί πρόβλημα και στην προσφορά, καθώς στερεί ρευστότητα από το

χρηματοπιστωτικό σύστημα και άρα μειώνει την δυνατότητα του τελευταίου να χορηγήσει νέα δάνεια¹⁰.

2.3. Πιστωτική συρρίκνωση και αγορά εργασίας

Ο βαθμός πιστωτικής επέκτασης σε μια οικονομία μπορεί να επηρεάσει τόσο τη ζήτηση, όσο και την προσφορά εργασίας, καθώς και τις επιδόσεις της αγοράς εργασίας, δηλαδή την εξέλιξη της απασχόλησης, της ανεργίας και των μισθών. Η διερεύνηση των επιπτώσεων του βαθμού πιστωτικής επέκτασης στις επιδόσεις της αγοράς εργασίας θα διεξαχθεί με τη χρήση εργαλείων τόσο μικροοικονομικής, όσο και μακροοικονομικής ανάλυσης.

2.3.1. Πιστωτική συρρίκνωση και ζήτηση εργασίας

Μεταξύ της ζήτησης εργασίας και του βαθμού πιστωτικής επέκτασης διαμεσολαβούν, καταρχάς, οι καταναλωτικές δαπάνες. Η πιστωτική επέκταση διευρύνει τις τρέχουσες καταναλωτικές δυνατότητες των νοικοκυριών, πέραν του διαθέσιμου εισοδήματός τους, γεγονός που ευνοεί την πραγματοποίηση καταναλωτικών δαπανών, επηρεάζοντας θετικά τη συνολική ζήτηση εργασίας. Αντίθετα, σε περιόδους πιστωτικής συρρίκνωσης, οι καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών περιορίζονται από το ύψος του τρέχοντος διαθέσιμου εισοδήματός τους. Έτσι, η μετάβαση από μια περίοδο πιστωτικής επέκτασης προς μια περίοδο πιστωτικής συρρίκνωσης ενδέχεται να επηρεάσει αρνητικά τη ζήτηση εργασίας, προκαλώντας την αύξηση της ανεργίας, μέσω του περιορισμού των καταναλωτικών δαπανών.

Οι επιπτώσεις της πιστωτικής συρρίκνωσης στην αγορά εργασίας, καθώς και η έντασή τους εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά της κατανάλωσης. Σε οικονομίες όπου οι δαπάνες προορίζονται για κατανάλωση προϊόντων που παράγονται εγχώρια, η πτώση των καταναλωτικών δαπανών, λόγω μιας πιθανής πιστωτικής συρρίκνωσης, αναμένεται να προκαλέσει περισσότερες απώλειες θέσεων εργασίας συγκριτικά με οικονομίες, όπου οι καταναλωτικές ανάγκες καλύπτονται, κυρίως, από τις εισαγωγές.

Μια άλλη δίοδος μέσω της οποίας οι συνθήκες πίστωσης σε μια οικονομία μπορούν να επηρεάσουν τις επιδόσεις της αγοράς εργασίας είναι οι επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα. Σε συνθήκες πιστωτικής επέκτασης αυξάνεται η προσφορά δανειακών κεφαλαίων και μειώνεται το κόστος χρηματοδότησης, γεγονός που ευνοεί την πραγματοποίηση ιδιωτικών επενδύσεων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Αντίθετα, σε συνθήκες

¹⁰ Το φαινόμενο της εξωτραπεζικής ρευστότητας δεν είναι ασυνήθες σε χρηματοπιστωτικές κρίσεις, λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης στην φερεγγυότητα των τραπεζικών ιδρυμάτων και άρα στην ασφάλεια των καταθέσεων. Η φυγή καταθέσεων στο εξωτερικό έχει στην ουσία τις ίδιες επιπτώσεις με της εξωτραπεζική ρευστότητα, αν και εδώ το κίνητρο είναι κυρίως η ασφάλεια μέρους των καταθέσεων

πιστωτικής συρρίκνωσης, όπου οι συνθήκες δανεισμού των επιχειρήσεων επιδεινώνονται, οι επενδυτικές δαπάνες του ιδιωτικού τομέα περιορίζονται, επιβραδύνοντας τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης και τη ζήτηση εργασίας.

Εκτός της πτώσης των επενδυτικών δαπανών, η πιστωτική συρρίκνωση μπορεί να επηρεάσει τη ζήτηση για εργασία μέσω του περιορισμού της ρευστότητας των επιχειρήσεων. Σε συνθήκες έλλειψης ρευστών ιδίων και δανειακών κεφαλαίων οι επιχειρήσεις είναι πολύ πιθανόν να αναβάλουν τις προσλήψεις νέων εργαζομένων ή και ακόμα να προβούν σε περιορισμό του μισθολογικού κόστους μέσω της μείωσης των αμοιβών, των ωρών εργασίας ή του αριθμού του υφιστάμενου προσωπικού.

Τέλος, περιορισμοί στην πιστωτική επέκταση, μπορούν να δημιουργήσουν διαφορετικής έντασης επιπτώσεις στην ανεργία ανά τομέα δραστηριότητας. Υπάρχουν τομείς δραστηριότητας, οι οποίοι εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την πίστωση (high credit depended industries), όπως για παράδειγμα η παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων (μηχανές, εξοπλισμός, μέσα μεταφοράς κ.λπ.). Η ανάπτυξη αυτών των τομέων, μέσω της πραγματοποίησης επενδύσεων και της δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης, προϋποθέτει την πρόσβαση των επιχειρήσεων σε πηγές χρηματοδότησης. Περιορισμοί στη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος μπορούν να προκαλέσουν εμπόδια στην επέκτασή αυτών των κλάδων, αλλά και να εντείνουν το πρόβλημα της ανεργίας, προσδίδοντας της ακόμα και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά (Accemoglu, 2001: 677). Σε περιόδους κρίσης και πιστωτικής συρρίκνωσης οι κλάδοι αυτοί δυσκολεύονται να ανακάμψουν και οι επιδόσεις τους υπολείπονται της υπόλοιπης οικονομίας (Braun and Larrain, 2005; Kannan, 2009; Abiad et al., 2011).

2.3.2. Πιστωτική συρρίκνωση και προσφορά εργασίας

Οι συνθήκες ρευστότητας που επικρατούν σε μια οικονομία μπορούν να επηρεάσουν και την προσφορά εργασίας. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ευρεία πρόσβαση των νοικοκυριών σε δανειακά κεφάλαια μπορεί να μειώσει την προσφορά εργασίας, στο βαθμό που τα χορηγούμενα προς τα νοικοκυριά δάνεια αποτελούν ένα «δίχτυ ασφαλείας», το οποίο επιτρέπει στα μέλη του εργατικού δυναμικού να αναζητήσουν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μια καλύτερα αμειβόμενη θέση εργασίας (Herkenhoff, 2013: 2-3). Έτσι, ο δανεισμός μπορεί να αναστείλει την απόφαση ατόμων να αναζητήσουν ενεργά θέσεις εργασίας, αλλά και να δυσχεραίνει την κάλυψη κενών θέσεων απασχόλησης από τους ανέργους. Αντίθετα, σε συνθήκες πιστωτικής συρρίκνωσης, όπου τα νοικοκυριά έχουν δύσκολη πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό, τα κίνητρα συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και αναζήτησης εργασίας εντείνονται, καθώς δεν υφίσταται άλλη πηγή χρηματοδότησης των καταναλωτικών αναγκών τους.

2.3.3. Πιστωτική συρρίκνωση και χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας

Οι θεσμοί της αγοράς εργασίας, και ιδίως η νομοθεσία προστασίας της απασχόλησης, μπορούν να επηρεάσουν την ένταση των επιπτώσεων που μπορεί να επιφέρει η πιστωτική συρρίκνωση στη ζήτηση εργασίας. Για παράδειγμα, η περιοριστική νομοθεσία προστασίας της απασχόλησης, μέσω μιας πιθανής υψηλής αποζημίωσης απόλυσης ή / και περιοριστικών ρυθμίσεων που διέπουν το καθεστώς των απολύσεων, επηρεάζει τόσο τις ροές από την ανεργία στην απασχόληση, όσο και της αντίθετης κατεύθυνσης ροές, δηλαδή από την απασχόληση προς την ανεργία, αποθαρρύνοντας τους εργοδότες να απολύσουν και να προσλάβουν εργαζομένους, αντίστοιχα (Commission EC, 2006: 82). Αν και η κατεύθυνση των επιπτώσεων της πιστωτικής συρρίκνωσης στις επιδόσεις της αγοράς εργασίας είναι δεδομένες, η έντασή τους αναμένεται ηπιότερη σε εκείνες τις αγορές εργασίας, όπου το θεσμικό πλαίσιο προστασίας της απασχόλησης είναι (πιο) περιοριστικό, στο βαθμό που δυσχεραίνει την πραγματοποίηση απολύσεων.

Επίσης, οι περιορισμοί στο δανεισμό που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις μπορούν να επηρεάσουν το είδος των συμβάσεων εργασίας που θα συνάψουν με τους εργαζομένους τους, ιδίως, ως προς το χρόνο διάρκειάς τους. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν περιορισμούς, όσον αφορά στην πρόσβασή τους σε πηγές χρηματοδότησης, τείνουν να απασχολούν περισσότερους εργαζομένους με συμβάσεις ορισμένου χρόνου έναντι αυτών που δεν αντιμετωπίζουν ανάλογους περιορισμούς. Επιχειρήσεις που είναι πιο ευάλωτες σε διαταραχές ρευστότητας επιζητούν τη σύναψη πιο ευέλικτων μορφών απασχόλησης, προσαρμόζοντας έτσι τον αριθμό των εργαζομένων που χρησιμοποιούν στο φόρτο εργασίας. Επιπλέον, η απασχόληση εργαζομένων σε καθεστώς προσωρινής απασχόλησης δίνει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις, ιδίως σε αυτές που αντιμετωπίζουν περιορισμούς, όσον αφορά στην πρόσβασή τους στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, να προσαρμόζονται στις διαταραχές παραγωγικότητας, χωρίς να επωμιστούν το κόστος απόλυσης των εργαζομένων αορίστου χρόνου (Caggese and Cunat, 2008).

Ανάλογη επιχειρηματολογία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για το πώς επηρεάζει η πρόσβαση των επιχειρήσεων σε δανειακά κεφάλαια το είδος των συμβάσεων εργασίας που συνάπτουν με τους εργαζομένους τους, ως προς τις ώρες εργασίας αυτή τη φορά. Η απασχόληση εργαζομένων σε καθεστώς μερικής απασχόλησης καθίσταται ελκυστικότερη για επιχειρήσεις, που αντιμετωπίζουν περιορισμούς, όσον αφορά στην πρόσβασή τους στο δανεισμό, καθώς μπορούν να προσαρμόσουν το κόστος παραγωγής σε πιθανές διαταραχές ρευστότητας, ζήτησης και παραγωγικότητας.

Η πρόσβαση των επιχειρήσεων σε χρηματοδοτικούς πόρους επηρεάζει θετικά την απασχόληση, ιδίως σε περιόδους συρρίκνωσης της δραστηριότητας και της ρευστότητας των επιχειρήσεων. Σε τέτοιες συνθήκες, οι επιχειρήσεις, ενδεχομένως, δεν θα προβούν

άμεσα σε μείωση της απασχόλησης, αν εξασφαλίσουν (νέα) ίδια ή δανειακά κεφάλαια. Από την άλλη πλευρά όμως, η μεγάλη μόχλευση των επιχειρήσεων, ιδίως μέσω της άντλησης δανειακών κεφαλαίων δύναται να επηρεάσει αρνητικά την απασχόληση. Οι Nickel και Nikolitsas (1995) έδειξαν ότι μια αύξηση των πληρωμών που καταβάλουν οι επιχειρήσεις για τόκους ως προς το σύνολο των ταμειακών ροών τους, μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τον αριθμό των εργαζομένων τους. Η αύξηση του χρέους που επιβαρύνει τις επιχειρήσεις καθιστά το δανεισμό τους ακριβότερο και τον κίνδυνο χρεοκοπίας μεγαλύτερο. Οι επιχειρήσεις αναστέλλουν την επενδυτική δραστηριότητά τους, περιορίζουν το κόστος λειτουργίας τους, συμπεριλαμβανομένου και του μισθολογικού, μέσω της μείωσης του αριθμού των εργαζομένων ή της περικοπής των μισθών. Οι εργαζόμενοι, ενδέχεται όχι μόνο να αποδεχτούν τη μείωση των αποδοχών τους, αλλά και να εντείνουν την εργασιακή τους προσπάθεια μπροστά στον κίνδυνο απώλειας των θέσεων εργασίας τους. Παράλληλα, οι διοικήσεις των επιχειρήσεων με υψηλό χρέος καταβάλουν προσπάθειες βελτίωσης της λειτουργίας τους, γεγονός που μπορεί να επηρεάσει θετικά την παραγωγικότητα της εργασίας.

Έχει υποστηριχθεί και ένας διαφορετικός δίαυλος μέσω του οποίου το χρέος που έχουν συσσωρεύσει οι επιχειρήσεις μπορεί να επηρεάσει το επίπεδο των μισθών των εργαζομένων που απασχολούνται σε αυτές. Πιο συγκεκριμένα, οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν στρατηγικά το χρέος τους (strategic role of debt), προκειμένου να πετύχουν πτώση των τιμών των εισροών που χρησιμοποιούν, συμπεριλαμβανομένης και της τιμής της εργασίας (Dasgupta and Sengupta, 1993; Hennessy and Livdan, 2009). Οι επιχειρήσεις, κατά τη διαδικασία διαπραγμάτευσης των μισθών με τους εργαζομένους, μπορούν να θέσουν το χρέος που έχουν συσσωρεύσει ως αιτία για μείωση της μισθολογικής δαπάνης τους.

Συνοψίζοντας, η πιστωτική συρρίκνωση σε μια οικονομία μπορεί να προκαλέσει μείωση στη ζήτηση εργασίας, δημιουργώντας αυξητικές πιέσεις στο ποσοστό ανεργίας, επέκταση των άτυπων μορφών απασχόλησης (συμβάσεις μερικής και προσωρινής εργασίας) και πιθανώς πτώση του επιπέδου των μισθών. Παράλληλα, η πιστωτική συρρίκνωση δημιουργεί κίνητρα μεγαλύτερης συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, αυξάνοντας την προσφορά εργασίας, γεγονός το οποίο σε συνθήκες χαμηλής ζήτησης μπορεί να προκαλέσει άνοδο του ποσοστού ανεργίας.

3. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

3.1. Η πιστωτική συρρίκνωση στην Ελλάδα της κρίσης

Από τα τέλη του 2009, η αποκάλυψη δημοσιονομικού ελλείμματος πολύ υψηλότερου από ότι προβλεπόταν έως τότε, σε συνδυασμό με τα πολύ υψηλά ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών των προηγούμενων ετών, καθώς και το δυσθεώρητο ύψος του εξωτερικού δημόσιου χρέους, αποτέλεσαν το έναυσμα μιας βαθιάς κρίσης για τη χώρα. Έκτοτε, βρίσκεται σε εξέλιξη η εφαρμογή μιας σειράς προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, με κύριο χαρακτηριστικό τους την άσκηση εξαιρετικά περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής, η οποία όχι μόνο δεν λειτουργεί σταθεροποιητικά, αλλά αντιθέτως επιδεινώνει, περαιτέρω, τις επιδόσεις της πραγματικής οικονομίας. Επιπλέον, η σταθεροποιητική επίδραση στην ελληνική οικονομία των συμβατικών και μη συμβατικών μέτρων νομισματικής επέκτασης που εφάρμοσε η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) ήταν περιορισμένη. Τον Σεπτέμβριο του 2012, ο πρόεδρος της ΕΚΤ Μάριο Ντράγκι, παραδέχτηκε ότι η ευρωζώνη ήταν κατακερματισμένη, καθώς παρά τη μείωση των επιτοκίων και των μέτρων τόνωσης της ρευστότητας που εφάρμοζε η ΕΚΤ, οι συνθήκες ρευστότητας σε ορισμένες οικονομίες ήταν ασφυκτικές (Ντράγκι, 2012).

Στην Ελλάδα, η κρίση εξελίχθηκε και σε κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, δυσχεραίνοντας τις συνθήκες ρευστότητας της οικονομίας. Η κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος στην Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα πέντε διακριτών, αλλά συνδεδεμένων εξελίξεων στον χρηματοπιστωτικό τομέα, αλλά και στη γενικότερη οικονομική κατάσταση της χώρας, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό αντανακλούν την θεωρητική συζήτηση που προηγήθηκε στις ενότητες 2.2.1 και 2.2.2.

Πρώτον, η σημαντική εκροή καταθέσεων που καταγράφεται κατά τη διάρκεια της κρίσης. Όπως προκύπτει από το σχήμα 1, την περίοδο Ιανουαρίου 2010-Ιουνίου 2013 καταγράφονται έντονες εκροές καταθέσεων και ιδιαίτερα¹¹:

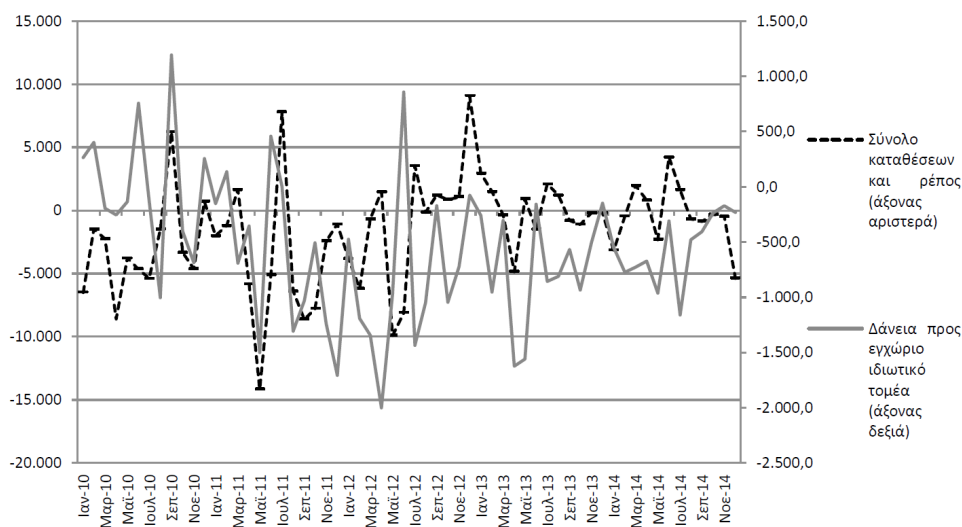
- Τον Απρίλιο του 2010, όταν ανακοινώνεται η εφαρμογή του πρώτου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής, το σύνολο των καταθέσεων μειώθηκε κατά 8,5 δις. ευρώ περίπου.
- Τον Μάιο του 2011, στον απόηχο είδησης ότι σε μυστική συνάντηση υπουργών οικονομικών των μεγαλύτερων κρατών-μελών της Ευρωζώνης συζητήθηκε το

¹¹ Αν και η ανάλυση αφορά μέχρι και τον Δεκέμβριο του 2014, αξίζει να σημειωθεί ότι έντονη εκροή καταθέσεων καταγράφεται κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 2014-Μαΐου 2015, όπου το σύνολο των καταθέσεων και των ρέπων μειώθηκε από 207,9 δις. ευρώ σε 170,5 δις. ευρώ, λόγω του φόβου για πιθανή έξοδο της χώρας από την Ευρωζώνη, εξαιτίας ενδεχόμενης ρήξης της νέας κυβέρνησης με τους δανειστές (τα στοιχεία προέρχονται από την Τράπεζα της Ελλάδος).

ενδεχόμενο εξόδου της Ελλάδας από τη ζώνη του κοινού νομίσματος, οι καταθέσεις μειώθηκαν κατά 14 δις. ευρώ.

- Τον Σεπτέμβριο του 2011, οι διαπραγματεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης με τους εκπροσώπους της τριμερούς διακόπτονται και οι τελευταίοι αποχωρούν από την Ελλάδα. Τον μήνα αυτόν η μείωση των καταθέσεων ξεπέρασε τα 8,5 δις ευρώ.
- Τον Μάιο του 2012, μετά τον πρώτο γύρο των εθνικών εκλογών και την αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης, οι καταθέσεις μειώθηκαν κατά 9,9 δις. ευρώ.

Σχήμα 1: Ροές καταθέσεων και ρέπος των μη Νομισματικών Χρηματοπιστωτικών Ιδρυμάτων στα Νομισματικά Χρηματοπιστωτικά Ιδρύματα στην Ελλάδα¹² (εκτός της Τράπεζας της Ελλάδος) και δανείων προς τον εγχώριο ιδιωτικό τομέα¹³ (ροές περιόδου σε εκατ. Ευρώ, Ιανουάριος 2010-Δεκέμβριος 2014)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (2014)

Δεύτερον, η έντονη φημολογία που είχε αναπτυχθεί σχετικά με την πιθανή έξοδο της Ελλάδας από την Ευρωζώνη: το περίφημο GREXIT. Η σχετική φημολογία είχε αναπτυχθεί τόσο από ακαδημαϊκούς, όσο και από πολιτικούς κύκλους, ενώ συχνές ήταν

¹² Οι ροές προκύπτουν από τις μεταβολές των υπολοίπων διορθωμένες για τις συναλλαγματικές διαφορές και τις αναταξινομήσεις.

¹³ Οι ροές προκύπτουν από τις μεταβολές των υπολοίπων διορθωμένες για τις διαγραφές δανείων, απομειώσεις αξίας χρεογράφων και συναλλαγματικές.

και οι αναφορές στο διεθνή τύπο. Σε ένα περιβάλλον έντονης αβεβαιότητας σχετικά με το νόμισμα της οικονομίας, οποιαδήποτε μέτρα νομισματικής επέκτασης ουδεμία θετική επίδραση μπορούν να προκαλέσουν στις επενδύσεις της. Καταρχάς, όπως αναφέρθηκε, η φημολογία περί εξόδου της οικονομίας από την Ευρωζώνη προκαλούσε εκροές καταθέσεων, αμβλύνοντας την ικανότητα των τραπεζών να χορηγήσουν δάνεια στον ιδιωτικό τομέα, γεγονός που επηρέασε αρνητικά τις επενδύσεις. Επιπλέον, οι επιχειρήσεις σε ένα περιβάλλον έντονης αβεβαιότητας διστάζουν να πραγματοποιήσουν επενδύσεις, ακόμα και αν έχουν πρόσβαση σε δανειακά κεφάλαια. Όπως προκύπτει από το σχήμα 1, οι ροές των δανείων προς τον ιδιωτικό τομέα ήταν σχεδόν αρνητικές καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης. Μάλιστα, ήταν εντονότερα αρνητικές τους μήνες όπου κορυφωνόταν η αβεβαιότητα σχετικά με το μέλλον της Ελλάδας στη ζώνη του κοινού νομίσματος, όπως τον Μάιο του 2011 και τον Μάιο του 2012. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στις έντονες εκροές καταθέσεων που καταγράφονται τους μήνες αυτούς, αλλά και πιθανώς στη μείωση της ζήτησης για δανειακά κεφάλαια από τον ιδιωτικό τομέα.

Τρίτον, ο αποκλεισμός, ήδη από το 2010, των ελληνικών τραπεζών από τη διεθνή διατραπεζική αγορά. Το αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης στη ρευστότητα του ελληνικού τραπεζικού συστήματος ήταν καταρχάς ο περιορισμός της ρευστότητας που μπορούσαν να αντλήσουν οι ελληνικές τράπεζες και κατά συνέπεια να διοχετεύσουν στην ελληνική οικονομία. Ο περιορισμός αυτός κατέστη ακόμα πιο σημαντικός, εξαιτίας της εκροής καταθέσεων που είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους κεφαλαίου για τις ελληνικές τράπεζες (και κατ' επέκταση το κόστος δανεισμού του ιδιωτικού τομέα), στο βαθμό που οι τράπεζες αναγκάστηκαν να προσφύγουν για δανεισμό στην ΕΚΤ ή / και στο μηχανισμό "Emergency Liquidity Assistance" (ELA) της Τράπεζας της Ελλάδος.

Τέταρτον, οι απώλειες που υπέστησαν οι τράπεζες μέσω του κουρέματος της αξίας των ομολόγων (PSI) που κατείχαν στα χαρτοφυλάκιά τους. Οι απώλειες αυτές για τις τέσσερις συστημικές τράπεζες (Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Alpha Bank, Τράπεζα Πειραιώς και Eurobank) ανήλθαν σε 28 δις. ευρώ, δυσχεραίνοντας την πιστοδοτική ικανότητα των τραπεζών, τουλάχιστον έως την ολοκλήρωση της διαδικασίας ανακεφαλαιοποίησής τους.

Πέμπτον, η ραγδαία αύξηση των μη-εξυπηρετούμενων δανείων, το ύψος των οποίων, το 2007, αντιστοιχούσε στο 4,7% των συνολικών δανείων, ενώ, το φθινόπωρο αντιστοιχούσε στο 34,2% (Πίνακας 1). Πρόκειται για επιπλέον απώλειες που υπέστησαν οι τράπεζες, εκτός του PSI, επιδεινώνοντας περαιτέρω τη δυνατότητα χορήγησης δανείων προς τον εγχώριο ιδιωτικό τομέα.

Πίνακας 1: Μη εξυπηρετούμενα δάνεια (% επί μέρους κατηγοριών δανείων)

	12/2013	09/2014
Στεγαστικά δάνεια	26,1	28,1
Καταναλωτική πίστη	47,3	49,5
Επιχειρηματικά δάνεια	31,8	34,4
Σύνολο δανείων	31,9	34,2

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, (2015), Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2014

3.2. Πιστωτική συρρίκνωση και αγορά εργασίας

3.2.1. Πιστωτική συρρίκνωση και ανεργία

Όπως αναλύθηκε και προηγουμένως, μεταξύ της πιστωτικής συρρίκνωσης μιας οικονομίας και της εξέλιξης του ποσοστού ανεργίας, διαμεσολαβούν οι επενδύσεις και η κατανάλωση. Συνοψίζοντας την σχετική συζήτηση που προηγήθηκε, αναφέρεται ότι η πιστωτική συρρίκνωση επηρεάζει αρνητικά τις επενδύσεις και μέσω της έλλειψης νέων

Σχήμα 2: Η εξέλιξη της τελικής καταναλωτικής δαπάνης (ιδιωτική οικονομία) και της συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου (συνολική οικονομία) (Ελλάδα, ετήσια ποσοστιαία μεταβολή %, σε τιμές 2010)

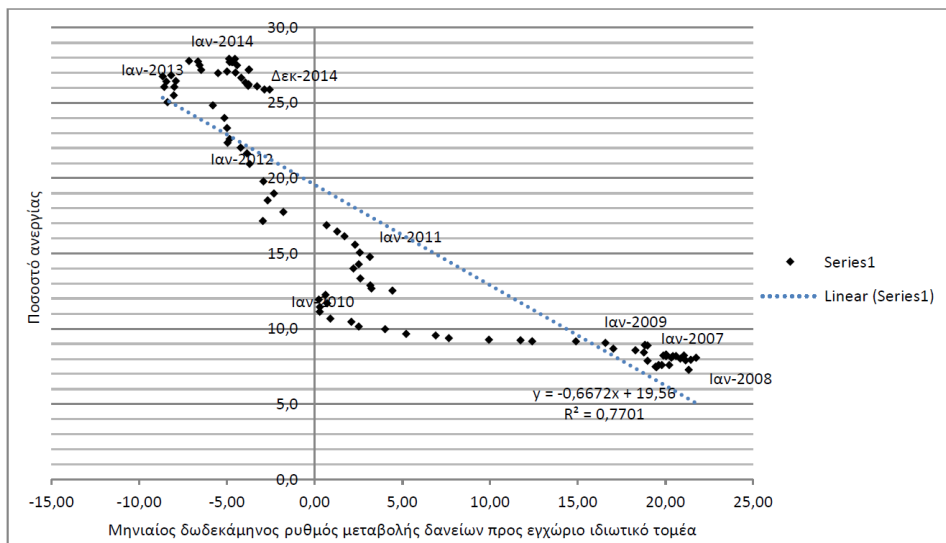
Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014)

θέσεων απασχόλησης συμβάλλει στη αύξηση της ανεργίας. Επιπλέον, η συρρίκνωση της καταναλωτικής πίστης επηρεάζει αρνητικά την κατανάλωση και μέσω της μείωσης της συνολικής ζήτησης συμβάλλει στην αύξηση της ανεργίας. Τέλος, η έλλειψη ρευστότητας των επιχειρήσεων, που μπορεί να προκληθεί σε περιόδους πιστωτικής συρρίκνωσης, είναι πιθανόν να τις ωθήσουν σε λήψη αποφάσεων για μείωση της συνολικής μισθολογικής δαπάνης, μέσω της περικοπής των αμοιβών, της μείωσης του αριθμού των εργαζομένων τους ή/και των ωρών εργασίας τους.

Όπως προκύπτει από το σχήμα 2, μετά από μια μεγάλη πτώση το 2008 (η οποία πιθανώς συνδέεται με το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης), ο ετήσιος ρυθμός συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου στην Ελληνική οικονομία έπεσε σε ιδιαίτερα αρνητικά επίπεδα, με την πτώση να κορυφώνεται το 2012, προτού ξεκινήσει μια σχετική ανάκαμψη το 2013, περνώντας σε θετικό έδαφος για πρώτη φορά το 2014. Παράλληλα, από το 2009, η συνολική καταναλωτική δαπάνη μειώθηκε σημαντικά, αν και με ρυθμούς αρκετά μικρότερους συγκριτικά με εκείνους της συσσώρευσης κεφαλαίου, με την πλέον αρνητική επίδοση να καταγράφεται το 2011. Παρά τον περιορισμό του ρυθμού συρρίκνωσης από το 2012 και μετά, ο ρυθμός μεταβολής της καταναλωτικής δαπάνης παραμένει οριακά αρνητικός και το 2014 (σχήμα 2).

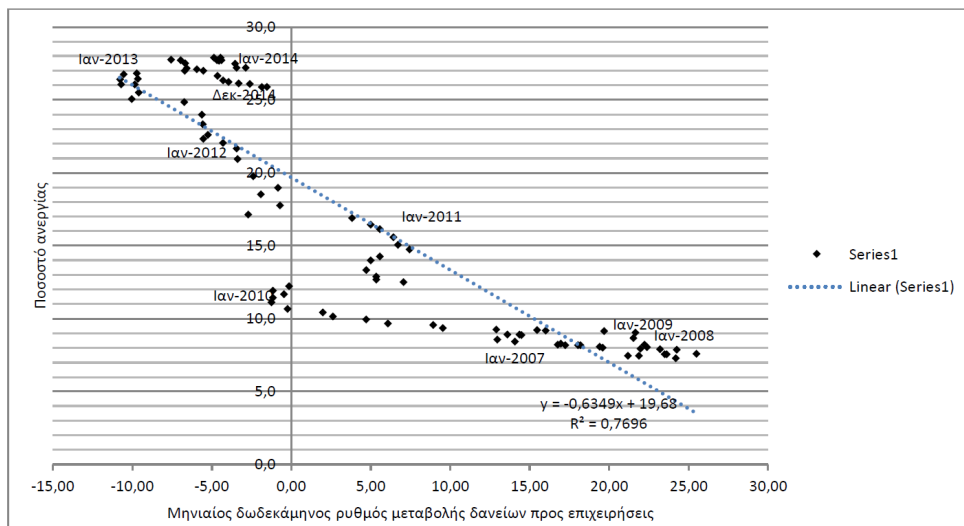
Στο σχήμα 3, απεικονίζεται η σχέση μεταξύ ποσοστού ανεργίας και χορηγούμενων δανείων στον εγχώριο ιδιωτικό τομέα σε μηνιαία βάση. Στις αρχές του 2007, ο δωδεκάμηνος ρυθμός μεταβολής των χορηγούμενων δανείων ξεπερνούσε το 18%, ενώ το ποσοστό ανεργίας ήταν κάτω του 9% (σημεία στη δεξιά και κάτω περιοχή του σχήματος 3). Τον Ιανουάριο του 2008, ο ρυθμός αύξησης των δανείων προς τον ιδιωτικό τομέα ξεπέρασε το 21%. Από τον επόμενο μήνα, δηλαδή τον Φεβρουάριο του 2008, ο ρυθμός μεταβολής των δανείων ακολουθεί πτωτική πορεία, ενώ από τον Ιούνιο του 2011 καθίσταται αρνητικός. Έως και τον Ιανουάριο του 2008, το ποσοστό ανεργίας ήταν χαμηλότερο του 9%. Δύο χρόνια μετά, τον Ιανουάριο του 2011, το ποσοστό ανεργίας ανήλθε στο 15,1%, το Νοέμβριο του ίδιου έτους ξεπέρασε το 20%, τον Ιούλιο του 2012 το 25%, ενώ από τον Απρίλιο έως τον Δεκέμβριο του 2013 κυμαίνεται σε επίπεδα υψηλότερα του 27,5%. Το 2014, το ποσοστό ανεργίας ακολουθεί πτωτική πορεία, με εξαίρεση τον Απρίλιο του 2014, προσεγγίζοντας στο τέλος του έτους το 25,9%. Διαπιστώνουμε συνεπώς, ότι υπάρχει υψηλά αρνητική συσχέτιση μεταξύ του ρυθμού μεταβολής των χορηγούμενων δανείων και του ποσοστού ανεργίας.

Σχήμα 3: Ποσοστό ανεργίας και εξέλιξη των δανείων στον εγχώριο ιδιωτικό τομέα (Ελλάδα, Ιανουάριος 2007-Δεκέμβριος 2014)

Πηγές: ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδος, υπολογισμοί των συγγραφέων

Σχήμα 4: Ποσοστό ανεργίας και εξέλιξη των δανείων προς τις επιχειρήσεις (Ελλάδα, Ιανουάριος 2007-Δεκέμβριος 2014)

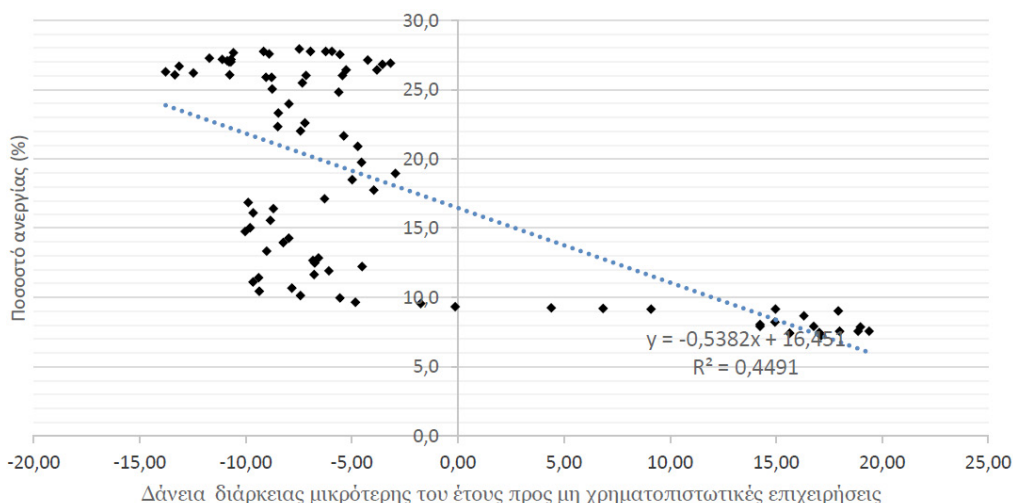
Πηγές: ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδος και υπολογισμοί των συγγραφέων

Στη συνέχεια εξειδικεύουμε την χρηματοδότηση σε δάνεια προς επιχειρήσεις και σε καταναλωτική πίστη, σε μια προσπάθεια να διερευνήσουμε περαιτέρω την επίδραση της πιστωτικής συρρίκνωσης μέσω των επενδύσεων και μέσω της κατανάλωσης.

Ξεκινώντας από τις επιχειρήσεις, βλέπουμε ότι υπάρχει μια σαφής συσχέτιση μεταξύ της μείωσης της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων στην Ελλάδα και της εξέλιξης της ανεργίας. Στο σχήμα 4, όπως και στο προηγούμενο σχήμα, αποτυπώνεται ξεκάθαρα αυτή η αρνητική συσχέτιση, η οποία φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική. Καθώς μειώνεται ο ρυθμός χορήγησης δανείων προς τις επιχειρήσεις, αυξάνεται ο ρυθμός ανεργίας (κίνηση από τα δεξιά και κάτω του διαγράμματος προς τα αριστερά και πάνω).

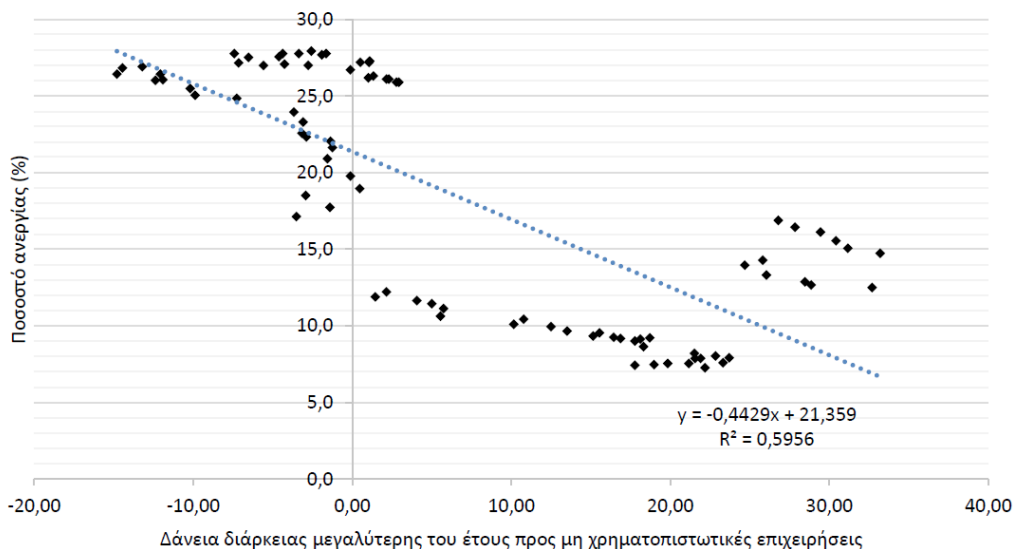
Για να διερευνήσουμε περαιτέρω αυτή την σχέση εξετάζουμε στη συνέχεια τη συσχέτιση μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών δανείων προς επιχειρήσεις και της ανεργίας. Για τον λόγο αυτό εξετάζουμε μακροπρόθεσμα δάνεια, τα οποία συνήθως προορίζονται για επενδυτικούς σκοπούς και βραχυπρόθεσμα δάνεια, τα οποία συνήθως προορίζονται για την κάλυψη αναγκών σε κεφάλαιο κίνησης. Διαπιστώνουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ των επιχειρηματικών δανείων και του ποσοστού της ανεργίας, το οποίο σημαίνει ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ της επίδρασης της μείωσης της χορήγησης δανείων για επενδυτικούς και για λειτουργικούς σκοπούς.

Σχήμα 5: Ποσοστό ανεργίας¹ και δάνεια προς μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις διάρκειας μικρότερης του έτους (12-μηνος ρυθμός μεταβολής², Ιανουάριος 2008-Δεκέμβριος 2014)

Πηγές: 1 ΕΛ.ΣΤΑΤ, 2 Τράπεζα της Ελλάδος, επεξεργασία των συγγραφέων

Σχήμα 6: Ποσοστό ανεργίας¹ και δάνεια προς μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις διάρκειας μεγαλύτερης του έτους (12-μηνος ρυθμός μεταβολής², Ιανουάριος 2008-Δεκέμβριος 2014)

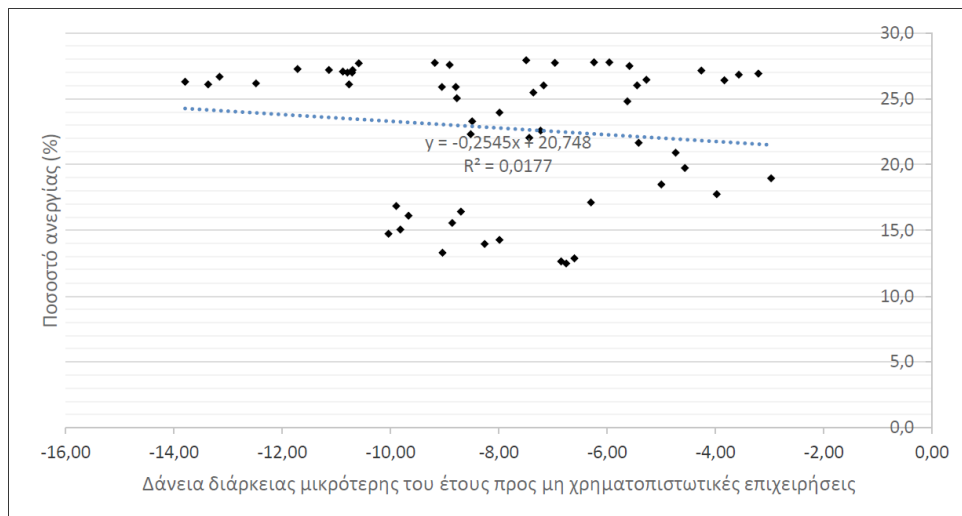

Πηγές: 1 ΕΛ.ΣΤΑΤ, 2 Τράπεζα της Ελλάδος, επεξεργασία των συγγραφέων

Ωστόσο, μια περαιτέρω διερεύνηση μας δείχνει μια άλλη εικόνα. Στα επόμενα γραφήματα επανεξετάζουμε τις δύο αυτές σχέσεις για την περίοδο Ιουνίου 2010 – Δεκεμβρίου 2014, από την υπαγωγή δηλαδή της χώρας στον μηχανισμό στήριξης. Η εικόνα που προκύπτει είναι εντελώς διαφορετική, καθώς η σχέση μεταξύ ανεργίας και μακροχρόνιων (επενδυτικών) πιστώσεων εξακολουθεί να είναι σημαντικά αρνητική (Σχήμα 8), κάτι όμως το οποίο δεν ισχύει πλέον για την σχέση μεταξύ ανεργίας και βραχυπρόθεσμων δανείων (Σχήμα 7).

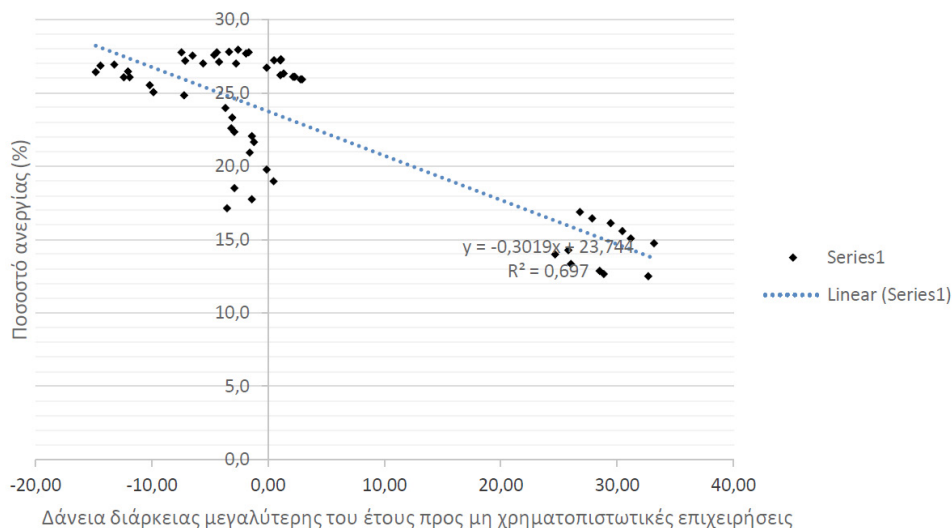
Αυτή η διαφοροποίηση είναι μια ισχυρή ένδειξη ότι η επίδραση της πιστωτικής συρρίκνωσης στις επενδύσεις ήταν πιο σημαντική για την εξέλιξη της ανεργίας μέσα στην κρίση, συγκριτικά με την επίδρασή της στις βραχυπρόθεσμες πιστώσεις. Αυτό το συμπέρασμα ενισχύεται από το γεγονός ότι οι βραχυπρόθεσμες πιστώσεις κατά την περίοδο αυτή (Ιούνιος 2010 – Δεκέμβριος 2014) μειώθηκαν πολύ περισσότερο (-32%) από ότι οι μακροχρόνιες πιστώσεις (-13%).

Σχήμα 7: Ποσοστό ανεργίας¹ και δάνεια προς μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις διάρκειας μικρότερης του έτους (12-μηνος ρυθμός μεταβολής², Ιούνιος 2010-Δεκέμβριος 2014)

Πηγές: 1 ΕΛ.ΣΤΑΤ, 2 Τράπεζα της Ελλάδος, επεξεργασία των συγγραφέων

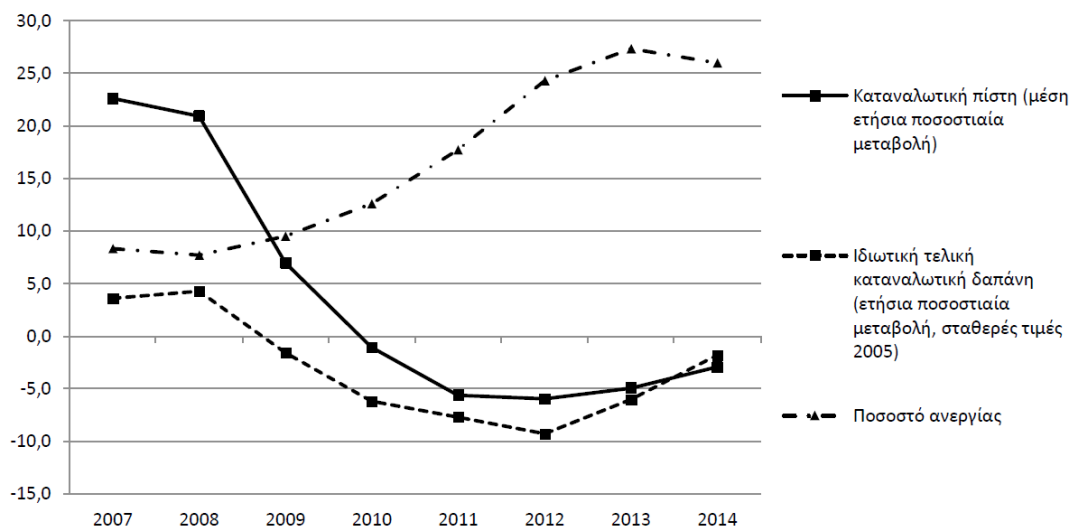
Σχήμα 8: Ποσοστό ανεργίας¹ και δάνεια προς μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις διάρκειας μεγαλύτερης του έτους (12-μηνος ρυθμός μεταβολής², Μάιος 2010-Δεκέμβριος 2014)

Πηγές: 1 ΕΛ.ΣΤΑΤ, 2 Τράπεζα της Ελλάδος, επεξεργασία των συγγραφέων

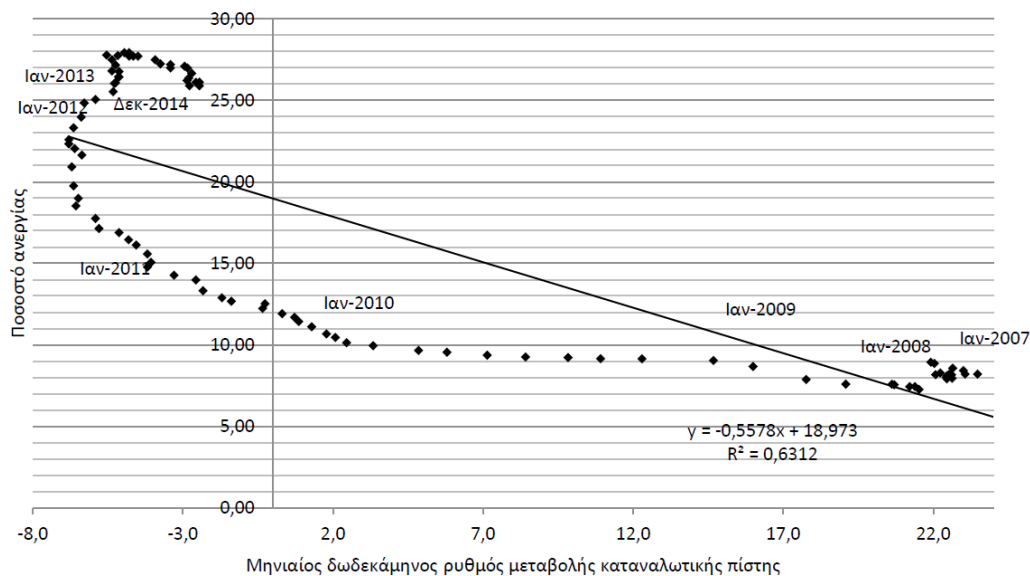
Στρέφοντας την προσοχή μας στην κατανάλωση, από μια γενική επισκόπηση της πορείας της καταναλωτικής πίστης, της καταναλωτικής δαπάνης της ανεργίας (γράφημα 9), παρατηρούμε μια εμφανή σχέση μεταξύ της ανόδου του επιπέδου της ανεργίας και της πτώσης της καταναλωτικής δαπάνης και της καταναλωτικής πίστης. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι η πτώση της τελικής καταναλωτικής δαπάνης είναι ακόμη μεγαλύτερη από την πτώση της καταναλωτικής πίστης, το οποίο μπορεί να ερμηνευθεί μέσω της επίδρασης της μείωσης των εισοδημάτων, η οποία επενεργεί αρνητικά στην καταναλωτική δαπάνη, επιπροσθέτως της μείωσης της καταναλωτικής πίστης. Ερευνώντας πιο συστηματικά την σχέση μεταξύ καταναλωτικής πίστης και ανεργίας, βλέπουμε ότι πράγματι υπάρχει σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου ανεργίας και του ρυθμού μεταβολής της καταναλωτικής πίστης (Σχήμα 10).

Σχήμα 9: Καταναλωτική πίστη, καταναλωτική δαπάνη και ανεργία (2007-2014)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (υπολογισμοί των συγγραφέων), European Commission, European Economy, Statistical Annex 2014

Σχήμα 10: Ποσοστό ανεργίας και εξέλιξη της καταναλωτικής πίστης (Ελλάδα, Ιανουάριος 2007-Δεκέμβριος 2014)

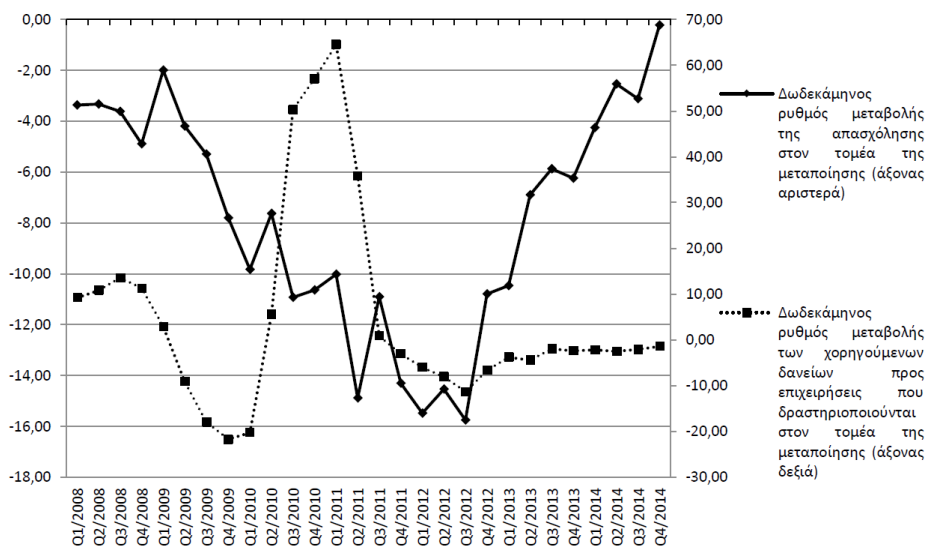
Πηγές: ΕΛΣΤΑΤ και Τράπεζα της Ελλάδος

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι στην Ελλάδα, η μείωση τόσο της επιχειρηματικής, όσο και της καταναλωτικής πίστης είχαν αρνητική επίδραση στην εξέλιξη της ανεργίας. Ωστόσο, συγκρίνοντας τα στοιχεία που έχουμε παρουσιάσει μέχρι τώρα, η συσχέτιση μεταξύ των χορηγούμενων δανείων προς τις επιχειρήσεις και του ποσοστού ανεργίας φαίνεται να είναι ισχυρότερη από αυτή που υφίσταται μεταξύ του ρυθμού μεταβολής της καταναλωτικής πίστης και του ποσοστού ανεργίας. Το γεγονός αυτό, μάς δίνει μια ένδειξη ότι ενδεχομένως η επίδραση της πιστωτικής συρρίκνωσης στην ανεργία είναι ισχυρότερη μέσω των συνεπειών της στη λειτουργία των επιχειρήσεων και λιγότερο μέσω των συνεπειών της στην κατανάλωση. Αυτό το συμπέρασμα συνάδει και με τα συνολικά στοιχεία (Σχήμα 2) που είδαμε, όπου διαπιστώνεται ότι οι επενδύσεις πλήγηκαν περισσότερο από την κατανάλωση κατά την διάρκεια της κρίσης. Επιπροσθέτως, η κατάρρευση των επενδύσεων συνεπικουρεί στις ενδείξεις που έχουμε ότι από την στιγμή που η χώρα μπήκε στον μηχανισμό στήριξης, οι επιπτώσεις της πιστωτικής συρρίκνωσης στην ανεργία μέσω της επίδρασής της στις επενδύσεις ήταν σημαντικότερες από εκείνες που προέκυψαν μέσω της μείωσης της βραχυπρόθεσμης χρηματοδότησης των επιχειρήσεων.

Η έντονη επίδραση που άσκησε η πιστωτική συρρίκνωση στην πραγματική οικονομία είναι σε μεγάλο βαθμό συνέπεια της μεγάλης εξάρτησης του ιδιωτικού τομέα από τον τραπεζικό δανεισμό, καθώς αποτελεί τη βασικότερη πηγή εξωτερικού δανεισμού των επιχειρήσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 2000-2008 το 65% της εξωτερικής χρηματοδότησης του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα προερχόταν από το τραπεζικό σύστημα, ενώ το μέσο ποσοστό στα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης ήταν 57% (Τράπεζα της Ελλάδος, 2013: 69).

Όπως υποστηρίχθηκε προηγουμένως, η αρνητική αυτή επίδραση της πιστωτικής συρρίκνωσης στην απασχόληση, αναμένουμε να είναι ακόμη πιο σημαντική σε κλάδους οι οποίοι απαιτούν σημαντικά κεφάλαια για τη λειτουργία τους και κατά συνέπεια είναι συνήθως περισσότερο εξαρτημένοι από τον τραπεζικό δανεισμό. Στην συνέχεια παραθέτουμε στοιχεία για τέσσερις σημαντικούς κλάδους για την ελληνική οικονομία, την μεταποίηση, τις κατασκευές, τον τουρισμό και το εμπόριο. Οι κλάδοι αυτοί διαφοροποιούνται από το γεγονός ότι οι δύο πρώτοι απαιτούν σημαντικά κεφάλαια χρηματοδότησης για την απρόσκοπτη λειτουργία τους, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στον ίδιο βαθμό στην περίπτωση του εμπορίου αλλά και του τουρισμού.

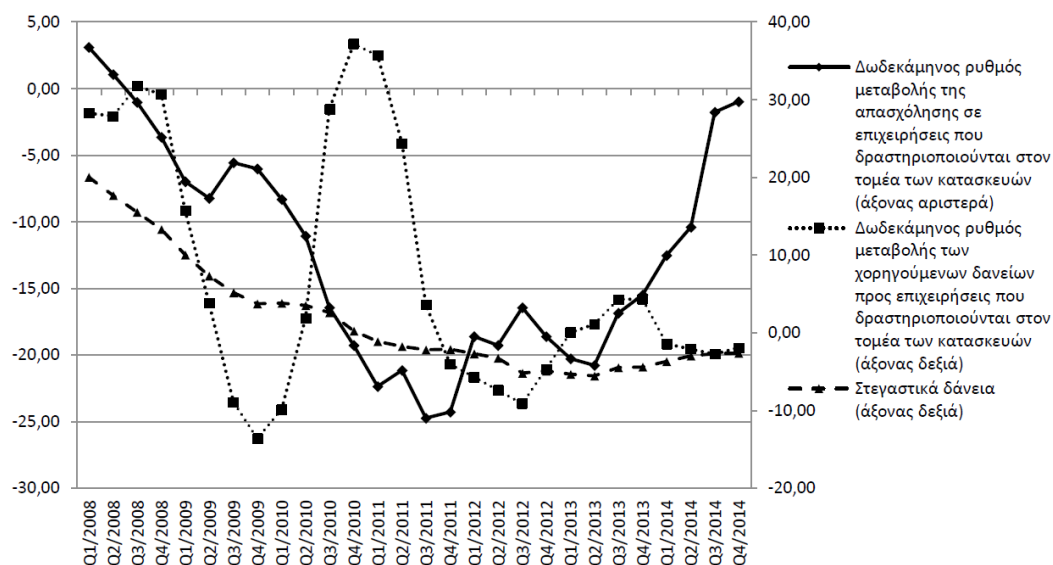
Σχήμα 11: Η εξέλιξη της απασχόλησης στον τομέα της μεταποίησης (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)¹ και των χορηγούμενων δανείων (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)² σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα της μεταποίησης.

Πηγές: 1 ΕΛ.ΣΤΑΤ, επεξεργασία των συγγραφέων, 2 Τράπεζα της Ελλάδος, επεξεργασία των συγγραφέων

Εξετάζοντας τους κλάδους της μεταποίησης και των κατασκευών, διαπιστώνουμε ότι και στους δύο κλάδους η απασχόληση έχει πληγεί σε πολύ μεγάλο βαθμό. Ο κλάδος των κατασκευών έχει πληγεί ιδιαίτερα σφοδρά (μείωση της απασχόλησης 62,29%), ενώ και η απασχόληση στον κλάδο της μεταποίησης έχει υποστεί σημαντική μείωση (μείωση 43,96%). Όπως προκύπτει από τα γραφήματα, η μείωση της απασχόλησης συμβαδίζει με μια σημαντική μείωση και στην χρηματοδότηση των επιχειρήσεων των κλάδων. Με την εξαίρεση της περιόδου αμέσως μετά την υπογραφή του πρώτου μνημονίου και την λήψη του πρώτου δανείου από την Ελλάδα, οπότε φαίνεται οι προσδοκίες για διευθέτηση της κρίσης να οδήγησαν σε αύξηση της χρηματοδότησης, η χρηματοδότηση από το 2008 μέχρι και το τρίτο τρίμηνο του 2012 βαίνει με διαρκώς επιδεινούμενο αρνητικό ρυθμό μεταβολής.

Σχήμα 12: Η εξέλιξη της απασχόλησης σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα των κατασκευών (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)¹, των χορηγούμενων δανείων (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)² σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στις κατασκευές και των στεγαστικών δανείων.

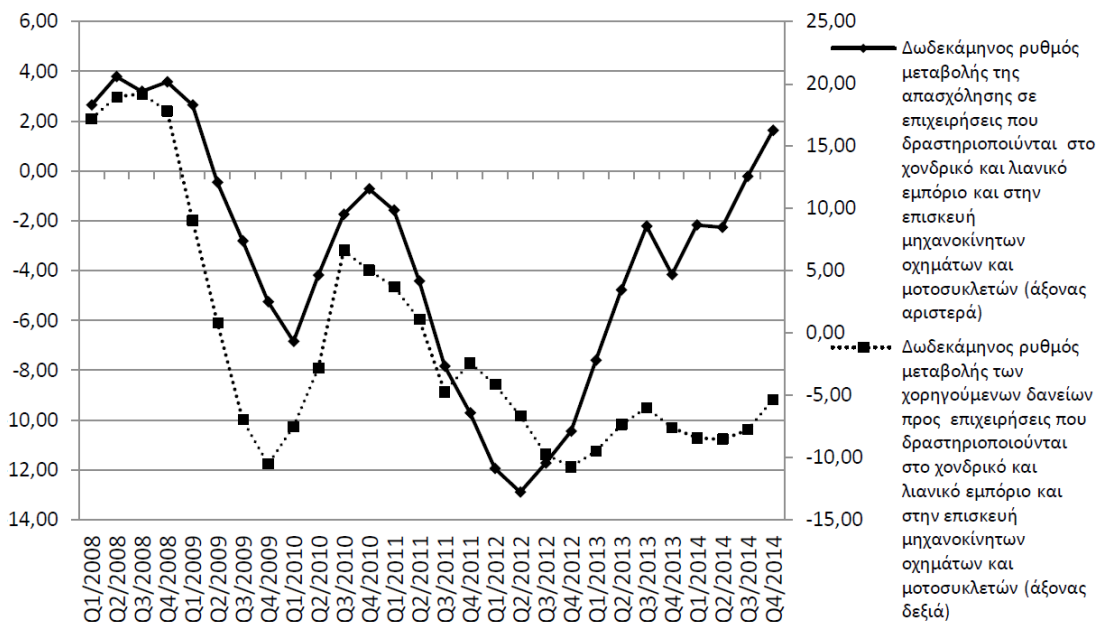

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Από το τρίτο τρίμηνο του 2012, παρατηρείται μια επιβράδυνση των αρνητικών ρυθμών μεταβολής οι οποίοι παραμένουν σταθεροί περίπου στο -2% μέχρι και το 2014 για τον κλάδο της μεταποίησης, ενώ για τον κλάδο των κατασκευών παρατηρείται αισθητή βελτίωση των ρυθμών χρηματοδότησης για το 2013, οπότε και διαπιστώνεται αύξηση στα

χορηγούμενα δάνεια (η οποία σχετίζεται και με την χρηματοδότηση των μεγάλων οδικών αξόνων, η κατασκευή των οποίων ξεκίνησε εκ νέου το 2013), προτού επιστρέψουμε σε αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής, στην περιοχή του -2%, για το 2014. Ταυτόχρονα, ο ρυθμός μεταβολής της χορήγησης στεγαστικών δανείων παρουσιάζει μια έντονα αρνητική εικόνα, με ραγδαία μείωση από πολύ υψηλούς θετικούς ρυθμούς χορήγησης νέων δανείων της τάξης του 20% στις αρχές του 2008, σε αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής το πρώτο τρίμηνο του 2011. Οι ρυθμοί μεταβολής της στεγαστικής πίστης παραμένουν αρνητικοί μέχρι και το 2014. Ωστόσο, και στους δύο κλάδους (για την μεταποίηση, από το τρίτο τρίμηνο του 2012 και για τις κατασκευές από το τρίτο τρίμηνο του 2013), παρατηρούμε σταδιακά μια επιβράδυνση του αρνητικού ρυθμού μεταβολής παρά το γεγονός ότι η χρηματοδότηση έμεινε σε σχετικά σταθερά αρνητικά επίπεδα.

Σχήμα 13: Η εξέλιξη της απασχόλησης στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο και στην επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)¹ και των χορηγούμενων δανείων (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)² σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο και στην επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών

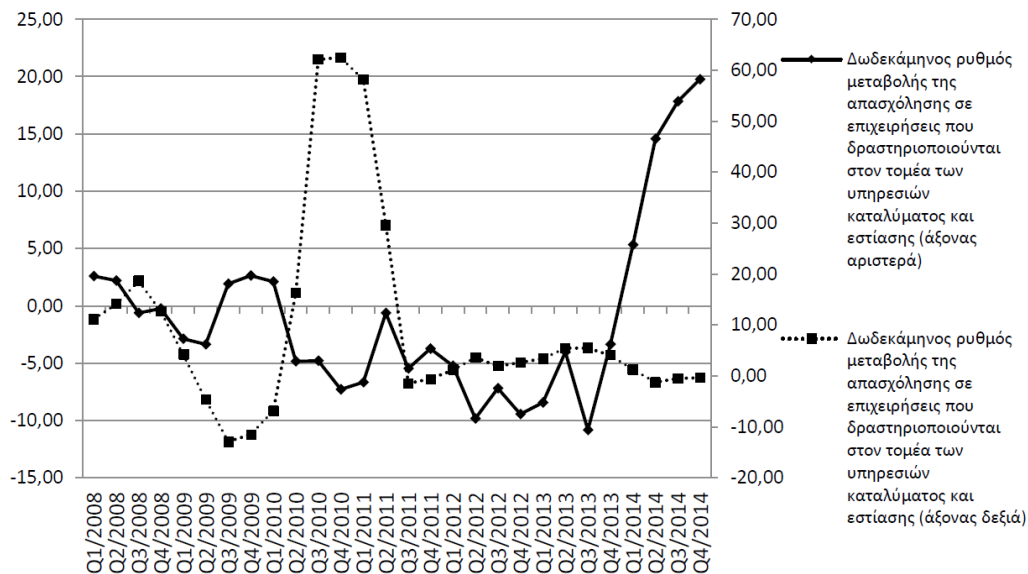

Πηγές: 1 ΕΛ.ΣΤΑΤ, επεξεργασία των συγγραφέων, 2 Τράπεζα της Ελλάδος, επεξεργασία των συγγραφέων

Εξετάζοντας τους δύο επόμενους κλάδους, του εμπορίου και του τουρισμού βλέπουμε μια αρκετά διαφοροποιημένη εικόνα, καθώς η απασχόληση έχει μειωθεί, ωστόσο η μείωση

είναι πολύ μικρότερη σε σχέση με τους δύο προηγούμενους κλάδους. Συγκεκριμένα, η μείωση της απασχόλησης στον κλάδο του εμπορίου έφτασε το 23,24%, ενώ η αντίστοιχη μείωση για τον κλάδο του τουρισμού ήταν 4,26%. Ιδιαίτερα για τον τουρισμό σημαντική θετική επίδραση φαίνεται ότι είχαν οι δύο τελευταίες (2013-14) τουριστικές περιόδους, οι οποίες ήταν ιδιαίτερα καλές και όπως φαίνεται οδήγησαν σε υψηλούς, θετικούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης (σχήμα 14) .

Σχήμα 14: Η εξέλιξη της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών καταλύματος και εστίασης (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)¹ και των χορηγούμενων δανείων (12-μηνος ρυθμός μεταβολής)² σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα των υπηρεσιών καταλύματος και εστίασης

Πηγές: 1 ΕΛ.ΣΤΑΤ, επεξεργασία των συγγραφέων, 2 Τράπεζα της Ελλάδος, επεξεργασία των συγγραφέων

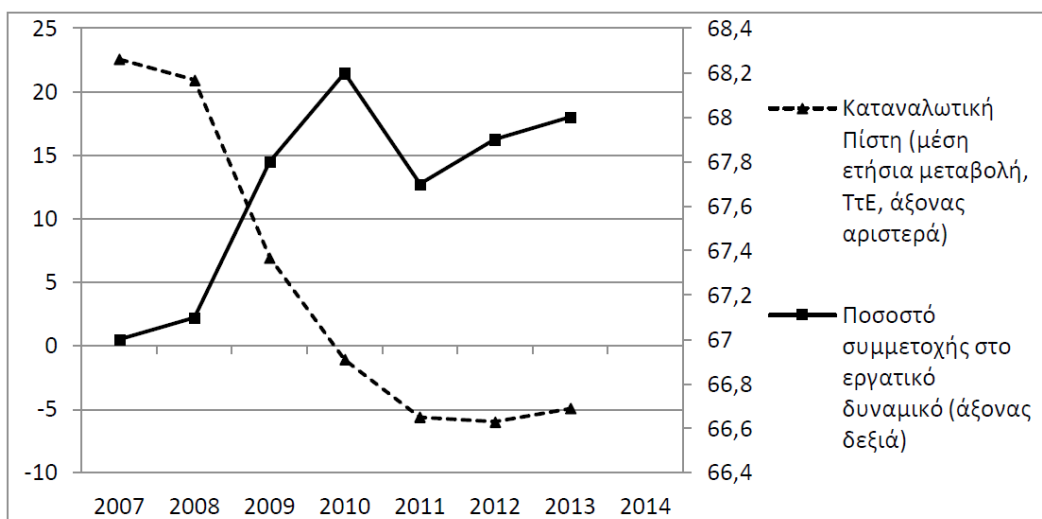
Επίσης, για το λιανικό εμπόριο παρατηρείται μια επιβράδυνση των αρνητικών ρυθμών μεταβολής από το τρίτο τρίμηνο του 2012, παρά το γεγονός ότι γενικά η χρηματοδότηση παραμένει σε σχετικά σταθερούς αρνητικούς ρυθμούς μεταβολής για την περίοδο αυτή.

Γενικότερα, από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνουμε ότι πράγματι οι κλάδοι με μεγαλύτερες χρηματοδοτικές ανάγκες και εξάρτηση από τραπεζικό δανεισμό έχουν υποστεί πολύ μεγάλη μείωση τόσο σε όρους απασχόλησης, όσο και σε όρους χρηματοδότησης, γεγονός το οποίο φαίνεται να επιβεβαιώνει τις προσδοκίες μας, βάσει θεωρίας.

3.2.2. Πιστωτική συρρίκνωση και προσφορά εργασίας

Στη θεωρητική συζήτηση αναφέρθηκε ότι ο περιορισμός της πίστωσης, ιδιαίτερα για καταναλωτικές δαπάνες, αναμένεται να έχει αρνητικές επιδράσεις στη δυνατότητα των νοικοκυριών να καταναλώσουν, με αποτέλεσμα να αναμένουμε μια σχετική αύξηση της προσφοράς εργασίας για την απόκτηση εισοδήματος σε μια προσπάθεια αποκατάστασης του επιπέδου κατανάλωσης. Τα κίνητρα του εργατικού δυναμικού για αναζήτηση εργασίας εντείνονται, καθώς σε συνθήκες πιστωτικής συρρίκνωσης το εισόδημα προερχόμενο από την απασχόληση αποτελεί τη μοναδική πηγή χρηματοδότησης των καταναλωτικών αναγκών τους και εξόφλησης παλαιότερων χρεών τους. Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι άλλοι παράγοντες, όπως η πτώση του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος και οι θεσμοί της αγοράς εργασίας, επιδρούν αμεσότερα στην απόφαση για αναζήτηση εργασίας του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας, συγκριτικά με τη μείωση των χορηγούμενων δανείων. Ωστόσο, όπως προκύπτει από το σχήμα 15, υφίσταται μια χρονικά συγχρονισμένη αντίστροφη πορεία μεταξύ της εξέλιξης της καταναλωτικής πίστης και της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό.

Σχήμα 15: Η εξέλιξη της καταναλωτικής πίστης και της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό (Ελλάδα, 2007-2014)

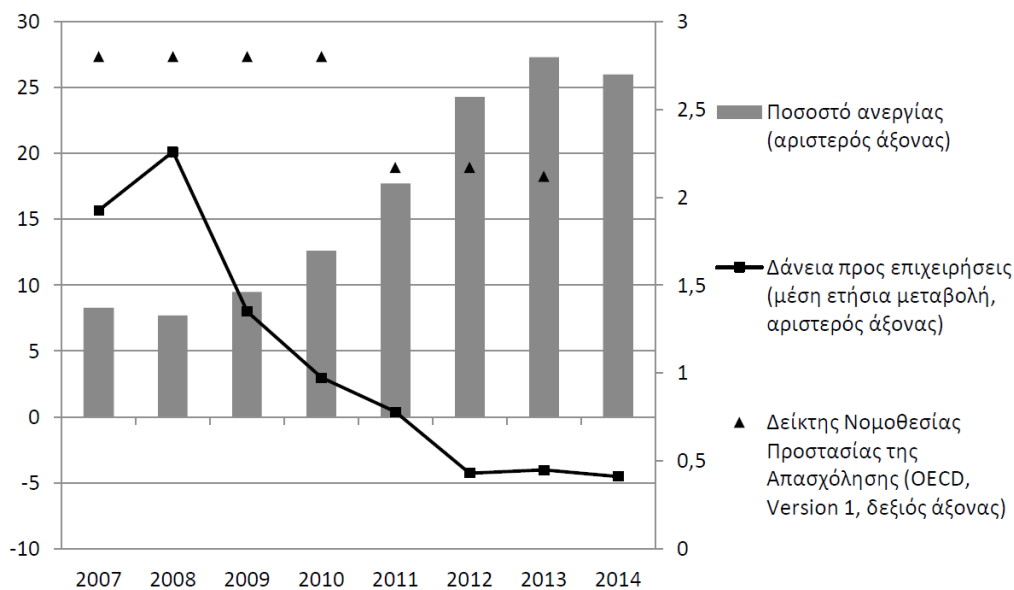

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (υπολογισμοί των συγγραφέων), Eurostat

3.2.3. Πιστωτική συρρίκνωση και χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας

Στη θεωρητική μας συζήτηση έγινε αναφορά και στον ρόλο των χαρακτηριστικών της αγοράς εργασίας. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό στο οποίο αναφερθήκαμε ήταν αυτό της προστασίας της απασχόλησης: περιοριστικότερη νομοθεσία προστασίας της απασχόλησης αναμένεται να αμβλύνει τις αρνητικές επιπτώσεις της μειωμένης πρόσβασης σε δανειακά κεφάλαια. Πράγματι, διαπιστώνουμε ότι παρά το γεγονός ότι η χρηματοδότηση προς τον εγχώριο τομέα αρχίζει να μειώνεται σημαντικά από το 2009, η αύξηση της ανεργίας αν και σημαντική, φτάνει σε πολύ υψηλά επίπεδα όταν έχουμε και ταυτόχρονη μείωση του Δείκτη Προστασίας της Απασχόλησης. Το γεγονός αυτό αποτελεί μια σημαντική ένδειξη για την σημασία του θεσμικού εργασιακού πλαισίου σχετικά με την εξέλιξη της ανεργίας. Φαίνεται ότι ένα περιοριστικό θεσμικό επίπεδο προστασίας της απασχόλησης μπορεί να λειτουργήσει ως ανάχωμα, ώστε οι πιέσεις της πιστωτικής συρρίκνωσης να μην μετουσιωθούν πλήρως σε αυξημένα επίπεδα ανεργίας.

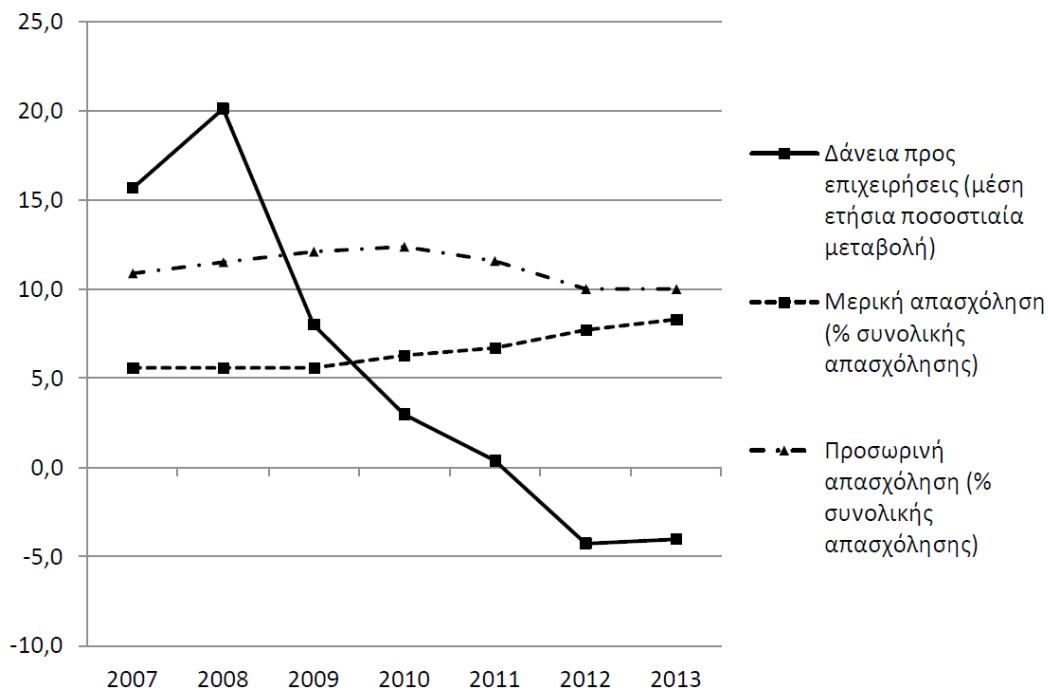
Σχήμα 16: Δάνεια προς εγχώριο ιδιωτικό τομέα, ανεργία και δείκτης προστασίας της απασχόλησης (Ελλάδα, 2007-2014)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (υπολογισμοί των συγγραφέων), European Commission, European Economy, Statistical Annex 2014, OECD

Στη θεωρητική συζήτηση αναφερθήκαμε και στις πιθανές επιπτώσεις της πιστωτικής συρρίκνωσης στην εξέλιξη των διαφορετικών μορφών απασχόλησης. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, η μερική απασχόληση αυξάνεται σταθερά από το 2009. Από την άλλη πλευρά, η προσωρινή απασχόληση μετά από μια αυξητική τάση μέχρι το 2010, φαίνεται να μειώνεται στην συνέχεια (Σχήμα 17). Αυτή η εξέλιξη επιβεβαιώνει μόνο εν μέρει τις θεωρητικές προβλέψεις. Η μείωση των συμβάσεων προσωρινής απασχόλησης μπορεί να εξηγηθεί από τις αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο της αγοράς εργασίας αφού, πρώτον, αλλαγές στη νομοθεσία έχουν μειώσει το κόστος της απόλυσης εργαζομένων με συμβάσεις αορίστου χρόνου, οπότε η ζήτηση για εργαζόμενους ορισμένου χρόνου είναι μειωμένη, αλλά και από την εξέλιξη της οικονομίας, καθώς η παρατεταμένη και βαθιά ύφεση σημαίνει ότι οι εργοδότες ανανεώνουν όλο και λιγότερο τις συμβάσεις προσωρινής εργασίας.

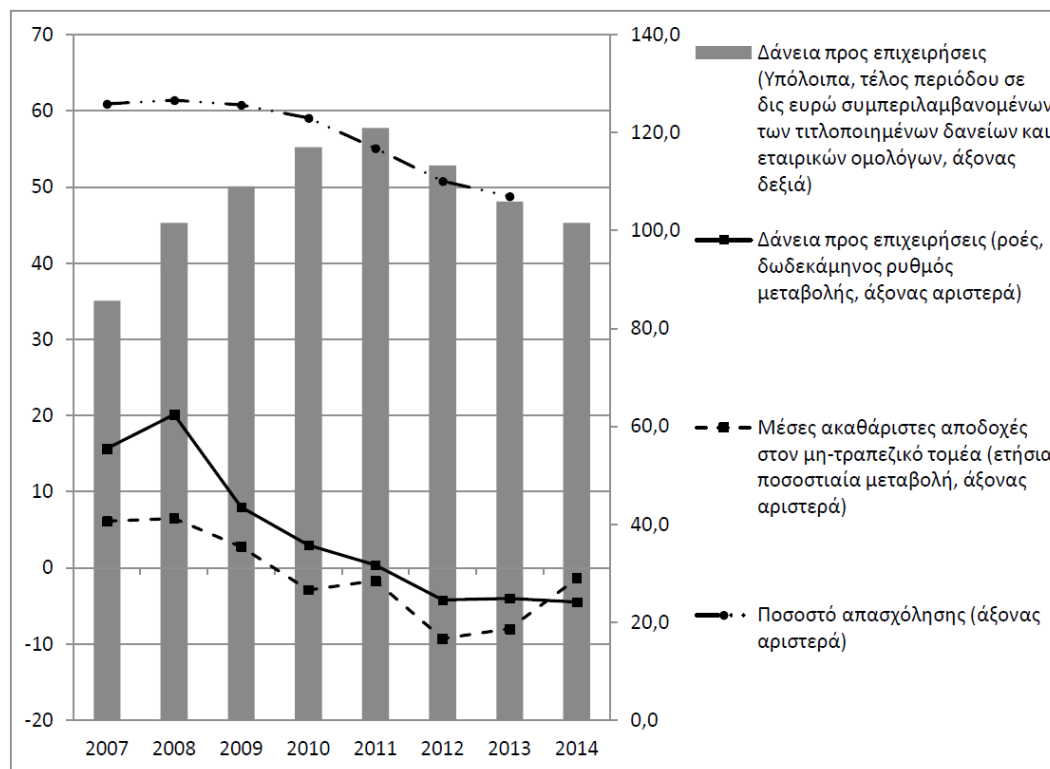
Σχήμα 17: Δάνεια προς επιχειρήσεις, μερική και προσωρινή απασχόληση (2007-2013)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (υπολογισμοί των συγγραφέων), Eurostat

Τέλος, εξετάζουμε τις ενδεχόμενες επιπτώσεις της πιστωτικής συρρίκνωσης στις αμοιβές των εργαζομένων. Διαπιστώνουμε ότι πράγματι υπάρχει χρονική σύμπτωση της αρνητικής τάσης μείωσης των αποδοχών, της χρηματοδότησης και της απασχόλησης (Σχήμα 18). Το γεγονός αυτό ενισχύει την πιθανότητα οι επιχειρήσεις να έχουν χρησιμοποιήσει στρατηγικά την πιστωτική συρρίκνωση, καθώς το χρέος τους (υπόλοιπα δανείων) συνεχίζει να αυξάνει μέχρι το 2011, ενώ η δανειοδότησή τους μειώνεται, όπως και η ζήτηση για τα προϊόντα τους, σε μια οικονομία η οποία βυθίζεται σε μια ολόένα και βαθύτερη ύφεση. Ο συνδυασμός αυτός δημιουργεί σημαντικά προβλήματα ρευστότητας για τις επιχειρήσεις, τα οποία όπως φαίνεται προσπάθησαν εν μέρει να επιλύσουν μέσω της μείωσης των αποδοχών των εργαζομένων.

Σχήμα 18: Η εξέλιξη των δανείων, των αποδοχών και της απασχόλησης (Ελλάδα, 2007-2014)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (υπολογισμοί των συγγραφέων), Eurostat

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εύρυθμη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι κομβικής σημασίας για τη λειτουργία μιας οικονομίας, την ανάκαμψή της μετά από μια περίοδο ύφεσης, αλλά και τη μεγέθυνσή της μακροχρόνια. Σε περιόδους ύφεσης, η ικανότητα του τραπεζικού τομέα για την χρηματοδότηση της ιδιωτικής οικονομίας περιορίζεται, ενώ αν η ύφεση συνδυαστεί και με άλλους παράγοντες, όπως η έντονη αβεβαιότητα, είναι πιθανόν να μειωθεί και η ζήτηση δανειακών κεφαλαίων για την πραγματοποίηση επενδύσεων. Επιπλέον, η λειτουργία του χρηματοπιστωτικού τομέα μπορεί να επηρεάσει τις επιδόσεις της αγοράς εργασίας.

Όπως αναλύθηκε παραπάνω, η κρίση στην Ελλάδα ξεκίνησε ως δημοσιονομική, αλλά σύντομα επεκτάθηκε και στον χρηματοπιστωτικό τομέα, επηρεάζοντας αρνητικά τις συνθήκες πίστωσης και ρευστότητας της οικονομίας. Η πιστωτική συρρίκνωση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, έχει επηρεάσει αρνητικά τις επιδόσεις της αγοράς εργασίας. Συγκεκριμένα, η έλλειψη ρευστότητας και η πτώση των επενδυτικών και καταναλωτικών δαπανών, εξαιτίας της πιστωτικής συρρίκνωσης, επηρέασαν αρνητικά τις επιδόσεις της αγοράς εργασίας, ιδίως σε κλάδους που είναι περισσότερο εξαρτημένοι από τον τραπεζικό δανεισμό, όπως η μεταποίηση και οι κατασκευές. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι επιχειρήσεις σε συνθήκες πιστωτικής συρρίκνωσης επέλεξαν να μειώσουν τη μισθολογική δαπάνη, περιορίζοντας τον αριθμό των απασχολούμενων, τις ώρες εργασίας ή τις αμοιβές, ενώ συνάπτουν και συμβάσεις ευέλικτης απασχόλησης με τους εργαζομένους τους.

Η ανάκαμψη καθίσταται πιο δύσκολη από το γεγονός ότι η ελληνική οικονομία δεν ικανοποιεί τα περισσότερα από τα κριτήρια εκείνα που θα έκαναν δυνατή την ανάκαμψη χωρίς τραπεζικό δανεισμό. Με αυτά τα δεδομένα, η επιτυχημένη ανακεφαλαιοποίηση των συστημικών τραπεζών καθίσταται επιτακτική έτσι ώστε η προσφορά δανειακών κεφαλαίων να μπορέσει να αποκατασταθεί σύντομα σε επίπεδα ικανά να απαλείψουν το χρηματοδοτικό κενό της οικονομίας. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να αναζητηθούν ενεργά εναλλακτικές πηγές ρευστότητας, όπως η ταχύτερη και αποτελεσματικότερη χρήση των διαρθρωτικών ταμείων και η βελτίωση του θεσμικού πλαισίου για την προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων, αλλά και η παροχή κινήτρων προς επιχειρήσεις που θέλουν να δραστηριοποιηθούν σε εξωστρεφείς κλάδους υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Θωμαδάκης, Σ. (2013) «Χρέος, απομόχλευση και μηχανισμοί ανάπτυξης». *Παρουσίαση στη σειρά «Προβληματισμοί και Διάλογος για την Ελληνική Οικονομία Σήμερα»* ALBA Graduate Business School, 5 Φεβρουαρίου 2013.
- ΙΟΒΕ (2015) «Η ελληνική οικονομία 1/2015». *Τριμηνιαία Έκθεση*, 79.
- Ντόκας, Α. (2014) Δημιουργείται αγορά εταιρικών ομολόγων στο Χρηματιστήριο. *Η Καθημερινή*, 3 Μαΐου. Διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/765293/article/oikonomia/epixeirhseis/dhmioyrgeitai-agora-etairikwn-omologwn-sto-xrhmatisthrio>
- Κατσορίδας, Δ. (2015) «Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα». *Ενημέρωση*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 1, Ιανουάριος-Μάρτιος.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2013) *Νομισματική πολιτική: Ενδιάμεση έκθεση 2013*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.

Ξενόγλωσση

- Abiad, A., Dell' Ariccia, G. and Li, B. (2011) "Creditless recoveries". *IMF Working Paper*, WP/11/58.
- Accemoglu, D. (2001) "Credit market imperfections and persistent unemployment". *European Economic Review*, 45 (4-6), pp. 665-679.
- Adrian, T. and Shin, H.S. (2009) "The shadow banking system: Implications for financial regulation". *Federal Reserve Bank of New York Staff Reports*, N. 382.
- Bernanke, B., Gertler, M. and Gilchrist, S. (1999) "The financial accelerator in a quantitative business cycle framework." In Taylor, J. and Woodford, M. (eds.) *Handbook of macroeconomics*, Vol. 1C. Amsterdam: Elsevier.
- Biggs, M., Mayer, T. and Pick, A. (2009) "Credit and economic recovery". *De Nederlandsche Bank Working Paper*, No 218/2009.
- Bijsterbosch, M. and Dahlhaus., T. (2011) "Determinants of credit-less recoveries". *European Central Bank Working Paper Series*, No 1358.
- Blundell-Wingnall, A., Atkinson, P. and Se Hoon, L. (2008) "The current financial crisis: Causes and policy issues". *Financial Market Trends*, 2, pp. 1-21.
- Braun, M. and Larrain, B. (2005) "Finance and the business cycle: International inter-industry evidence". *Journal of Finance*, 15 (3), pp. 1097-1128.
- Caggese, A. and Cunat, V. (2008) "Financing constraint and fixed-term employment contract". *Economic Journal*, 118, pp. 2013-2046.

- Calvo, G.A., Izquierdo, A. and Talvi, E. (2006) “The economics of sudden stops in emerging economies”. *American Economic Review*, 96 (2), pp. 405-410.
- Ciccone, A. and Papaioannou, E. (2006) “Human capital, the structure of production and growth”. *ECB Working Paper Series*, N. 626.
- Commission EC (2006) *Employment in Europe*. Brussels: Commission EC.
- Commission EC (2012) *Employment and social developments in Europe*. Brussels: Commission EC.
- Dasgupta, S. and Sengupta, K. (1993) “Sunk investment, bargaining and choice of capital structure”. *International Economic Review*, 34 (1), pp. 203-220.
- De Gregorio, J. (1996) “Borrowing constraints, human capital accumulation and growth”. *Journal of Monetary Economics*, 37 (1), pp. 49-71.
- Diamond, D. and Dybvig, P. (1983) “Bank runs, deposit insurance, and liquidity”. *Journal of Political Economy*, 91 (3), pp. 401-419.
- Draghi, M. (2012) “Press conference 06/09/2012”. Available at <https://www.ecb.europa.eu/press/pressconf/2012/html/is120906.en.html> [Last access 20/02/2014].
- Goldsmith, R. (1969) *Financial structure and development*. New Haven: Yale University Press.
- Gorton, G. (1988) “Banking panics and business cycles”. *Oxford Economic Papers*, 40 (4), pp. 751-781.
- Hall, R. (2010) “Why does the economy fall to pieces after a financial crisis?” *Journal of Economic Perspectives*, 24 (4), pp. 3-20.
- Hennessy, C. and Livdan, D. (2009) “Debt, bargaining and credibility in firm-supplier relationships”. *Journal of Financial Economics*, 93 (3), pp. 382-399.
- Herkenhoff, K. (2013) “The impact of consumer credit access on unemployment”. *UCLA Job Market Paper*, Available at <https://www.econ.ucla.edu/jobmarket/2013/HERKENHOFFPaper.pdf> [Last access 15/03/2014].
- Jorda, O., Schularick, M. and Taylor, A. (2011) “Financial crises, credit booms and external imbalances: 140 years of lessons”. *IMF Economic Review*, 59 (2), pp. 340-378.
- King, R. and Levine, R. (1993) “Finance and growth”. *The World Bank Working Paper*, N.1083.
- Levine, R. (2005) “Finance and growth: Theory, evidence, and mechanisms”. In Aghion P. and Durlauf, S. (eds.) *The handbook of economic growth*. Amsterdam: North-Holland.
- Levine, R., Norman, L. and Beck, T., (2000) “Financial intermediation and growth: Causality and causes”. *Journal of Monetary Economics*, 46 (1), pp. 31-77.

- Myers, S.C. (1977) “Determinants of corporate borrowing”. *Journal of Financial Economics*, 5 (2), pp. 147-75.
- Neusser, K. and Kugler, M. (1998) "Manufacturing growth and financial development: Evidence from OECD Countries". *The Review of Economics and Statistics*, 80 (4), pp. 638-646.
- Nickell, S. and Nicolitsas, D. (1995) “How does financial pressure affect firms?” *Centre for Economic Performance Discussion Paper*, N. 266.
- Reinhart, C. and Rogoff, K. (2009) *This time is different: Eight centuries of financial folly*. New Jersey: Princeton University Press.
- Suawara, N. and Zaldueño, J. (2013) “Credit-less recoveries: Neither a rare nor an insurmountable challenge”. *World Bank Policy Research Paper*, WPS6459.
- Takáts, A. and Upper, C. (2013) “Credit and growth after financial crises”. *BIS Working Papers*, No 416.

Δημήτρης Κατσίκας
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Υπεύθυνος του Παρατηρητηρίου για την Κρίση του ΕΛΙΑΜΕΠ
Βασιλίσσης Σοφίας 49, Αθήνα, 10676
dkatsikas@eliamep.gr

Κυριάκος Φιλίνης
Παρατηρητήριο για την Κρίση του ΕΛΙΑΜΕΠ
Βασιλίσσης Σοφίας 49, Αθήνα, 10676
filinisk@eliamep.gr

Από την κρίση στα κοινά: Ζητήματα αυτοδιαχείρισης στον αγροτικό τομέα

Πασχάλης Αρβανιτίδης

Επικουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Φωτεινή Νασιώκα

Υποψήφια διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σοφία Δημογιάννη

Υποψήφια διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Τα υπόγεια ύδατα αποτελούν μια κλασική περίπτωση κοινών, των οποίων η υπεράντληση και κακοδιαχείριση θέτει σε κίνδυνο τη γεωργική παραγωγή, τα αγροτικά εισοδήματα, και την περιφερειακή οικονομία της χώρας. Η εργασία χρησιμοποιεί το πλαίσιο ανάλυσης της Elinor Ostrom (Νόμπελ Οικονομικών 2009 για την μελέτη των κοινών) και διερευνά ζητήματα διαχείρισης των υπόγειων υδάτων στην ανατολική Θεσσαλία, μία από τις σημαντικότερες γεωργικές περιοχές της Ελλάδας. Μέσα από επιτόπια έρευνα εξετάζονται, μεταξύ άλλων, η υπάρχουσα κατάσταση στα υπόγεια ύδατα, οι αρδευτικές συνήθειες των αγροτών, τις εκτιμήσεις τους αναφορικά με το πρόβλημα, αλλά και η προοπτική ανάπτυξης εναλλακτικών δομών διαχείρισης, δίνοντας έμφαση σε ζητήματα που αφορούν στην κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων, το κοινωνικό κεφάλαιο, και τη δυνατότητα αυτό-οργάνωσης με σκοπό την ορθότερη χρήση του πόρου. Η έρευνα αναδεικνύει ένα σημαντικό έλλειμμα εμπιστοσύνης, τόσο μεταξύ των γεωργών όσο και προς την πολιτεία, το οποίο αποτελεί βαθύ πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας και ουσιαστικό τροχοπέδη στην ανάπτυξη.

Λέξεις κλειδιά

υπόγεια ύδατα, κοινά, τραγωδία των κοινών, κοινωνικό κεφάλαιο, περιουσιακά δικαιώματα, Θεσσαλία

From economic crisis to the development of commons: Exploring possibilities for resource self-management in agriculture

Abstract

Groundwater is a typical example of a common pool resource (or commons) which faces overexploitation and mismanagement, putting in danger the agricultural production, the farmers' incomes and the regional economy of the country. Drawing on the framework developed by the 2009 Nobel laureate Elinor Ostrom, this research explores issues of collective management of groundwater, using Thessaly, one of the most important agricultural regions of Greece, as a case study. More specifically, the paper assesses empirically the possibility of user-based management of groundwater used for irrigation purposes. This is done through a survey which explores, inter alia, the views of local stakeholders on the intensity of the water problem, the irrigation practices and the existence of trust-based social relations between the farmers, which are seen as essential for the development of successful, long-enduring, user-governance solutions. The research reveals a significant lack of trust both among farmers and towards the state and its institutions, which constitutes a deep-seated problem of Greek society and a major hindrance for economic development.

Keywords

groundwater, commons, tragedy of the commons, social capital, property rights, Thessaly

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι κοινοί πόροι (common pool resources), ή απλώς κοινά (commons), αποτελούν μια ειδική κατηγορία οικονομικών αγαθών τα οποία είναι ανταγωνιστικά στην κατανάλωση, δηλαδή η χρήση από κάποιον μειώνει τη διαθέσιμη ποσότητα για τους υπόλοιπους και χαρακτηρίζονται από αδυναμία αποκλεισμού, δηλαδή είναι ιδιαίτερα δύσκολο (δαπανηρό) να αποκλεισθεί κάποιος από τη χρήση τους. Ως εκ τούτου, κάθε άτομο, δρώντας ορθολογικά, ωθείται στην εντατική χρήση και υπερεκμετάλλευση του (πεπερασμένου) πόρου καταναλώνοντας όση ποσότητα επιθυμεί (συνήθως ολόένα και μεγαλύτερη), καθώς απολαμβάνει όλο το όφελος από τη χρήση, ενώ επωμίζεται μόνο ένα μέρος από το συνολικό κόστος της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο πόρος σταδιακά να υποβαθμίζεται και τελικά να

οδηγείται στην καταστροφή, μια κατάσταση γνωστή ως «τραγωδία των κοινών» (Hardin, 1968; Feeny κ.ά., 1990).

Δύο είναι οι κυριότερες αιτίες της «τραγωδίας». Από την μία μεριά οφείλεται στην οικονομικά ορθολογική συμπεριφορά των χρηστών (οι οποίοι δρώντας ιδιοτελώς μεγιστοποιούν βραχυπρόθεσμα το προσωπικό τους όφελος αφήνοντας τις αρνητικές κοινωνικά συνέπειες των πράξεών τους) και από την άλλη στην έλλειψη ενός κατάλληλου θεσμικού πλαισίου (ή δομή διακυβέρνησης, όπως το ονομάζει ο Williamson, 1975), το οποίο να ορίζει και να κατανέμει ξεκάθαρα περιουσιακά δικαιώματα (property rights) και να διασφαλίζει την αξιόπιστη εφαρμογή τους (με μηχανισμούς ελέγχου και επιβολής κυρώσεων στους παραβάτες), παρέχοντας έτσι κίνητρα για τη βιώσιμη διαχείριση και την αποτελεσματική χρήση του πόρου. Υπό αυτήν την έννοια, πιθανές λύσεις στην τραγωδία των κοινών αποτελούν η ανάπτυξη ενός ήθους συλλογικής ευθύνης και φροντίδας του πόρου (stewardship ethic) στη βάση αλτρουιστικής συμπεριφοράς (Worrell και Appleby, 2000; Barclay, 2004), ή/και, όπως υποστηρίζει ο Hardin (1968) και άλλοι (π.χ. Demsetz, 1967; Libecap, 2009), η διαμόρφωση και απόδοση των περιουσιακών δικαιωμάτων είτε σε ιδιώτη (ιδιωτικοποίηση) είτε σε δημόσιους φορείς (κρατικοποίηση), δίνοντας έτσι στον ιδιοκτήτη τα κίνητρα και την εξουσία να επιβάλει την αποτελεσματική διατήρηση του πόρου.

Ωστόσο, η βραβευμένη με Νόμπελ Οικονομικών το 2009 για τη μελέτη της στα κοινά, Elinor Ostrom, επανεξετάζοντας τη θέση του Hardin υποστηρίζει ότι οι λύσεις που αυτός προτείνει τείνουν να περιορίζουν τα δικαιώματα και τις δράσεις των χρηστών και να καταστρέφουν τις προσωπικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τις τοπικές κοινότητες (κοινωνικό κεφάλαιο), μειώνοντας μακροπρόθεσμα την αποδοτικότητα των πόρων και ζημιώνοντας την τοπική κοινωνία. Μέσα από εκτεταμένες εμπειρικές μελέτες σε διάφορες χώρες του κόσμου, η Ostrom (1990; 1992; 1999; 2000; 2008; 2010) και άλλοι ερευνητές (όπως οι Wade, 1987; Stern κ.ά., 2002; Dietz κ.ά., 2003; Boller and Helfrich, 2012) αναδεικνύουν μια τρίτη, κοινωνικά πιο αποδεκτή και αποτελεσματική, δομή διακυβέρνησης των κοινών (αυτή της κοινοτικοποίησης), όπου οι ίδιοι οι χρήστες, σε ένα πλαίσιο συνεργασίας και συμμετοχικότητας ξεπερνούν τα προβλήματα συλλογικής δράσης (Olson, 1971) και αναπτύσσουν θεσμικές ρυθμίσεις (κανόνες, νόρμες, κ.τ.λ.) που τους επιτρέπουν να διαχειριστούν αξιόπιστα τον πόρο και να διασφαλίσουν την μακροβιότητά του. Για να επίτευξη αυτού, τα περιουσιακά δικαιώματα στο πόρο αποδίδονται στην κοινότητα των χρηστών, οι οποίοι μοιράζονται την εξουσία και την ευθύνη της συν-διαχείρισης, διαμορφώνοντας οι ίδιοι κανόνες πρόσβασης και χρήσης, αλλά και μηχανισμούς ελέγχου, τήρησης και επιβολής των κανόνων αυτών.

Αν και οι πετυχημένες δομές αυτοδιαχείρισης έχουν «τοπικό χρώμα» (δηλαδή το ποιες συγκεκριμένες ρυθμίσεις αναπτύσσονται και ευδοκιμούν εξαρτάται από τις τοπικές συνθήκες, τις ιδιαιτερότητες της περιοχής και τα κοινωνικο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινότητας), η σχετική βιβλιογραφία (Ostrom, 1990; 2005; 2006; Ostrom κ.ά., 1999; Wade, 1987; 1988; Baland και Platteau, 1996; Agrawal, 2001; 2003; Μπριασούλη, 2003) αναδεικνύει κάποια κοινά στοιχεία τα οποία συναντώνται στις περισσότερες περιπτώσεις τέτοιων δομών διακυβέρνησης. Αυτά μπορούν να ομαδοποιηθούν σε πέντε κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία αφορά σε χαρακτηριστικά του ίδιου του πόρου: για παράδειγμα, πόροι με σαφή όρια και μικρό μέγεθος είναι πολύ πιο εύκολα διαχειρίσιμοι. Η δεύτερη κατηγορία αφορά στους χρήστες: ομοιογενείς, μικρές κοινότητες χρηστών με εμπειρία αυτο-οργάνωσης, με ισχυρές κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται στην εμπιστοσύνη, και κοινωνικά πρότυπα/ήθη που προάγουν τη συλλογική δράση και την αειφορία, φαίνεται να έχουν καλύτερα αποτελέσματα. Η τρίτη κατηγορία παραγόντων σχετίζεται με την εξάρτηση των χρηστών από τον πόρο: η άμεση απειλή εξάντλησης του πόρου και ο μεγάλος βαθμός εξάρτησης των χρηστών από αυτόν (τόσο η παρούσα όσο και οι μελλοντικές γενιές) συντελούν στην ορθή διαχείρισή του. Η τέταρτη κατηγορία αφορά στη δομή διακυβέρνησης (δηλαδή τις θεσμικές ρυθμίσεις για τη διαχείριση του κοινού): απλοί και κατανοητοί κανόνες, οι οποίοι διαμορφώνονται τοπικά από τους ίδιους τους χρήστες, με εσωτερικές και χαμηλού κόστους διαδικασίες ελέγχου και επιβολής λειτουργούν καλύτερα. Η τελευταία ομάδα παραγόντων αφορά στο εξωτερικό περιβάλλον: ξεκάθαρο, απλό και υποστηρικτικό θεσμικό-νομικό πλαίσιο (με θεσμοθετημένες κυρώσεις) και στήριξη του εγχειρήματος από τις τοπικές αρχές συμβάλουν σε μια πετυχημένη διαχείριση των κοινών.

Τα υπόγεια ύδατα αποτελούν τυπική περίπτωση κοινού πόρου (Easter κ.α., 1997; Theesfeld, 2010). Υπόκεινται σε ανταγωνισμό στην κατανάλωση με την έννοια ότι υπάρχει ένας συγκεκριμένος υδάτινος όγκος διαθέσιμος (πεπερασμένος στην περίπτωση των μη-ανανεώσιμων υπόγειων υδάτων), ο οποίος αντλείται από έναν αριθμό χρηστών/χρήσεων σε διαφορετικές γεωγραφικές θέσεις και είναι ιδιαίτερα δύσκολο να ελεγχθεί η πρόσβαση και να αποτραπεί η αλόγιστη και υπέρμετρη χρήση, θέτοντας σε κίνδυνο τη συνολική γεωργική παραγωγή, τα αγροτικά εισοδήματα, και την οικονομία των περιοχών. Γι' αυτό και η διατήρηση του υδάτινου αποθέματος αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για τη βιώσιμη γεωργία, την αγροτική οικονομία και την τοπική ανάπτυξη και ευημερία γενικότερα. Επιπρόσθετα, η κλιματική αλλαγή του πλανήτη, με την άνοδο των θερμοκρασιών και τη μείωση των ετήσιων βροχοπτώσεων, εντείνουν τη ζήτηση για νερό (για γεωργική, βιομηχανική και οικιακή χρήση), καθιστώντας τα υπόγεια ύδατα ένα πολύτιμο πόρο σε συνθήκες έλλειψης (Mariolakos, 2007). Γι' αυτό και ακαδημαϊκοί, τεχνοκράτες και δημοσιογράφοι προειδοποιούν ότι στο εγγύς μέλλον το νερό θα αποτελέσει την αιτία

συγκρούσεων ή ακόμα και πολέμων μεταξύ των λαών (Mostert 2003). Η «τραγωδία», λοιπόν, μπορεί να είναι ακόμα μεγαλύτερη.

Η παρούσα εργασία στηρίζεται στο πλαίσιο ανάλυσης της Ostrom και εξετάζει ζητήματα διαχείρισης των υπόγειων αρδευτικών υδάτων ως κοινά, χρησιμοποιώντας ως περίπτωση μελέτης (case study) την ανατολική Θεσσαλία, μια από τις σημαντικότερες γεωργικές περιοχές της χώρας. Πιο αναλυτικά, μελετά το πλαίσιο, τα χαρακτηριστικά και το μέγεθος του υδατικού προβλήματος της περιοχής και διερευνά τη δυνατότητα αυτό-διαχείρισης του πόρου από τους ίδιους τους χρήστες. Χρησιμοποιώντας δομημένες συνεντεύξεις αποτυπώνονται οι εκτιμήσεις των γεωργών αναφορικά με την κατάσταση των υπόγειων υδάτων, οι αρδευτικές τους συνήθειες και στάσεις, ο βαθμός εξάρτησής τους από τον πόρο, η ποιότητα των κοινωνικών τους σχέσεων (βαθμός εμπιστοσύνης και εμπειρία συνεργασίας), η προτιμητέα κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων στον πόρο και οι απαραίτητες θεσμικές ρυθμίσεις με στόχο την ανάπτυξη επιτυχημένων δομών διαχείρισης του κοινού.

Η εργασία είναι δομημένη ως εξής. Η επόμενη ενότητα εξετάζει το θεσμικό / νομικό πλαίσιο αναφορικά με τη διαχείριση των (υπόγειων) υδάτων στην Ελλάδα, ενώ η μεθεπόμενη περιγράφει την κατάσταση των υδατικών πόρων στη Θεσσαλία. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζονται οι εκτιμήσεις, απόψεις και θέσεις των χρηστών στο εξεταζόμενο θέμα, ενώ η πέμπτη ενότητα ολοκληρώνει την εργασία συνοψίζοντας τα συμπεράσματα που προκύπτουν.

2. ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ-ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΥΔΑΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Όπως αναφέρθηκε, ένας από τους παράγοντες επιτυχίας των κοινών είναι η ύπαρξη ενός τυπικού θεσμικού (νομικού) πλαισίου που να ορίζει με σαφήνεια τα περιουσιακά δικαιώματα και να επιβάλλει αξιόπιστα την τήρησή τους, παρέχοντας κίνητρα για ορθή χρήση, διαχείριση και διατήρηση του πόρου.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, οι Νόμοι 1650/1986 περί 'προστασίας του περιβάλλοντος' και 1739/1987 περί 'διαχείρισης των υδατικών πόρων' αποτελούν την πρώτη σοβαρή προσπάθεια συγκρότησης ενός ολοκληρωμένου θεσμικού πλαισίου για τη βιώσιμη διαχείριση των υδάτων στη χώρα (Kamra και Bressers, 2008). Ωστόσο οι Νόμοι αυτοί εφαρμόστηκαν αποσπασματικά, κυρίως λόγω της αδυναμίας του κρατικού μηχανισμού να θέσει σε εφαρμογή ορισμένες από τις διατάξεις τους. Παρόλα αυτά, η εμπειρία που αποκόμισαν συντέλεσε καθοριστικά στην άμεση υιοθέτηση της Κοινοτικής Οδηγίας Πλαίσιο για τα Ύδατα που εκδόθηκε τον Οκτώβριο του 2000.

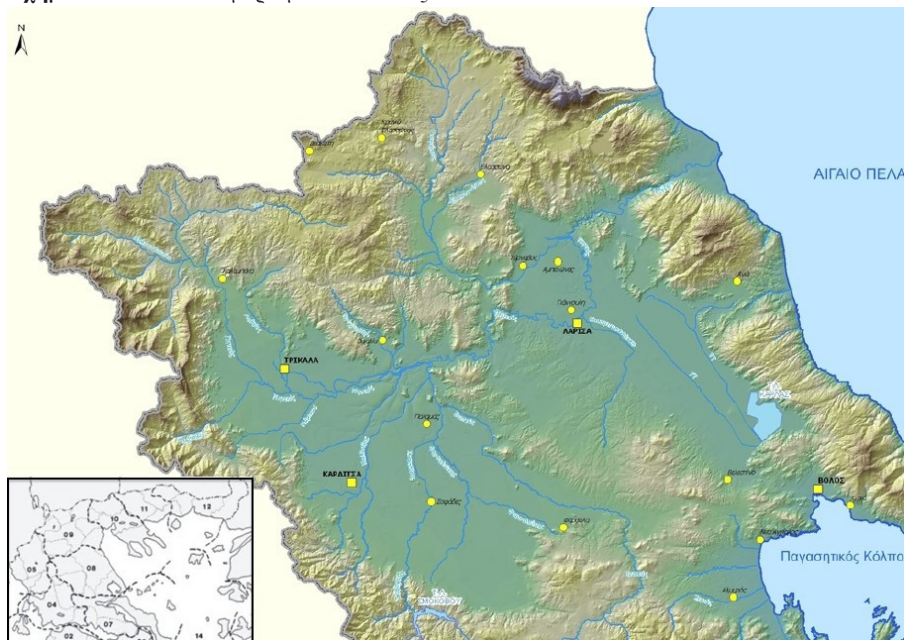
Η Κοινοτική Οδηγία Πλαίσιο για τα Ύδατα (WFD 2000/60/EK) διαμορφώνει το πλαίσιο δράσης των κρατών μελών της Ε.Ε. για την προστασία και τη διαχείριση του υδάτινων πόρων τους, θέτοντας πολυάριθμους στόχους, όπως η πρόληψη και ο έλεγχος της ρύπανσης, η προστασία του περιβάλλοντος, ο μετριασμός των αρνητικών επιπτώσεων των πλημμυρών και της ξηρασίας, η βελτίωση της κατάστασης των υδατικών οικοσυστημάτων και η προώθηση βιώσιμων χρήσεων του νερού. Απώτερος σκοπός της είναι η επίτευξη καλής ποιοτικής και ποσοτικής κατάστασης των νερών της κοινότητας μέχρι το 2015. Για να γίνει αυτό διατυπώνει μια σειρά από βασικές αρχές, ορισμούς, κανόνες και μέτρα, και ορίζει τα βήματα που τα κράτη μέλη πρέπει να ακολουθήσουν προκειμένου να επιτύχουν τον κοινό στόχο, δίνοντας έμφαση όχι μόνο στις περιβαλλοντικές, αλλά και τις οικονομικές και κοινωνικές πτυχές του ζητήματος.

Παρά τις ελλείψεις και τα προβλήματα της Οδηγίας (Baltas και Mimikou, 2006), η ενσωμάτωσή της στην ελληνική νομοθεσία έγινε σχετικά έγκαιρα με το Ν. 3199/2003 περί 'προστασίας και διαχείρισης των υδάτων' (Kanakoudis και Tsitsifli, 2010). Ο Νόμος αυτός εισήγαγε τις βασικές έννοιες και θέσεις της Οδηγίας στο εθνικό δίκαιο και καθόριζε τις αρμόδιες αρχές και τις αναλυτικές διαδικασίες που πρέπει να ακολουθηθούν, χωρίς όμως να προχωρήσει στη διευθέτηση όλων των επιμέρους ζητημάτων που έθετε η Οδηγία. Η μερική αυτή ενσωμάτωση οδήγησε την Ελλάδα τρεις φορές στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, ώσπου τελικά να εκδοθεί το Προεδρικό Διάταγμα 51/2007 το οποίο ολοκλήρωσε τις διαδικασίες εναρμόνισης της χώρας με την κοινοτική οδηγία. Ωστόσο, η καθυστέρηση αυτή δημιούργησε περαιτέρω καθυστερήσεις στην εφαρμογή των διατάξεων και στη ανάληψη των απαιτούμενων δράσεων (Sofios κ.ά., 2008), θέτοντας σε σοβαρό κίνδυνο την όλη υλοποίηση του προγράμματος. Επιπλέον, η πρόσφατη οικονομική κρίση της χώρας με τα σκληρά μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν έθεσε υπό αμφισβήτηση την αναγκαιότητα του προγράμματος και ανέδειξε την αδυναμία των κρατικών φορέων (και της τοπικής αυτοδιοίκησης) να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του (Kalamprouka κ.ά., 2011). Η κατάσταση αυτή, ωστόσο, προσδίδει μια νέα προοπτική και σημασία σε πρωτοβουλίες αυτό-διαχείρισης και αναδεικνύει την κοινοτικοποίηση ως μια ρεαλιστική και εφικτή λύση, εν δυνάμει ικανή να διασφαλίσει τη χαμηλού κόστους βιώσιμη διαχείριση των υδάτινων πόρων (με περαιτέρω επιπτώσεις ως προς την ενδυνάμωση του κοινωνικού κεφαλαίου και των συνεργιών σε τοπικό επίπεδο).

3. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΥΠΟΓΕΙΩΝ ΥΔΑΤΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Το Υδατικό Διαμέρισμα της Θεσσαλίας συμπίπτει σχεδόν με το αντίστοιχο γεωγραφικό διαμέρισμα περιλαμβάνοντας ολόκληρο περίπου το νομό Λάρισας, πολύ μεγάλα τμήματα των νομών Μαγνησίας, Τρικάλων και Καρδίτσας και μικρά τμήματα των νομών Πιερίας, Γρεβενών (στα βόρεια) και Φθιώτιδας (στα νότια) (Σχήμα 1). Η συνολική του έκταση του είναι 13.136 τετραγωνικά χιλιόμετρα, με πληθυσμό που, κατά την τελευταία απογραφή του 2011, ανέρχεται στους 746.714 κατοίκους. Το Υδατικό Διαμέρισμα χωρίζεται σε τρία τμήματα: την ανατολική παράκτια και ορεινή περιοχή, την κεντρική πεδινή περιοχή, και τη δυτική ορεινή περιοχή (Baltas και Mimikou, 2006) και περιλαμβάνει τις λεκάνες απορροής της λίμνης Κάρλας και του Πηνειού ποταμού (και των παραποτάμων του), καθώς και δύο αυτόνομους υδροφορείς, τον ανατολικό και τον δυτικό, που καλύπτουν 4.520 τετραγωνικά χιλιόμετρα, ή 35% της έκτασής του. Η περίοδος βροχοπτώσεων διαρκεί από τον Οκτώβριο έως τον Ιανουάριο, ενώ η περίοδος ξηρασίας από τον Ιούλιο έως τον Αύγουστο, δίνοντας μια μέση ετήσια βροχόπτωση περίπου 678 mm, η οποία είναι από τις χαμηλότερες στη χώρα (Κ/ΞΙΑ Διαχείρισης Υδάτων Κεντρικής & Δυτικής Ελλάδος, 2005). Αυτό παρέχει μια πρώτη ένδειξη για την κατάσταση των υδατικού αποθέματος στην περιοχή.

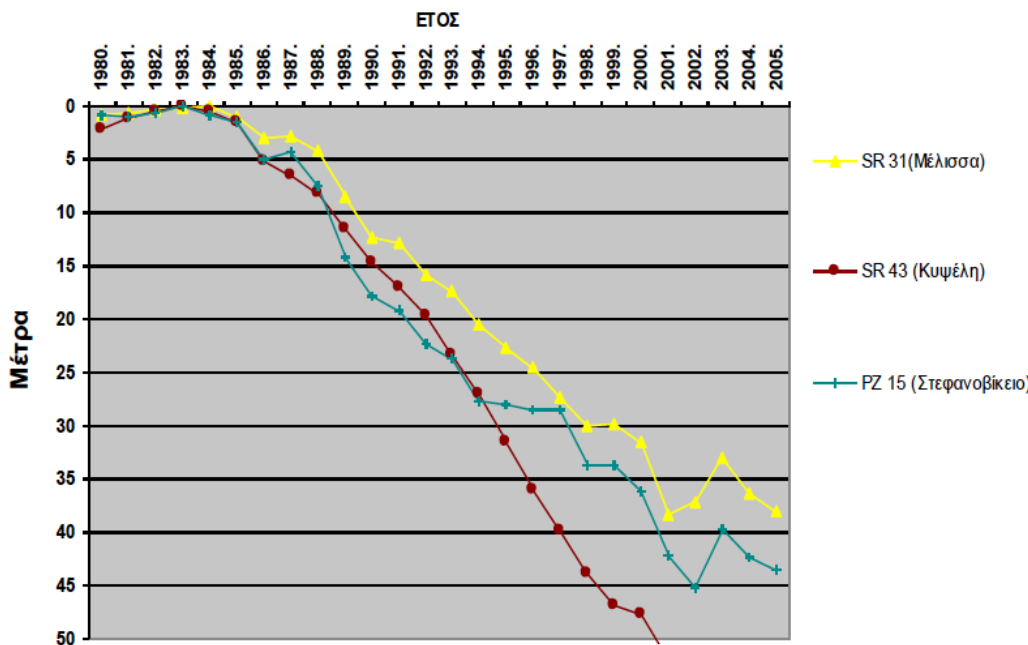
Σχήμα 1: Υδατικό Διαμέρισμα Θεσσαλίας

Πηγή: ΥΠΕΚΑ - Ειδική Γραμματεία Υδάτων (<http://wfd.ypeka.gr>)

Εκτεινόμενη σε μια έκταση 14.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων (περίπου το 11% του συνόλου της χώρας), η περιοχή της Θεσσαλίας περιλαμβάνει την εύφορη πεδιάδα της Λάρισας, η οποία παρέχει το 14,2% του εθνικού γεωργικού προϊόντος (40% βαμβάκι) και την καθιστά μια από τις σημαντικότερες γεωργικές περιοχές της Ελλάδας. Η γεωργία αποτελεί τον κύριο καταναλωτή των υδατικών πόρων της Θεσσαλίας (87% της συνολικής ζήτησης). Τα περίπου 2.500 χιλιάδες στρέμματα της αρδευόμενης γεωργικής γης απαιτούν περίπου 1.550 κυβικά εκατόμετρα νερού ετησίως, ενώ η διαθέσιμη ποσότητα είναι περίπου 750, εκ των οποίων τα 550 περίπου είναι υπόγεια (Γκούμας, 2006). Αυτό δίνει ένα ετήσιο έλλειμμα περίπου 800 κυβικών εκατόμετρων νερού, το οποίο αντλείται μέσω παράνομων γεωτρήσεων (οι οποίες υπολογίζονται στις 60.000, σύμφωνα με κάποιες ανεπίσημες εκτιμήσεις – Κοντής, 2014) εξαντλώντας τους υπόγειους υδατικούς πόρους και οδηγώντας σταδιακά στην «τραγωδία».

Σχήμα 2: Στάθμη γεωτρήσεων στην Ανατολική Θεσσαλία

Πηγή: Γκούμας (2012)

Το αποτέλεσμα καταγράφεται στη υδροστατική στάθμη των υπόγειων υδροφορέων της περιοχής, παρέχοντας μια επιπλέον ένδειξη για την έκταση του προβλήματος. Σύμφωνα με τον Γκούμα (2012), από το 1985 και έπειτα παρατηρείται μια σταθερή πτώση

της στάθμης των υπόγειων υδάτων, η οποία το 2005 μειώνεται ως και 50 μέτρα (Σχήμα 2). Εκτός, όμως, από την ποσοτική συρρίκνωση παρατηρείται και ποιοτική υποβάθμιση του πόρου, κάτι που οφείλεται κυρίως σε δύο αιτίες (Πολύζος κ.ά., 2006). Πρώτον, στη διείσδυση του νερού της θάλασσας (αφορά κυρίως στον ανατολικό υδροφορέα), και δεύτερον στη νιτρορύπανση λόγω της υπερβολικής χρήσης λιπασμάτων (ως αποτέλεσμα έλλειψης τόσο γνώσης και παιδείας από τη μεριά των γεωργών, όσο και εποπτείας από τις ρυθμιστικές αρχές), τα οποία επιβαρύνουν σημαντικά το υπόγεια ύδατα, με καταστροφικές συνέπειες για τη γεωργία και την οικονομία της περιοχής.

4. ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΗ Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ;

4.1. Αντικείμενο και μεθοδολογία έρευνας

Στις προηγούμενες ενότητες έγινε σαφής τόσο ο βαθμός υποβάθμισης των υπόγειων υδάτων στην ανατολική Θεσσαλία (κυρίως λόγω της παράνομης άντλησης νερού), οδηγώντας σε τραγωδία των κοινών, όσο και η αδυναμία της πολιτείας (σε επίπεδο ελέγχου και επιβολής νομοθεσίας) να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το πρόβλημα. Η παρούσα ενότητα διερευνά κατά πόσο οι γεωργοί (δηλαδή οι ουσιαστικοί χρήστες) έχουν γνώση της σοβαρότητας της κατάστασης και υπάρχει δυνατότητα να αναπτυχθούν δομές αυτοδιαχείρισης του πόρου με στόχο την διατήρησή του και την αειφόρο ανάπτυξη. Αυτό γίνεται μέσα από έρευνα πεδίου, όπου χρησιμοποιώντας δομημένες συνεντεύξεις αποτυπώνονται οι εκτιμήσεις, στάσεις, θέσεις και απόψεις των χρηστών σχετικά με μια σειρά ζητημάτων, όπως η κατάσταση του πόρου και οι παράγοντες που την επηρεάζουν, ο βαθμός εξάρτησής τους από τον πόρο, η προτιμητέα κατανομή περιουσιακών δικαιωμάτων στον πόρο και οι θεσμικές ρυθμίσεις που κρίνονται σημαντικές για την ανάπτυξη επιτυχημένων δομών διαχείρισης, η ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων των χρηστών και ο βαθμός εμπιστοσύνης (τόσο μεταξύ τους, αλλά και προς την πολιτεία), η προηγούμενη εμπειρία συνεργασιών και η προθυμία συμπράξεων των χρηστών για την αυτοδιαχείριση των υπόγειων υδάτων.

Το δείγμα μας αποτελείται από γεωργούς που ζουν στον Πλατύκαμπο Λάρισας (βρίσκεται 12 χλμ. νοτιο-ανατολικά της πόλης της Λάρισας). Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, στο Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατύκαμου ζουν 1830 κάτοικοι (σε 575 νοικοκυριά), από τους οποίους οι 370 (258 άνδρες και 112 γυναίκες) απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα. Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής ως περίπτωση μελέτης βασίστηκε στο γεγονός ότι μια από τις συγγραφείς κατάγεται από το χωριό και η οικογένειά της διατηρεί σχέσεις με τους κατοίκους του. Έτσι, πολλοί γεωργοί ήταν πρόθυμοι να μας βοηθήσουν συμπληρώνοντας το ερωτηματολόγιο και αφιερώνοντας αρκετό χρόνο στις συνεντεύξεις, με αποτέλεσμα να έχουμε ένα σχετικά υψηλό ποσοστό συμμετοχής.

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε αποτελείται από έξι μέρη και περιέχει 35 ερωτήσεις όλων των τύπων: ανοιχτές, βαθμολόγησης, διχοτομικές, πολλαπλής επιλογής, καθώς και κλίμακας Likert και κλίμακας σημασιολογικής διαφοροποίησης (semantic differential) έντεκα επιλογών από 0 (που δηλώνει έντονη διαφωνία, αρνητική γνώμη, κ.λπ.) ως 10 (που δηλώνει απόλυτη συμφωνία, θετική γνώμη, κ.λπ.). Το πρώτο μέρος πληροφορεί τον ερωτώμενο για το σκοπό της έρευνας και την ανωνυμία της συμμετοχής. Το δεύτερο μέρος (οκτώ ερωτήσεις) καταγράφει τις εκτιμήσεις σχετικά με την επάρκεια και την ποιότητα των υπόγειων υδάτων (στο παρόν και στο μέλλον) και αξιολογεί τους παράγοντες που επηρεάζουν την κατάστασή του. Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει εννέα ερωτήσεις σχετικά με τις αρδευτικές συνήθειες και την κατανάλωση νερού. Το τέταρτο μέρος (οκτώ ερωτήσεις) εξετάζει ποιες θεσμικές ρυθμίσεις είναι απαραίτητες για την αειφόρο διαχείριση των υδάτων. Το τελευταίο μέρος του ερωτηματολογίου (δέκα ερωτήσεις) συγκεντρώνει πληροφορίες σχετικά με τους ερωτηθέντες, όπως την ηλικία τους, το φύλο, την εθνικότητα και το μορφωτικό τους επίπεδο και τις κοινωνικές τους σχέσεις. Στο Παράρτημα παραθέτουμε τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πρώτο τρίμηνο του 2010. Ο πληθυσμός αναφοράς ήταν σχετικά ομοιογενής και περιλάμβανε τους επαγγελματίες αγρότες του Πλατύκαμπου (άγνωστοι στον αριθμό, αλλά λιγότεροι από τους 370 που απασχολούνται συνολικά στον πρωτογενή τομέα). Έτσι, η δειγματοληψία που χρησιμοποιήθηκε ήταν συνδυασμός των μεθόδων «χιονοστιβάδας» (snowball sampling) και «ευκολίας» (convenience sampling), στηριζόμενη στη δικτύωση των ερευνητών και στις προσωπικές σχέσεις των γεωργών της περιοχής, ενώ το δείγμα που συλλέχθηκε ήταν κατά βάση εθελοντικό (volunteer sample). Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν με επιτόπιες συνεντεύξεις από τα άτομα της ερευνητικής ομάδας, δίνοντας στους ερωτηθέντες όποιες διευκρινίσεις ζήτησαν. Στη συνέχεια, οι απαντήσεις συγκεντρώθηκαν, ελέγχθηκαν, κωδικοποιήθηκαν και αναλύθηκαν προκειμένου να δημιουργηθεί μια σειρά στατιστικών στοιχείων που αποτυπώνουν τα αποτελέσματα στα ζητήματα που τέθηκαν.

4.2. Χαρακτηριστικά του δείγματος

Ο αριθμός των ολοκληρωμένων έγκυρων ερωτηματολογίων που συλλέχθηκαν φτάνει τα 133. Οι ερωτηθέντες ήταν κυρίως άνδρες (89,5%) (βλ. Πίνακα 1), επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι η διαχείριση (αρχηγία) της γεωργικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα ασκείται κατά κανόνα από άνδρες, ενώ οι γυναίκες συμμετέχουν ως συμβοηθητικά μέλη (Παπαδόπουλος και Κασίμης, 2000). Η κύρια ηλικιακή ομάδα ήταν αυτή των 30-50 ετών (51,1%), ακολουθούμενη από αυτή των 'άνω των πενήντα' (47,4%). Το μεγαλύτερο μέρος

των ερωτηθέντων (κυρίως οι νεότεροι σε ηλικία) έχει απολυτήριο λυκείου ή τεχνικής εκπαίδευσης αντίστοιχου επιπέδου (41,4%), ενώ ένα σημαντικό ποσοστό (18,8%) έχει τελειώσει μόνο το δημοτικό ή κάποιες τάξεις του (κυρίως άτομα των μεγαλύτερων ηλικιών).

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι το δείγμα μας είναι κατά βάση άνδρες (αρχηγοί εκμετάλλευσης) σχετικά γερασμένοι (μέση ηλικία στα πενήντα περίπου έτη) και με χαμηλό ως μέτριο μορφωτικό επίπεδο. Τα χαρακτηριστικά αυτά, που αντικατοπτρίζουν τον μέσο Έλληνα αγρότη, οριοθετούν την αρδευτική συμπεριφορά των γεωργών, καθώς και τις αντιλήψεις και στάσεις τους ως προς τη διαχείριση των κοινών πόρων.

Πίνακας 1: Χαρακτηριστικά του δείγματος

			N	μ.ο	τ.α	Διαμ.	Ποσοστημόρια		
							25	50	75
Φύλο	Άνδρες	89,5%	119						
	Γυναίκες	10,5%	14						
Ηλικία	<30	1,5%	133	49,85	11,1	50	41	50	58
	30-50	51,1%							
	>50	47,4%							
Εκπαίδευση	Δημοτικό ή κάποιες τάξεις (1)	18,8%	133	2,64	1,1	3	2	3	3
	Γυμνάσιο (2)	21,1%							
	Λύκειο/Τεχνική σχολή (3)	41,4%							
	Πανεπιστήμιο/ΤΕΙ (4)	15,0%							
	Μεταπτυχιακός Τίτλος (5)	3,8%							

Πηγή: Ϊδία επεξεργασία (2014)

4.3. Η κατάσταση των υπόγειων υδάτων

Οι ερωτηθέντες φάνηκε να έχουν επίγνωση της κατάστασης των υπόγειων υδάτων στην περιοχή (βλ. Πίνακα 2). Η πλειονότητα του δείγματος (30,8%) δήλωσε ότι υπάρχει έλλειψη νερού (βαθμολόγησαν με 2, σε μία κλίμακα από 0:έλλειψη έως 10:αφθονία) και ο μέσος όρος των απαντήσεων ήταν στο 2,7 (Πίνακας 2, βλέπε Ερώτηση 1 στο Παράρτημα). Παρόμοιες, αν όχι πιο απαισιόδοξες, ήταν οι απαντήσεις σχετικά με την εκτίμησή τους για τη μελλοντική κατάσταση μέσα στην επόμενη δεκαετία (βλέπε Ερώτηση 2 στο Παράρτημα). Πάνω από το 75% των ατόμων δήλωσε ότι αν τα πράγματα συνεχιστούν ως έχουν, η ποσότητα νερού του υδροφορέα θα μειωθεί, με το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων (27%) να αναγνωρίζουν την ένταση του προβλήματος δίνοντας τη χαμηλότερη τιμή της

κλίμακας – δηλαδή το μηδέν (μέσος όρος βαθμολογίας 1,8). Ομοίως, πάνω από το 70% των ερωτηθέντων συμφώνησε ότι ο πόρος βρίσκεται σε συνθήκες «τραγωδίας», αναγνωρίζοντας ότι η ποσότητα του νερού που αντλείται δεν αναπληρώνεται, ενώ περισσότεροι από τους μισούς κινήθηκαν στις υψηλότερες βαθμολογίες (8, 9, 10) επισημαίνοντας τη σοβαρότητα της κατάστασης (βλέπε Ερώτηση 3 στο Παράρτημα).

Πίνακας 2: Απόψεις σχετικά με την κατάσταση των υπόγειων υδάτων

												μ.ο	τ.α	Διαμ	Ποσοστημ			
		0 (%)	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	6 (%)	7 (%)	8 (%)	9 (%)				10 (%)	25	50	75
Κατάσταση των υπόγειων υδάτων	Επάρκεια νερού (ο: έλλειψη, 10: αφθονία)	10,5	18,0	30,8	19,5	5,3	3,8	3,8	2,3	4,5	1,5	0	2,7	2,1	2	1	2	3
	Ποσότητα στην επόμενη δεκαετία (ο: μειωθεί, 10: αυξηθεί)	27,0	23,3	25,6	7,5	8,3	5,3	0,7	2,3	0,0	0,0	0,0	1,8	1,7	1	0	1	2
	“Τραγωδία των κοινών” (ο: διαφωνώ, 10: συμφωνώ)	3,0	0,7	3,0	0,7	3,8	3,8	3,8	12,8	19,5	20,3	28,6	7,8	2,5	8	7	8	10
Παράγοντες επηρεασμού (ο: καθόλου σημαντικός, 10: πολύ σημαντικός)	Κλιματική αλλαγή	2,3	2,3	7,5	4,5	3,8	12,8	15,0	14,3	15,7	3,8	18,0	6,4	2,7	7	5	7	8
	Γεωργική κατανάλωση	6,8	1,5	4,5	5,3	9,7	15,0	12,7	21,1	12,8	3,8	6,8	5,7	2,6	6	4	6	7
	Κατανάλωση από χρήσεις εκτός της γεωργικής	3,8	9,8	9,8	26,3	14,3	15,7	12,0	3,0	2,2	0,8	2,3	3,9	2,1	4	3	4	5
	Σπατάλη νερού από τη γεωργία	9,8	2,3	5,3	6,8	9,0	12,0	10,4	17,3	12,8	4,5	9,8	5,5	2,9	6	4	6	8
	Κακή διαχείριση του αποθέματος	1,5	0,8	2,3	1,5	4,5	12,8	9,8	12,0	15,0	15,0	24,8	7,4	2,4	8	6	8	9,5

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Όσον αφορά στις αιτίες του προβλήματος, πέντε παράγοντες κρίθηκαν υπεύθυνοι (βλέπε Ερώτηση 4 στο Παράρτημα): η κλιματική αλλαγή, η γεωργική κατανάλωση, η κατανάλωση από χρήσεις εκτός της γεωργικής, η σπατάλη του νερού και η κακή διαχείριση, με την τελευταία να συγκεντρώνει την υψηλότερη βαθμολογία (μέση τιμή 7,4), ακολουθούμενη από την κλιματική αλλαγή (μέση τιμή 6,4), την γεωργική κατανάλωση (μέση τιμή 5,7) και τη σπατάλη νερού (μέση τιμή 5,5). Όταν κλήθηκαν να εκτιμήσουν την ποσότητα των υπόγειων υδάτων που αντλούνται παράνομα (βλέπε Ερώτηση 5 στο Παράρτημα), οι γεωργοί επισήμαναν κατά μέσο όρο ότι αυτό είναι περίπου το 19,8% της συνολικής κατανάλωσης.

4.4. Συνήθειες και συμπεριφορές άρδευσης

Όσον αφορά στις πρακτικές άρδευσης (Παράρτημα: Ερώτηση 6), η συντριπτική πλειονότητα των γεωργών (76,7%) παραδέχεται ότι χρησιμοποιεί όλο το διαθέσιμο νερό με σκοπό να μεγιστοποιήσει την παραγωγή του. Ο λόγος είναι, όπως ομολογούν, ότι ακόμα κι αν δεν το κάνουν αυτοί, κάποιος άλλος θα το κάνει. Από το υπόλοιπο 23,3% των ερωτηθέντων που δεν χρησιμοποιεί όλο το νερό στο οποίο έχει πρόσβαση, το 22,5% το κάνει λόγω της ανησυχίας του για τη διαθεσιμότητα του νερού στο μέλλον, και μόνο ένα 0,8% δρα με βάση καθαρά αλτρουιστικά κίνητρα (δηλαδή, για να υπάρχει νερό διαθέσιμο στους υπόλοιπους). Συνολικά, είναι φανερό ότι η οικονομική ορθολογικότητα (μεγιστοποίηση της χρησιμότητας) διέπει σε μεγάλο βαθμό τη αρδευτική συμπεριφορά των γεωργών, η οποία, λόγω της αδυναμίας αποκλεισμού στην κατανάλωση των υπόγειων υδάτων, οδηγεί σε συνθήκες λαθρεπιβάτη (free-rider) και αποτυχίας στη διατήρηση του πόρου.

Τα παραπάνω ευρήματα υποστηρίζονται επίσης από την επόμενη ερώτηση (Ερώτηση 7 στο Παράρτημα) η οποία ρωτά τους γεωργούς αν θα ήταν πρόθυμοι να μειώσουν τα επίπεδα άντλησης νερού ως μέρος ενός προγράμματος για τη διατήρηση του πόρου. Είναι ενδιαφέρον ότι το 29,3% των ερωτηθέντων έχει μια μάλλον αρνητική στάση, ενώ από το υπόλοιπο 70,7% που συμφωνεί, το 10,6% είναι διατεθειμένο να το κάνει χωρίς προϋποθέσεις, το 20,3% μόνο εφόσον υπάρξουν αξιόπιστα μέτρα για τη συμμόρφωση όλων, και ένα σημαντικό 39,8% είναι πρόθυμο να συνεργασθεί μόνο στην περίπτωση που δοθούν (οικονομικά) κίνητρα από την μεριά του κράτους. Αυτά τα νούμερα υποδηλώνουν ότι οι αγρότες είναι μάλλον επιφυλακτικοί ως προς την επιτυχία τέτοιων εγχειρημάτων, αλλά διατεθειμένοι να προσπαθήσουν αν υπάρξει πραγματική υποστήριξη από τη μεριά της πολιτείας.

4.5. Τα υπόγεια ύδατα ως κοινά

Η ενότητα αυτή διερευνά τη δυνατότητα διαμόρφωσης δομών αυτοδιαχείρισης των υπόγειων υδάτων με σκοπό τη μακροβιότητα του πόρου και την αειφόρο ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, τα θέματα που εξετάζονται είναι ο βαθμός εξάρτησης των χρηστών από τον πόρο, η προτιμητέα κατανομή περιουσιακών δικαιωμάτων στα υπόγεια ύδατα, το είδος των θεσμικών ρυθμίσεων που θεωρούνται ως απαραίτητες για τη βιώσιμη διαχείριση, η ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των χρηστών στη βάση της εμπιστοσύνης, καθώς και η εμπειρία συμμετοχικότητας και η προθυμία δημιουργίας εκ-των-κάτω (bottom-up) συμπράξεων για την αυτοδιαχείριση των υπόγειων υδάτων.

Πίνακας 3: Εξάρτηση των γεωργών από τα υπόγεια ύδατα

	0 (%)	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	6 (%)	7 (%)	8 (%)	9 (%)	10 (%)	μ.ο	τ.α	Διαιμ.	Ποσοστημ.		
															25	50	75
Αλλαγή επαγγέλματος	21,0	3,0	2,2	3,8	5,3	12,0	6,0	7,5	9,8	2,3	27,1	5,6	3,8	6	2	6	10
Απόγονοι θα ασχοληθούν με τη γεωργία	39,8	5,3	8,3	3,7	3,8	12,8	3,8	6,8	3,7	1,5	10,5	3,3	3,5	2	0	2	6

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Τρεις ερωτήσεις τέθηκαν για να εκτιμηθεί ο βαθμός εξάρτησης των χρηστών από τα υπόγεια ύδατα και τη γεωργία γενικότερα. Πρώτον (Ερώτηση 8 στο Παράρτημα), οι γεωργοί κλήθηκαν να εκτιμήσουν τη μεταβολή στο μέγεθος της παραγωγής και στο εισόδημά τους, εάν δεν υπάρχει καθόλου υπόγειο νερό διαθέσιμο. Αν και οι απαντήσεις διέφεραν σημαντικά, κατά μέσο όρο αναφέρθηκε μείωση 71,1% στην παραγωγή και 67,9% στο εισόδημά τους. Η δεύτερη ερώτηση (Ερώτηση 9α στο Παράρτημα) εξέτασε τη βούληση των αγροτών να αλλάξουν επάγγελμα (αν, ceteris paribus, τους δινόταν η δυνατότητα). Αν και το 26,4% των ερωτηθέντων έδωσε αρνητική απάντηση, η πλειονότητα (46,7%) υπήρξε αρκετά θετική (με το υπόλοιπο 23,3% να μένει αναποφάσιστο) (βλ. Πίνακα 3). Για να αξιολογηθεί η μακροπρόθεσμη διαγενεαλογική εξάρτηση των χρηστών, στη συνέχεια ζητήθηκε από τους γεωργούς (βλέπε Παράρτημα Ερώτηση 9β) να εκτιμήσουν εάν τα παιδιά τους θα ασχοληθούν με τη γεωργία. Τα αποτελέσματα ήταν αναμενόμενα, αλλά ενδιαφέροντα: το 57,2% των ερωτηθέντων έδωσε αρνητική απάντηση, το 20,4% δεν ήταν σίγουρο, και το 22,6% δήλωσε θετικά. Συνολικά, κατέστη σαφές ότι, αν και οι γεωργοί και οι οικογένειές τους εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τα υπόγεια ύδατα και τη γεωργία για τη διαβίωσή τους, αυτή η κατάσταση είναι μάλλον βραχυπρόθεσμη με μικρό χρονικό ορίζοντα. Για τους λόγους αυτούς, είναι αμφίβολο αν θα ήταν πρόθυμοι να δεσμευθούν και να επενδύσουν σε μακροχρόνιες σχέσεις με σκοπό τη διαχείριση και τη συντήρηση του πόρου μακροπρόθεσμα.

Τα παραπάνω ευρήματα εξηγούν επίσης την κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων που φαίνεται να προτιμούν οι ερωτηθέντες, ζήτημα το οποίο εξετάζει η επόμενη ερώτηση (Ερώτηση 10 στο Παράρτημα). Συγκεκριμένα, οι γεωργοί ρωτήθηκαν ως προς το ποιος θα έπρεπε να έχει τα περιουσιακά δικαιώματα (κυριότητα) των υπόγειων

υδάτων προκειμένου να διασφαλιστεί η μακροβιότητα του πόρου: το κεντρικό κράτος με την τοπική αυτοδιοίκηση (δηλαδή κρατικοποίηση); Ένας ειδικός φορέας διαχείρισης; επίσημες ενώσεις/συνεταιρισμοί γεωργών; Όλοι οι γεωργοί συλλογικά; Κάθε γεωργός ξεχωριστά; Ιδιώτες επενδυτές (δηλαδή ιδιωτικοποίηση); Ή κάποιος άλλος; Οι απαντήσεις ήταν αναμενόμενες και σε συνάφεια με τις υπόλοιπες θέσεις και στάσεις των αγροτών (π.χ. με τη μικρή διαγενεαλογική δέσμευση στη γεωργία και την αυτοδιαχείριση και το χαμηλό βαθμό διαπροσωπικής εμπιστοσύνης – βλέπε παρακάτω). Σχεδόν οι μισοί από τους ερωτηθέντες (48,9%) επέλεξαν τον ειδικό φορέα διαχείρισης, το 21,1% τάχθηκε υπέρ της απόδοσης των δικαιωμάτων στο κεντρικό/τοπικό κράτος, το 13,5% υποστήριξε ότι η κυριότητα πρέπει να δοθεί σε κάθε γεωργό και μόνο ένα 10,8% ενέκρινε μια μορφή κοινοτικής ιδιοκτησίας στη βάση των χρηστών (πιο αναλυτικά, το 5,3% ψήφισε υπέρ των γεωργικών ενώσεων/συνεταιρισμών και το 5,3% υπέρ της συλλογικής ιδιοκτησίας). Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό (1,5%) επέλεξε την ιδιωτικοποίηση (δηλαδή την απόδοση των περιουσιακών δικαιωμάτων σε ιδιώτες) ως την καταλληλότερη λύση.

Στη συνέχεια, οι ερωτηθέντες αξιολόγησαν μια σειρά από θεσμικές ρυθμίσεις αναφορικά με τη σημαντικότητά τους ως προς τη βιώσιμη διαχείριση και τη μακροβιότητα του πόρου (βλ. Πίνακα 4 και Ερώτηση 11 του Παραρτήματος). Με μέση τιμή 7,9 πρώτη επιλέχθηκε η ‘επιβολή κυρώσεων’, η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι η βασικότερη αδυναμία του ελληνικού θεσμικού πλαισίου. Ως σημαντικές ρυθμίσεις κρίθηκαν επίσης (σε φθίνουσα σειρά) ο ‘προσδιορισμός κυρώσεων για παραβάσεις’ (με μέση βαθμολογία 7,7), η ‘παρακολούθηση τήρησης των κανόνων’ (με μέση βαθμολογία 7,5) και ο ‘προσδιορισμός κανόνων χρήσης’ (με μέση βαθμολογία 7,5). Λιγότερο σημαντικές κατατάχθηκαν οι ρυθμίσεις σχετικά με ‘τη συμμετοχή των χρηστών στη διαχείριση’ (7,1), τον ‘καθορισμό των χρηστών’ (6,7) και ‘τον συντονισμό των χρηστών και τη διαχείριση των συγκρούσεων’ (6,6).

Οι επόμενες δύο ερωτήσεις επιχειρούν να αποτιμήσουν την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων των χρηστών και το βαθμό εμπιστοσύνης που τις διέπει (μια μορφή κοινωνικού κεφαλαίου). Η πρώτη (Ερώτηση 12 στο Παράρτημα) μετρά τη διαπροσωπική ή γενική στάση εμπιστοσύνης (general trusting attitude), χρησιμοποιώντας μια ερώτηση σημασιολογικής διαφοροποίησης έντεκα επιλογών (0-10) με τις ακόλουθες αντιδιαμετρικές θέσεις: ‘δεν εμπιστεύομαι κάποιον μέχρι να βεβαιωθώ ότι είναι άξιος της εμπιστοσύνης μου’ (η οποία υποδηλώνει καχυποψία) και ‘εμπιστεύομαι κάποιον μέχρι να βεβαιωθώ ότι δεν είναι άξιος της εμπιστοσύνης μου’ (η οποία υποδηλώνει υψηλή τάση εμπιστοσύνης). Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τα αποτελέσματα καθιστώντας εμφανές το έλλειμμα εμπιστοσύνης (και, έτσι, το φτωχό κοινωνικό κεφάλαιο) που χαρακτηρίζει τους γεωργούς της περιοχής.

Πίνακας 4: Σημαντικότητα θεσμικών ρυθμίσεων

	0(%)	1(%)	2(%)	3(%)	4(%)	5(%)	6(%)	7(%)	8(%)	9(%)	10(%)	μ.ο	τ.α	Διαμ.	Ποσοστημ.		
	0: καθόλου σημαντικό 10: πολύ σημαντικό												25	50	75		
Καθορισμός χρηστών	8,7	1,6	5,5	4,7	2,4	5,5	4,7	12,6	18,9	13,4	22,0	6,7	3,2	8	5	8	9
Προσδιορισμός κανόνων χρήσης	4,7	0,0	3,1	1,6	2,4	8,7	7,9	14,2	9,4	14,2	33,9	7,5	2,7	8	6	8	10
Προσδιορισμός κυρώσεων για παραβάσεις	3,1	1,6	0,8	3,9	3,1	6,3	8,7	8,7	11,8	13,4	38,6	7,7	2,7	9	6	9	10
Παρακολούθηση τήρησης των κανόνων	4,5	2,3	2,3	1,5	1,5	6,0	6,8	10,5	18,0	10,5	31,6	7,5	2,8	8	6	8	10
Επιβολή κυρώσεων	1,6	0,8	3,9	1,6	3,1	5,5	4,7	10,2	16,5	15,0	37,0	7,9	2,5	9	7	9	10
Συντονισμός χρηστών και διαχείριση συγκρούσεων	7,9	0,0	3,9	3,1	3,9	11,8	11,0	13,4	18,9	6,3	19,7	6,6	2,9	7	5	7	9
Συμμετοχή χρηστών στη διαχείριση	10,2	0,0	0,8	1,6	0,8	11,0	9,4	11,0	16,5	11,8	26,8	7,1	3,0	8	6	8	10

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Ειδικότερα, το 58% των ερωτηθέντων περιγράφει τον εαυτό του ως μάλλον επιφυλακτικό και καχύποπτο (έχει ενδιαφέρον ότι το 36,1% του δείγματος επέλεξε τη χαμηλότερη τιμή, δηλ. 0), το 13,6% επιλέγει τιμές στη μέση της κλίμακας, και το 28,7% τοποθετεί τον εαυτό του στο θετικό άκρο του φάσματος εμπιστοσύνης.

Καθώς η εμπιστοσύνη είναι μια σχετική έννοια, η οποία μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με το σε ποιον απευθύνεται, η επόμενη ερώτηση (Ερώτηση 13 στο Παράρτημα) προσπαθεί να εκτιμήσει το βαθμό εμπιστοσύνης των γεωργών προς διάφορους αποδέκτες: συγγενείς, φίλους, συγχωριανούς, άλλους γεωργούς, γεωργικές ενώσεις/συνεταιρισμούς, τεχνοκράτες/επιστήμονες, ειδικούς φορείς, τοπική αυτοδιοίκηση και κεντρικό κράτος. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, οι φίλοι είναι η πιο αξιόπιστη ομάδα (με μέση τιμή 6,6), ακολουθούμενη από τους τεχνοκράτες (6,5) και τους συγγενείς (6,0). Οι ερωτηθέντες είναι σχετικά επιφυλακτικοί ως προς τις γεωργικές ενώσεις (μέση τιμή 5,6) και τους ειδικούς φορείς (4,9) και καχύποπτοι με τις τοπικές αρχές (3,8), τους άλλους γεωργούς (3,7), τους συγχωριανούς τους (3,5) και το κεντρικό κράτος (3,0), το οποίο λαμβάνει και τη χαμηλότερη βαθμολογία.

Πίνακας 5: Κοινωνικές σχέσεις και εμπιστοσύνη

		0(%)	1(%)	2(%)	3(%)	4(%)	5(%)	6(%)	7(%)	8(%)	9(%)	10(%)	μ.ο	τ.α	Διαμ.	Ποσοστημ		
		0: δεν εμπιστεύομαι										10: εμπιστεύομαι			25	50	75	
Γενική εμπιστοσύνη		36,1	5,3	12,8	3,8	2,3	6,8	4,5	9,8	6,8	3,8	8,3	3,5	3,6	2	0	2	7
Προς	Συγγενείς	6,1	1,5	2,3	6,9	6,1	18,3	9,9	16,0	16,0	9,2	7,6	6,0	2,6	6	5	6	8
	Φίλους	2,3	2,3	2,3	6,1	3,8	11,5	14,5	14,5	18,3	13,0	11,5	6,6	2,5	7	5	7	8
	Συγχωριανούς	14,5	12,2	13,7	11,5	7,6	13,7	12,2	11,5	2,3	0,8	0	3,5	2,5	3	1	3	6
	Άλλους γεωργούς	10,7	7,6	17,6	9,9	14,5	18,3	15,3	2,3	0,8	0,8	2,3	3,7	2,3	4	2	4	5
	Γεωργικές ενώσεις	5,3	3,1	6,1	6,1	11,5	15,3	12,2	12,2	15,3	3,1	9,9	5,6	2,7	6	4	6	8
	Τεχνοκράτες/ επιστήμονες	8,4	0,8	0,8	5,3	2,3	13,0	10,7	14,5	19,8	13,7	10,7	6,5	2,8	7	5	7	8
	Ειδικούς φορείς	11,5	4,6	5,3	6,1	9,9	16,8	12,2	16,0	12,2	2,3	3,1	4,9	2,7	5	3	5	7
	Τοπική αυτοδιοίκηση	13,7	8,4	10,7	16,8	11,5	12,2	10,7	8,4	3,8	2,3	1,5	3,8	2,6	4	2	4	6
	Κεντρικό κράτος	24,4	11,5	11,5	15,3	8,4	9,9	6,9	4,6	4,6	0,8	2,3	3,0	2,7	3	1	3	5

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Τέλος, εξετάστηκε η εμπειρία συμμετοχικότητας των γεωργών σε συλλογικά όργανα και οργανώσεις, αλλά και η προθυμία τους να συνεργαστούν με άλλους γεωργούς με σκοπό την αυτοδιαχείριση των υπόγειων υδάτων (βλέπε αντίστοιχα Ερωτήσεις 14 και 15 στο Παράρτημα). Όσον αφορά στο πρώτο, η πλειονότητα των ερωτηθέντων (69,2%) δήλωσε ότι συμμετέχει σε συνεταιρισμούς, σωματεία, οργανώσεις κ.λπ. Από αυτούς, το 46,2% δήλωσε ότι συμμετέχει σε ένα μόνο τέτοιο όργανο, το 37,4% σε δύο, και οι υπόλοιποι σε τρία ή περισσότερα, με μέση εμπειρία συμμετοχής μεγαλύτερη των είκοσι ετών. Όσον αφορά στο ενδεχόμενο συμπράξεων μεταξύ γεωργών με σκοπό την αυτοδιαχείριση του πόρου, το 59,3% των ερωτηθέντων δήλωσε θετικό για συνεργασίες με αυτούς που γνωρίζει καλά (με το 24,1% να είναι επιφυλακτικό), το 63,9% φάνηκε πρόθυμο να ενώσει τις δυνάμεις του με οργανωμένες ομάδες χρηστών (ενώσεις, συνεταιρισμούς, κ.λπ.), ενώ το 21,1% ήταν μάλλον απρόθυμο και μόνο το 15,9% ήταν διατεθειμένο να συνεργαστεί με όλους τους ενδιαφερόμενους γεωργούς σε αντίθεση με το 58,6% που κράτησε αρνητική στάση (βλ. Πίνακα 6), υπογραμμίζοντας, για ακόμη μια φορά, το χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης μεταξύ των γεωργών γενικότερα.

Πίνακας 6: Τοποθέτηση για την αυτοδιαχείριση των υπόγειων υδάτων ως κοινά

Συνεργασία με γεωργούς:	0(%)	1(%)	2(%)	3(%)	4(%)	5(%)	6(%)	7(%)	8(%)	9(%)	10(%)	μ.ο	τα	Διαμ.	Ποσοστημ		
	0: όχι											10: ναι			25	50	75
... που γνωρίζω καλά	15,8	1,5	3,0	3,8	1,5	9,8	5,3	10,5	12,0	7,5	29,3	6,4	3,6	7	4	7	10
...οργανωμένες ομάδες	15,8	3,0	0	2,3	3,0	3,0	9,0	4,5	14,3	17,3	27,8	6,7	3,6	8	5	8	10
...με όλους	35,3	9,8	7,5	6,0	8,3	7,5	9,8	5,3	5,3	1,5	3,8	3,0	3,1	2	0	2	6

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα υπόγεια ύδατα αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινών πόρων που υπόκεινται σε σοβαρό κίνδυνο υπερεκμετάλλευσης, υποβάθμισης (τόσο ως προς την ποσότητα όσο και την ποιότητα), αλλά ακόμα και ολικής καταστροφής (την αποκαλούμενη «τραγωδία των κοινών»). Η συμβατική βιβλιογραφία προτείνει ως καταλληλότερες λύσεις στο πρόβλημα τη διαμόρφωση δομών διαχείρισης που να βασίζονται είτε στην ιδιωτικοποίηση είτε στη πλήρη κρατικοποίηση του πόρου. Ωστόσο, πολλές χώρες στον κόσμο (όπως και η Ελλάδα) παρουσιάζουν μια σειρά από χαρακτηριστικά (π.χ. μη ξεκάθαρα και αξιόπιστα περιουσιακά δικαιώματα, χαλαρούς μηχανισμούς αστυνόμευσης και χρονοβόρες διαδικασίες επιβολής, άκαμπτες και γραφειοκρατικές θεσμικές ρυθμίσεις, κ.λπ.), τα οποία δυσχεραίνουν την επιτυχή εφαρμογή τέτοιων δομών διακυβέρνησης. Από την άλλη μεριά, όπως έχει αναδείξει η βραβευμένη με Νόμπελ οικονομικών Elinor Ostrom και άλλοι ερευνητές, οι ίδιοι οι χρήστες μπορούν να αναπτύξουν συλλογικές θεσμικές ρυθμίσεις (μεγαλύτερης κοινωνικής αποδοχής και με μικρότερο κόστος εφαρμογής) που τους επιτρέπουν να διαχειριστούν αξιόπιστα τον πόρο και να διασφαλίσουν την μακροβιότητά του.

Στηριζόμενη στο πλαίσιο ανάλυσης της Ostrom, η παρούσα εργασία εξέτασε ζητήματα διαχείρισης των υπόγειων υδάτων χρησιμοποιώντας την ανατολική Θεσσαλία (μια από τις σημαντικότερες γεωργικές περιοχές της Ελλάδας) ως περίπτωση μελέτης. Τα θέματα τα οποία εξετάστηκαν περιλαμβάνουν το ευρύτερο θεσμικό/νομικό πλαίσιο που διέπει τη διαχείριση των υδατικών πόρων, την κατάσταση των υπόγειων υδάτων της περιοχής, την εκτίμηση των χρηστών για το μέγεθος του προβλήματος, τις αρδευτικές τους συνήθειες και στάσεις, το βαθμό εξάρτησής τους από τον πόρο, την ποιότητα των κοινωνικών τους σχέσεων, τις θεσμικές και άλλες ρυθμίσεις που οι χρήστες κρίνουν σημαντικές για τη διατήρηση του πόρου, και τη δυνατότητά τους να ενώσουν τις δυνάμεις τους προς μια

κατεύθυνση αυτοδιαχείρισης των υπόγειων υδάτων. Μια σειρά από συμπεράσματα που προέκυψαν χρήζουν ιδιαίτερης αναφοράς.

Πρώτον, οι δυσμενείς κλιματικές συνθήκες, η κακή διαχείριση του πόρου και οι πρακτικές υπερεκμετάλλευσης (όπως η παράνομη άντληση) έχουν με την πάροδο του χρόνου εξαντλήσει και υποβαθμίσει τους υπόγειους υδατικούς πόρους της περιοχής, θέτοντας σε μεγάλο κίνδυνο τη γεωργική παραγωγή και την περιφερειακή οικονομία.

Δεύτερον, παρά τις σημαντικές νομοθετικές ρυθμίσεις που εισήχθησαν στη βάση της Κοινοτικής Οδηγίας 2000/60/ΕΚ, το υφιστάμενο κανονιστικό πλαίσιο αδυνατεί (τουλάχιστον επί του παρόντος) να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις συνθήκες «τραγωδίας» που αντιμετωπίζουν τα υπόγεια ύδατα της περιοχής.

Τρίτον, οι χρήστες έχουν πλήρη επίγνωση της σοβαρότητας της κατάστασης, αλλά η έλλειψη (κρατικών) μηχανισμών ελέγχου και επιβολής κυρώσεων από τη μια και η ομορτονοιστική/ορθολογική συμπεριφορά από την άλλη (σε συνάρτηση με τη χαμηλή εξάρτηση μακροπρόθεσμα από τον πόρο και, συνεπώς, τον βραχυπρόθεσμο ορίζοντα εκμετάλλευσης) εντείνουν το πρόβλημα και εμποδίζουν την ανάδειξη και εφαρμογή πιο καινοτόμων λύσεων (όπως αυτή της κοινοτικοποίησης).

Τέταρτον, ένα πρόσθετο και πολύ σοβαρό εμπόδιο για την ανάπτυξη ενός από-τα-κάτω πλαισίου διακυβέρνησης βασισμένο αποκλειστικά στους χρήστες αποτελεί η έλλειψη εμπιστοσύνης, τόσο μεταξύ των γεωργών όσο και προς τα άλλα ενδιαφερόμενα μέρη, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτείας σε τοπικό και κεντρικό επίπεδο (γεγονός το οποίο αποτελεί έλλειμμα κοινωνικού κεφαλαίου), δημιουργώντας αμφιβολίες για το αν βιώσιμες δομές διακυβέρνησης μπορούν να στηριχθούν εξολοκλήρου (τουλάχιστον στην παρούσα φάση) στη συνεργασία και τη συμμετοχικότητα των χρηστών. Έτσι, και λόγω της απροθυμίας των γεωργών να δεσμευτούν και να επενδύσουν σε μακροχρόνιες σχέσεις όσον αφορά στην αυτοδιαχείριση και προστασία του πόρου, η πιο ρεαλιστική λύση (τουλάχιστον σε βραχυπρόθεσμο με μεσοπρόθεσμο διάστημα) θα ήταν η ανάπτυξη ενός ανεξάρτητου συντονιστικού οργάνου διαχείρισης των υπόγειων υδάτων με τη συμμετοχή των χρηστών και την εποπτεία τεχνοκρατών, επιστημόνων και γενικότερα ειδικών στο αντικείμενο.

Τέλος, το σημαντικότερο ίσως εύρημα της μελέτης αυτής αποτελεί η ανάδειξη ενός βαθιά ριζωμένου προβλήματος της ελληνικής κοινωνίας, που αφορά στην καχυποψία στις διαπροσωπικές σχέσεις και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κράτος και τους θεσμούς του. Πιστεύουμε ότι η στάση αυτή φαλκιδεύει την δυνατότητα συλλογικής, από-τα-κάτω, οργάνωσης και δράσης και αποτελεί βασική τροχοπέδη στην τοπική ανάπτυξη και την ευημερία της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο, πρωτοβουλίες, εγχειρήματα, δράσεις και πολιτικές που να ενισχύουν τις παραπάνω σχέσεις και να ενδυναμώνουν το κοινωνικό κεφάλαιο των

τοπικών κοινοτήτων κρίνονται απολύτως απαραίτητες, αλλά και επιτακτικές, αν λάβει κανείς υπόψη του τη δεινή οικονομική κατάσταση που βρίσκεται η χώρα μας σήμερα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γκούμας, Κ. (2006) «Οι αρδεύσεις στη θεσσαλική πεδιάδα: Επιπτώσεις στα υπόγεια και επιφανειακά ύδατα». Στο *10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής Υδροτεχνικής Ένωσης*. Ξάνθη, 13-16 Δεκεμβρίου. ΓΕΩΤΕΕ, σελ. 39-53.
- Γκούμας, Κ. (2012) «Σχέδια διαχείρισης υδατικών πόρων Θεσσαλίας: Ευκαιρίες και απειλές για το περιβάλλον και την ανάπτυξη». Στο *Ημερίδα Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, Περιφερειακό Τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας, Υδάτινοι Πόροι: Άνθρωπος-Περιβάλλον-Ανάπτυξη*. Λάρισα, 26 Ιουνίου.
- Κ/ΞΙΑ Διαχείρισης Υδάτων Κεντρικής και Δυτικής Ελλάδος (2005) *Ανάπτυξη συστημάτων και εργαλείων διαχείρισης υδατικών πόρων υδατικών διαμερισμάτων Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, Ηπείρου, Θεσσαλίας και Αττικής, Φάση Α: Υδατικό διαμέρισμα Θεσσαλίας: Έκθεση 08-A-II-1*. Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης.
- Κοντής, Α. (2014) «Σαχάρα» η Θεσσαλία σε 20 χρόνια!» *Real (Planet)*, 3 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <http://www.real.gr/DefaultArthro.aspx?page=arthro&id=294978&atID=5>
- Μπριασούλη, Ε. (2003) «Τα "κοινά"- πόροι συλλογικής ιδιοκτησίας και συλλογικής ευθύνης: Έννοιες, προβλήματα και το ζήτημα διαχείρισής τους». *Αειχώρος*, 2 (1), σελ. 36-57.
- Παπαδόπουλος, Γ. και Κασίμης, Χ. (2000) *Μελέτη ισότητας ευκαιριών ανδρών-γυναικών και αγροτική ανάπτυξη*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/ Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας.
- Πολύζος, Σ., Σοφιάς, Σ. και Γκούμας, Κ. (2006) «Διαχρονικές μεταβολές του υπόγειου υδατικού δυναμικού της περιφέρειας Θεσσαλίας και οι επιπτώσεις στην ανάπτυξη της περιφέρειας και το περιβάλλον» Στο *9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας*. Αθήνα, 2-4 Νοεμβρίου.ΕΑΟ, σελ. 410-427.

Ξενόγλωσση

- Agrawal, A. (2001) "Common property institutions and sustainable governance of resources". *World Development*, 29 (10), pp. 1649-1672.
- Agrawal, A. (2003) "Sustainable governance of common-pool resources: Context, methods, and politics". *Annual Review of Anthropology*, 32, pp. 243-262.

- Baland, J.M. and Platteau, J.P. (1996) *Halting degradation of natural resources: Is there a role for rural communities?* Oxford: Clarendon.
- Baltas, E.A. and Mimikou, M.A. (2006) "The water framework directive for the determination of new hydrologic prefectures in Greece". *New Medit*, 5 (3), pp. 59-64.
- Barclay, P. (2004) "Trustworthiness and competitive altruism can also solve the "tragedy of the commons"". *Evolution and Human Behavior*, 25 (4), pp. 209-220.
- Bollier, D. and Helfrich, S., eds. (2012) *The wealth of the commons: A world beyond market and state*. Amherst, MA: Levellers.
- Chaudhuri, A., Paichayontvijit, T. and Shen, L. (2013) "Gender differences in trust and trustworthiness: Individuals, single sex and mixed sex groups". *Journal of Economic Psychology*, 34, pp. 181-194.
- Demsetz, H. (1967) "Towards a theory of property rights". *American Economic Review*, 57 (2), pp. 347-359.
- Dietz, T., Ostrom, E. and Stern, P.C. (2003) "The struggle to govern the commons". *Science*, 302 (5652), pp. 1907-1912.
- Easter, K.W., Becker, N. and Tsur, Y. (1997) "Economic mechanisms for managing water resources: Pricing, permits and markets". In Biswas, A. (ed.) *Water resources: Environmental planning, management and development*. New York: McGraw-Hill, pp. 579-621.
- Feeny, D., Berkes, F., McCay, B. and Acheson, J. (1990) "The tragedy of the commons: Twenty-two years later". *Human Ecology*, 18 (1), pp. 1-19.
- Hardin, G. (1968) "The tragedy of the commons". *Science*, 162 (3859), pp. 1243-1248.
- Kalampouka, K., Zaimis, G.N. and Emmanouloudis, D. (2011) "Harmonizing member state water policies to the EU Water Directive 2000/60/EU: The case of Greece". *International Journal of Geology*, 2 (5), pp. 29-33.
- Kampa, E. and Bressers, H. (2008) "Evolution of the Greek national regime for water resources". *Water Policy*, 10 (5), pp. 481-500.
- Kanakoudis, V. and Tsitsifli, S. (2010) "On-going evaluation of the WFD 2000/60/EC implementation process in the European Union, seven years after its launch: Are we behind schedule?" *Water Policy*, 12 (1), pp. 70-91.
- Libecap, G. (2009) "The tragedy of the commons: Property rights and markets as solutions to resource and environmental problems". *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 53 (1), pp. 129-144.
- Mariolakos, I. (2007) "Water resources management in the framework of sustainable development". *Desalination*, 213 (1), pp. 147-151.

- Mostert, E. (2003) “Conflict and co-operation in international freshwater management: A global review”. *International Journal of River Basin Management*, 1 (3), pp. 1-12.
- Olson, M. (1965) *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1992) “Community and the endogenous solution of commons problems”. *Journal of Theoretical Politics*, 4 (3), pp. 343-351.
- Ostrom, E. (1999) “Coping with tragedies of the commons”. *Annual Review of Political Science*, 2, pp. 493-535.
- Ostrom, E. (2000) “Reformulating the commons”. *Swiss Political Science Review*, 6 (1), pp. 29-52.
- Ostrom, E. (2005) *Understanding institutional diversity*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Ostrom, E. (2006) “The value-added of laboratory experiments for the study of institutions and common-pool resources”. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 61 (2), pp. 149-163.
- Ostrom, E. (2008) “The challenge of common-pool resources”. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 50 (4), pp. 8-20.
- Ostrom, E. (2010) “Analyzing collective action”. *Agricultural Economics*, 41 (S1), pp. 155-166.
- Ostrom, E., Burger, J., Field, C., Norgaard, R. and Policansky, D. (1999) “Revisiting the commons: Local lessons, global challenges”. *Science*, 284 (5412), pp. 278-282.
- Sofios, S., Arabatzis, G. and Baltas, E. (2008) “Policy for management of water resources in Greece”. *Environmentalist*, 28 (3), pp. 185-194.
- Stern, P.C., Dietz, T. and Ostrom, E. (2002) “Research on the commons: Lessons for environmental resource managers”. *Environmental Practice*, 4 (2), pp. 61-64.
- Theesfeld, I. (2010) “Institutional challenges for national groundwater governance: Policies and issues”. *Ground Water*, 48 (1), pp. 131-142.
- Wade, R. (1987) “The management of common property resources: Collective action as an alternative to privatisation or state regulation”. *Cambridge Journal of Economics*, 11 (2), pp. 95-106.
- Wade, R. (1988) *Village republics: Economics conditions for collective action in South India*. Oakland: ICS Press.
- Williamson, O.E. (1975) *Markets and hierarchies*. New York: Free Press.

Worrell, R. and Appleby, M.C. (2000) “Stewardship of natural resources: Definition, ethical and practical aspects”. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 12 (3), pp. 263-277.

Πασχάλης Αρβανιτίδης
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κοραή 43, Βόλος, 38333
e-mail: parvanit@uth.gr

Φωτεινή Νασιώκα
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κοραή 43, Βόλος, 38333

Σοφία Δημογιάννη
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίον Άρεως, 383 34 Βόλος

Παράρτημα

Ερωτηματολόγιο

Στα πλαίσια ερευνητικής εργασίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας το παρόν ερωτηματολόγιο σκοπό έχει να καταγράψει τις απόψεις αγροτών, επιστημόνων και αρμόδιων φορέων σχετικά με την κατάσταση των υπόγειων υδάτων στη Θεσσαλία και ζητήματα που αφορούν την επιτυχή τους διαχείριση.

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώνεται ανώνυμα. Οι πληροφορίες που θα συλλεχθούν είναι απόλυτα εμπιστευτικές. Τα ερωτηματολόγια θα παραμείνουν στην κατοχή της ερευνητικής ομάδας του Πανεπιστημίου και θα ανακοινωθούν μόνο τα συμπεράσματα μετά από στατιστική επεξεργασία.

Για απορίες ή περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την έρευνα μπορείτε να απευθυνθείτε στον κ. XXXX XXXX, τηλ. XXXX, κιν. XXXX, email: XXXX

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων για τη συμμετοχή σας

A. ΓΕΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΥΠΟΓΕΙΩΝ ΥΔΑΤΩΝ

Ερώτηση 1. Στην παρακάτω κλίμακα αξιολογήστε την ελάρκεια των υπόγειων υδάτων ως προς την κάλυψη των ημεμερινών αγροτικών αναγκών, σημειώνοντας (✓) το αντίστοιχο κουτάκι

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
έλλειψη νερού											αφθονία νερού

Ερώτηση 2. Στην παρακάτω κλίμακα πώς εκτιμάτε την εξέλιξη στην ποσότητα των υπόγειων υδάτων κατά τα επόμενα 10 χρόνια, αν διατηρηθούν οι ίδιες κλιματολογικές συνθήκες και δεν υπάρξουν αλλαγές στον τρόπο χρήσης και διαχείρισης του νερού; Σημειώστε (✓) το αντίστοιχο κουτάκι.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
θα μειωθεί σημαντικά											θα αυξηθεί σημαντικά

Ερώτηση 3. Στην παρακάτω κλίμακα αξιολογήστε τον ακόλουθο ισχυρισμό, σημειώνοντας (✓) το αντίστοιχο κουτάκι: «Η περιοχή της Θεσσαλίας αντιμετωπίζει μεγάλο πρόβλημα μείωσης των υπόγειων υδάτων, δηλ. οι ποσότητες που αντλούνται είναι μεγαλύτερες από εκείνες που αναπληρώνονται».

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
διαφωνώ απόλυτα											συμφωνώ απόλυτα

Ερώτηση 4. Αν δεχθούμε ότι η Θεσσαλία αντιμετωπίζει πρόβλημα ανεπάρκειας των υπόγειων υδάτων, σε κλίμακα από 0-10 βαθμολογήστε τους παρακάτω παράγοντες ως προς τη συμβολή τους σ' αυτό: (0: καθόλου σημαντικός, 10: πολύ σημαντικός)

Στην κλιματική αλλαγή, εξαιτίας της χρόνιας ανομβρίας	_____
Στην γεωργική κατανάλωση	_____
Στην κατανάλωση από χρήσεις εκτός γεωργικής (βιομηχανική, οικιστική)	_____
Στη σπατάλη νερού από τη γεωργία	_____
Στην κακή διαχείριση του αποθέματος	_____
Άλλο, παρακαλώ προσδιορίστε: _____	_____

Ερώτηση 5. Τι ποσοστό των αντλούμενων υδάτων εκτιμάτε ότι προέρχεται από αυθαίρετες (δηλ. μη δηλωμένες) γεωτρήσεις; _____%

Β. ΑΡΔΕΥΤΙΚΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΥΠΟΓΕΙΩΝ ΥΔΑΤΩΝ

Ερώτηση 6. Πως αξιολογείτε τις καλλιεργητικές σας συνήθειες ως προς την χρήση των υπόγειων υδάτων; Παρακαλώ επιλέξτε μια από τις παρακάτω θέσεις, σημειώνοντας (✓) το αντίστοιχο κουτάκι.

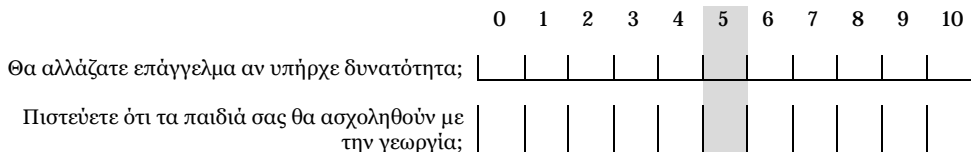
- Χρησιμοποιώ όλο το νερό που έχω γιατί δεν πιστεύω ότι υπάρχει έλλειψη νερού
- Χρησιμοποιώ όσο νερό χρειάζομαι κάθε φορά ώστε να μεγιστοποιήσω την παραγωγή μου
- Χρησιμοποιώ λιγότερο νερό από όσο θα ήθελα ώστε να έχω απόθεμα νερού για άλλες φορές
- Χρησιμοποιώ λιγότερο νερό από όσο θα ήθελα για να υπάρχει νερό και για τους άλλους γεωργούς
- Χρησιμοποιώ όσο λιγότερο νερό γίνεται για να μην υποβαθμισθεί ο υδροφόρος ορίζοντας

Ερώτηση 7. Είστε διατεθειμένος/η να περιορίσετε τις αντλούμενες ποσότητες νερού ως μέρος ενός προγράμματος για τη διατήρηση του πόρου, ακόμα και αν αυτό επηρεάσει αρνητικά την παραγωγή σας; Παρακαλώ επιλέξτε μια από τις παρακάτω θέσεις, σημειώνοντας (✓) το αντίστοιχο κουτάκι.

- Ανεπιφύλακτα όχι
- Μάλλον όχι
- Δεν μπορώ να αποφασίζω
- Μάλλον ναι
- Ναι, αλλά μόνο σε περίπτωση που δοθούν ικανοποιητικά κίνητρα (π.χ. επιδοτήσεις)
- Ναι, αλλά μόνο σε περίπτωση που διασφαλισθεί ότι αυτό θα γίνει από όλους
- Ανεπιφύλακτα ναι

Ερώτηση 8. Αν δεν είχατε καθόλου υπόγειο νερό διαθέσιμο για πότισμα, ...
...ποια θα ήταν η μείωση στην παραγωγή σας (ως ποσοστό της σημερινής); _____ %
...ποια θα ήταν η μείωση στο εισόδημά σας (ως ποσοστό του παρόντος); _____ %

Ερώτηση 9. Σε κλίμακα από 0 ως 10, παρακαλώ απαντήστε στις παρακάτω ερωτήσεις.
(0: απόλυτα αρνητική απάντηση, 10: απόλυτα θετική απάντηση).

Γ. ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΥΠΟΓΕΙΩΝ ΥΔΑΤΩΝ

Ερώτηση 10. Κατά τη γνώμη σας ποιος από τους παρακάτω πρέπει να έχει την κυριότητα των υπόγειων υδάτων προκειμένου να διασφαλισθεί η ορθολογικότερη χρήση και η μακροβιότητα του πόρου; Παρακαλώ σημειώστε (✓) ένα μόνο κουτάκι.

- Κεντρικό κράτος
- Τοπική αυτοδιοίκηση

Οργανωμένες ομάδες / ενώσεις αγροτών	
Τεχνοκράτες / επιστήμονες	
Ειδικούς φορείς	
Τοπική αυτοδιοίκηση	
Κεντρικό κράτος	

Ερώτηση 14. Συμμετέχετε σε τοπικές ή υπερ-τοπικές οργανώσεις, σωματεία, ενώσεις, συνεταιρισμούς, συλλόγους, κτλ.;

Όχι Ναι

... αν ναι, παρακαλώ προσδιορίστε σε πόσες συμμετέχετε _____ και πόσα χρόνια _____

Ερώτηση 15. Πιστεύετε ότι θα μπορούσατε να συνεργασθείτε με άλλους αγρότες στην από κοινού διαχείριση των υπόγειων υδάτων. Παρακαλώ απαντήστε (✓) σε κάθε σειρά του παρακάτω πίνακα.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Όχι												Ναι, αλλά μόνο με άλλους αγρότες που γνωρίζω καλά
Όχι												Ναι, με οργανωμένες ομάδες αγροτών
Όχι												Ναι, με όλους τους άλλους αγρότες

Δ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ

1. Φύλο: Άνδρας Γυναίκα

2. Έτος γέννησης: _____

3. Μορφωτικό Επίπεδο. Σημειώστε (✓) το αντίστοιχο κουτάκι

Κάποιες τάξεις του Δημοτικού

Απόφοιτος Δημοτικού

Απόφοιτος Γυμνασίου

Απόφοιτος Λυκείου

Απόφοιτος τεχνικής σχολής

Απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΤΕΙ, ΑΕΙ)

Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου

Τουριστική χωρητικότητα και κύκλος ζωής των τουριστικών περιοχών: Η περίπτωση του Ν. Μαγνησίας

Γιάννης Σαράτσης

Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Σεραφείμ Πολύζος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Μία από τις κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις των τελευταίων ετών στη βιβλιογραφία, σχετικών με την εξέλιξη της επισκεψιμότητας ή της ελκυστικότητας των τουριστικών περιοχών, είναι η θεωρία του «κύκλου ζωής». Σύμφωνα με αυτή, η εξέλιξη της τουριστικής ανάπτυξης κάθε περιοχής διέρχεται από ορισμένα διακριτά στάδια: από τα αρχικά στάδια χαμηλής ανάπτυξης μέχρι το στάδιο της ωρίμανσης, το οποίο ακολουθείται είτε από αναζωογόνηση, είτε από πτώση της τουριστικής δραστηριότητας. Εντός του πλαισίου που ορίζεται από τη θεωρία του κύκλου ζωής «κινείται» το άρθρο αυτό. Στο πρώτο μέρος του άρθρου περιγράφεται συνοπτικά η θεωρία του «κύκλου ζωής», όπως αυτή παρουσιάζεται στη βιβλιογραφία και της συνακόλουθης συζήτησης που έχει προκαλέσει. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται η διερεύνηση του σταδίου, στο οποίο βρίσκεται η εξέλιξη της τουριστικής δραστηριότητας του Νομού Μαγνησίας με βάση τα γενικότερα χαρακτηριστικά της και η αντιστοίχισή του σε ένα από τα στάδια της θεωρίας του «κύκλου ζωής». Επίσης, αναδεικνύονται οι πρόσθετες διαστάσεις του τουρισμού στην περιοχή, εκτός της «τυλικής» μορφής του επισκέπτη που αναζητά κατάλυμα, οι οποίες σχετίζονται με την αναζήτηση πρόσθετων υπηρεσιών και των «άτυπων» μορφών τουρισμού, όπως η δεύτερη κατοικία και οι ημερήσιοι επισκέπτες. Οι «άτυπες» αυτές κατηγορίες τουριστών επηρεάζουν σημαντικά τη διαθεσιμότητα πόρων και υπηρεσιών, είναι εξαιρετικά δύσκολη η καταγραφή τους, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούν σε πολλές περιπτώσεις «ανταγωνιστικά» ως προς την εικόνα της περιοχής για τους «τυλικούς» επισκέπτες δημιουργώντας καταστάσεις υπερσυγκέντρωσης. Με βάση την ανάλυση των δύο πρώτων τμημάτων, προτείνονται πολιτικές και δράσεις που στοχεύουν στη διατήρηση της τουριστικής επισκεψιμότητας του Ν. Μαγνησίας και τη βελτίωση της ανταγωνιστικής του θέσης στον κλάδο του τουρισμού.

Λέξεις κλειδιά

τουρισμός, κύκλος ζωής, περιφερειακή ανάπτυξη, Νομός Μαγνησίας

Tourism Capacity and Tourism Area Life Cycle: The case of Magnesia Prefecture

Abstract

One of the dominant theoretical approaches of recent years in the literature on tourism is the theory of the “Tourism Areas Life Cycle” (TALC). According to this theory, every tourism area goes through some distinct stages in its development: from the early stages of slow growth until the maturity stage of a tourism destination, which is followed by either rejuvenation or decline in tourism in an area. The article is divided into three parts. The first part is a brief outline of the theory of the “Tourism Area Life Cycle” as it has been developed in the literature in recent years and the debate it has created. The second part seeks to examine whether the tourism development in the region of Magnesia presents characteristics that correspond to any of the stages of development that the theoretical analysis expects. Also, the fact that the phenomenon of tourism in the area takes other dimensions beyond the “typical” form of visitor seeking accommodation and a range of other services and goes up to “atypical” forms of tourism such as second home owners, or day visitors, is discussed. These “informal” categories of tourists significantly affect the availability of resources and services; it is extremely difficult to record them, while in many cases they adversely affect the image of the area for the “typical” guests by crowding out the area. Based on the analysis of the first two sections, the last section of the work indicates some policies and actions, so that the region of Magnesia can retain its tourism flows, but also to improve its competitive position in the tourism sector which is one of the main development prospects available.

Keywords

tourism, life cycle, regional development, Magnesia

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο τουρισμός αποτελεί ως οικονομική δραστηριότητα μια «βιομηχανία» με παγκόσμιες διαστάσεις, η οποία αναπτύσσεται διαρκώς με ταχύτατους ρυθμούς. Αυτό έχει ως συνέπεια μια μεταβλητότητα στο χάρτη της διεθνούς τουριστικής αγοράς, με την ανάδειξη νέων προορισμών και την παρακμή των παραδοσιακών. Παράλληλα, η τουριστική αγορά χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση νέων μορφών τουρισμού και καινοτομικών τουριστικών προϊόντων, με στόχο την ικανοποίηση των συνεχώς αυξανόμενων αναγκών και απαιτήσεων των σύγχρονων πολυκινητρικών τουριστών (Τσάρτας, 1996).

Στην Ελλάδα, λόγω των γενικότερων οικονομικών-πολιτικών συνθηκών της μεταπολεμικής περιόδου, η ανάπτυξη του τουρισμού καθυστέρησε συγκριτικά με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Παρά το γεγονός ότι ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ) ξεκίνησε διαφημιστική καμπάνια από τα τέλη της δεκαετίας του '50, η ουσιαστική τουριστική ανάπτυξη της χώρας τοποθετείται αρκετά αργότερα, περίπου στα τέλη της δεκαετίας του '60 (Κουζέλης, 2002). Την εποχή εκείνη, επεκτείνονται οι αεροπορικές μετακινήσεις και αυξάνονται σημαντικά οι τουριστικές «ροές», με κύριο χαρακτηριστικό τους τη μαζικότητα, τον προσανατολισμό στις παραθαλάσσιες περιοχές και την πραγματοποίησή τους αποκλειστικά τη θερινή περίοδο. Έτσι, η Ελλάδα, αξιοποιώντας τα φυσικά και περιβαλλοντικά της πλεονεκτήματα (ήλιος, φυσικό περιβάλλον, θάλασσα), τα οποία συνεπικουρούνταν από τους πολιτιστικούς της πόρους, επέτυχε την απόκτηση του δικού της μεριδίου στη διεθνή τουριστική αγορά.

Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα, καθώς και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες της Μεσογείου παρουσίασε στη συνέχεια μια δυναμική πορεία. Από το 1970 και αργότερα η τουριστική βιομηχανία γνώρισε στις χώρες αυτές μία μαζική εντατικοποίηση και ο αριθμός των τουριστών αυξήθηκε σημαντικά. Σήμερα, ένας σημαντικός αριθμός χωρών και περιφερειών έχουν επιλέξει τον τουρισμό ως στρατηγικό τομέα για την τοπική ή περιφερειακή ανάπτυξη. Η τουριστική βιομηχανία, ως ένας από τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους στην παγκόσμια κλίμακα, δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, ιδίως σε στρώματα της αγοράς εργασίας που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση (Λαγός, 1996; Λαγός, 2001; Polyzos et al, 2007).

Για την Ελλάδα, ο τουρισμός αποτελεί έναν ιδιαίτερα σημαντικό κλάδο της οικονομίας, καθώς συμβάλλοντας στην ενίσχυση της οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης, θεωρείται ως η «ατμομηχανή» της ελληνικής οικονομίας (Πολύζος, 2002; Polyzos and Sdrolias, 2006). Συνεισφέρει περίπου το 17% του ΑΕΠ και δημιουργεί συνολική ζήτηση 34 δισ. € στην οικονομία της χώρας. Τα έσοδα από τον τουρισμό το έτος 2013 έφθασαν τα περίπου τα 12 δισ. €, ποσό που καλύπτει το 51% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου. Στον ελληνικό τουρισμό απασχολούνται συνολικά (άμεσα και έμμεσα) περίπου 800.000

εργαζόμενοι, αριθμός που αντιστοιχεί στο 18,3% των απασχολούμενων, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων δραστηριοποιείται στις περιφέρειες της χώρας, σε μικρού ή μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις (ΣΕΤΕ, 2014).

Οι επιδόσεις του ελληνικού τουρισμού είναι ιδιαίτερα ικανοποιητικές αν συγκριθεί με τα μεγέθη του τουρισμού σε άλλες χώρες, με δεδομένο το μικρό μέγεθος της Ελλάδας και δείχνουν τη σημασία του τουρισμού για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη στη χώρα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (WTO), η Ελλάδα το έτος 2012 κατελάμβανε την 17η θέση στην κατάταξη αναφορικά με τις διεθνείς αφίξεις και την 23η σε επίπεδο εσόδων. Επίσης, σύμφωνα με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (WEF) το 2013, η Ελλάδα καταλάμβανε την 32η θέση μεταξύ 140 χωρών στο Δείκτη Ταξιδιωτικής και Τουριστικής Ανταγωνιστικότητας, ενώ στο Γενικό Δείκτη Ανταγωνιστικότητας καταλαμβάνει μόλις την 96η. Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν ότι ο ελληνικός τουρισμός είναι ένας από τους ελάχιστους τομείς της εθνικής οικονομίας, ο οποίος είναι ανταγωνιστικός σε παγκόσμιο επίπεδο (Πολύζος, 2011; Polyzos et al., 2013; ΣΕΤΕ, 2014).

Βέβαια, η ραγδαία ανάπτυξη που γνώρισε ο τουρισμός της Ελλάδας τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά και άλλων χωρών δεν είχε μόνο θετικές επιδράσεις. Πέραν της θετικής συμβολής στην οικονομική ανάπτυξη και την απασχόληση, η άναρχη και απρογραμματίστη «έκρηξη» του τουρισμού που σημειώθηκε τα τελευταία χρόνια, είχε ταυτόχρονα πολλές δυσμενείς επιδράσεις. Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν οι αρνητικές επιδράσεις του τουρισμού να τύχουν ιδιαίτερης προσοχής σε πραγματείες και μελέτες τουριστικής ανάπτυξης τις τελευταίες δεκαετίες. Ο τουρισμός ως οικονομική δραστηριότητα έχει τεράστια ικανότητα παραγωγής ανάπτυξης σε περιοχές τουριστικού προορισμού. Όμως, οι αυξανόμενες αρνητικές επιδράσεις του έχουν οδηγήσει σε ένα φάσμα προφανών και πιθανών προβλημάτων. Οι διαστάσεις των προβλημάτων αυτών είναι περιβαλλοντικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές, τα οποία αναδεικνύουν την ανάγκη για φιλικές προς το περιβάλλον αναπτυξιακές πρακτικές και πολιτικές.

Ειδικότερα για τις ελληνικές περιφέρειες, τα κύρια χαρακτηριστικά και ταυτόχρονα οι πηγές αρνητικών επιδράσεων και προβλημάτων του τουρισμού είναι η εποχικότητα, η γεωγραφική ανισοκατανομή, κορεσμός και υποβάθμιση των παράκτιων και νησιωτικών περιοχών, «μονοκαλλιέργεια» τουριστικού προϊόντος. Τα χαρακτηριστικά αυτά στοιχεία του τουρισμού της Ελλάδας, είναι κυρίως το αποτέλεσμα της απρογραμματίστης, χωρίς ουσιαστικό και μακρόπνοο σχεδιασμό ανάπτυξής του.

Γενικότερα, η αύξηση των αρνητικών επιδράσεων του τουρισμού στις περιοχές «υποδοχής» έχει ως αποτέλεσμα την κάμψη των αυξητικών τάσεων στις τουριστικές επισκέψεις και σε ορισμένες περιπτώσεις τη μείωση της συνολικής τουριστικής

δραστηριότητας. Στην τρέχουσα τουριστική ορολογία εμφανίζονται πλέον συχνότερα σε σχέση με το παρελθόν οι όροι «φέρουσα τουριστική ικανότητα» και «κρίσιμη τουριστική χωρητικότητα», οι οποίοι αποδίδουν το μέγιστο αποδεκτό όριο τουριστικής ανάπτυξης μιας περιοχής και προφανώς σχετίζονται με την ικανότητα κάθε περιοχής να αυξάνει την τουριστική της δραστηριότητα και την προσέγγιση ενός «ανώτατου σημείου» ή «σημείου καμπής» στο διάγραμμα εξέλιξης της τουριστικής δραστηριότητας (Coccossis and Parnairis, 1995).

Η ανάδειξη της φέρουσας ικανότητας των τουριστικών προορισμών αποτέλεσε τη βάση για την προσέγγιση και την αποτελεσματική διαχείριση των αρνητικών επιδράσεων του τουρισμού, αποβλέποντας στη συνέχιση ανάπτυξης των «κορεσμένων» τουριστικά περιοχών. Επίσης, συνέβαλε στην ανάδειξη της ιδέας της «αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης», κάτι που προϋποθέτει την αναγνώριση των αρνητικών επιδράσεων και την ανάγκη διαχείρισής τους (O' Reilly, 1986; Coccossis and Parnairis, 1995).

Μια από τις σημαντικότερες θεωρίες που μελετούν την εξέλιξη της τουριστικής δραστηριότητας είναι η θεωρία του Κύκλου Ζωής των Τουριστικών Περιοχών (Tourism Area Life Cycle – TALC). Με την εν λόγω θεωρία ασχολείται το άρθρο αυτό. Συγκεκριμένα, στην επόμενη ενότητα αναλύονται συνοπτικά τα βασικά στοιχεία της θεωρίας αυτής και εξετάζεται σε ποιο από τα στάδιά της μπορεί να αντιστοιχεί η εξέλιξη της τουριστικής δραστηριότητας του Ν. Μαγνησίας. Τέλος, με βάση την ανάλυση που προηγείται, στην τελευταία ενότητα διατυπώνονται προτάσεις πολιτικής για την περαιτέρω τουριστική ανάπτυξη της Μαγνησίας.

2. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ

Πολλοί ερευνητές στο παρελθόν, όπως οι Gilbert (1939), Defert (1954), Butler (1980), Douglas (1997), Russell και Faulkner (1998) προσπάθησαν να προσδιορίσουν τα διάφορα στάδια εξέλιξης της δραστηριότητας μιας τουριστικής περιοχής μέσω της έννοιας του «κύκλου ζωής» (life cycle). Η ιδέα του κύκλου ζωής της δραστηριότητας ενός τουριστικού προορισμού εμφανίστηκε στην βιβλιογραφία του τουρισμού το έτος 1939, όταν ο Gilbert σε μια από τις πρώτες του μελέτες, πρότεινε τρία στάδια εξέλιξης: ανακάλυψη, ανάπτυξη και μαρασμό. Ο Defert (1954) στη συνέχεια, αναφέρθηκε σε ένα θεωρητικό πλαίσιο ανάπτυξης και εξέλιξης, στο οποίο μια τουριστική περιοχή γεννιέται, ωριμάζει, γερνάει και τελικά πεθαίνει. Επιπλέον, ανέδειξε τη δυνατότητα μιας τουριστικής περιοχής να «δραπετεύσει» από το στάδιο του μαρασμού, μέσω της ανανέωσης.

Ο Christaller (1964) εξέτασε την τουριστική ανάπτυξη ως ένα κύκλο μετεξέλιξης. Κατά την άποψή του, ο τουρισμός, σε αντίθεση με τις άλλες οικονομικές δραστηριότητες, είναι ο κλάδος της οικονομίας που αποφεύγει «κεντρικές θέσεις» και τις οικονομίες

συγκέντρωσης. Αντίθετα, έλκεται από τις απομακρυσμένες παραλίες, τα μοναχικά δάση και τα υψηλά βουνά, θέσεις γεωγραφικά απομακρυσμένες και απομονωμένες. Οι κάτοικοι των πυκνοκατοικημένων αστικών κέντρων επιλέγουν να περάσουν τον ελεύθερο χρόνο των διακοπών τους σε περιφερειακές ζώνες. Η επίσκεψη στις μεγάλες πόλεις έχει αποκλειστικά επιχειρηματικό ή μορφωτικό στόχο. Για να τεκμηριώσει εμπειρικά τους παραπάνω ισχυρισμούς του ο Christaller, αναφέρει ευρωπαϊκές χώρες και χρησιμοποιεί χάρτες όπου φαίνεται η χωρική κατανομή των τουριστικών συγκεντρώσεων και η σχέση τους με τα αστικά κέντρα. Τέλος, δίνει την εξής τυπική διαδρομή εξέλιξης κάθε τουριστικού τόπου:

(α) Διάφοροι ζωγράφοι επιλέγουν ένα ήσυχο και απομακρυσμένο μέρος για να εργασθούν. Ακολουθούν και άλλοι καλλιτέχνες.

(β) Η τοποθεσία αποκτά φήμη την οποία εκμεταλλεύονται τουριστικές επιχειρήσεις.

(γ) Τέλος, ακολουθεί η ανάπτυξη της περιοχής προσελκύνοντας επενδυτικό ενδιαφέρον και η επίσκεψη τουριστών με μαζικό τρόπο.

Η πιο αξιοπρόσεκτη ίσως προσέγγιση διατυπώθηκε από τον Butler (1980), ο οποίος βασίστηκε σε προηγούμενες μελέτες και την έννοια του κύκλου ζωής ενός προϊόντος και παρουσίασε ένα γενικευμένο υπόδειγμα υποθετικής εξέλιξης μιας τουριστικής περιοχής. Το υπόδειγμα του Butler περιγράφει την εξέλιξη των τουριστικών αφίξεων σε ένα τουριστικό προορισμό και περιλαμβάνει τα εξής έξι στάδια, όπως εμφανίζονται στο αριστερό μέρος τους Σχήματος 1 (Polyzos et al., 2013):

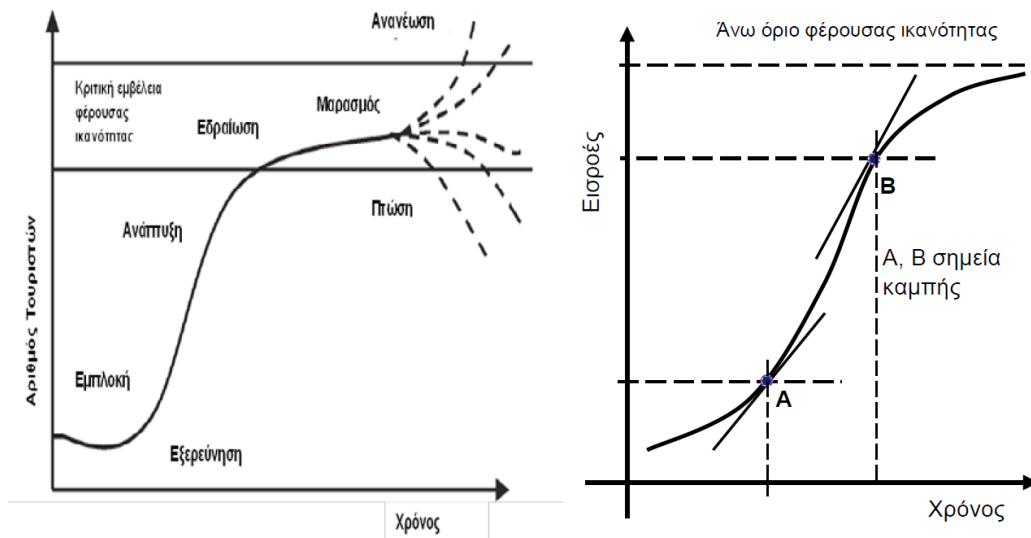
(α) *Εξερεύνηση (Exploration)*

Αποτελεί το αρχικό στάδιο στον κύκλο εξέλιξης της τουριστικής δραστηριότητας κάθε περιοχής. Η έναρξή του τοποθετείται την περίοδο κατά την οποία ένας μικρός αριθμός μεμονωμένων επισκεπτών ανακαλύπτει κάποιο προορισμό χωρίς τη διαμεσολάβηση τρίτων. Τα κτίρια και οι υπηρεσίες που χρησιμοποιούνται είναι ντόπιας ιδιοκτησίας και ο αριθμός των επισκεπτών περιορισμένος, λόγω της έλλειψης των απαραίτητων μέσων πρόσβασης και υποδομής.

(β) *Εμπλοκή (Involvement)*

Στο στάδιο αυτό αυξάνονται οι αφίξεις τουριστών, χωρίς όμως να είναι πολύ μεγάλες, ενώ συνοδεύεται από προσαρμογή της τοπικής κοινωνίας στον τουρισμό. Αναγνωρίζοντας τον τουρισμό ως κύριο μέσο οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής, οι ντόπιοι επιχειρηματίες ξεκινούν να προσφέρουν υπηρεσίες και χώρους διαμονής, εστίασεως και ψυχαγωγίας για τους τουρίστες. Σε αυτό το στάδιο, η διαφήμιση για την προσέλκυση των τουριστών είναι αναμενόμενη και μπορεί να εκδηλωθούν πιέσεις προς τις τοπικές αρχές με σκοπό την αύξηση της προσφερόμενης υποδομής. Επίσης, εκδηλώνεται εποχικότητα στις αφίξεις των τουριστών.

Σχήμα 1: Υποθετικός “κύκλος ζωής” μιας τουριστικής περιοχής,

Πηγή: Butler (1980), Ίδια επεξεργασία

(γ) Ανάπτυξη (Development)

Στο στάδιο της ανάπτυξης, καθίσταται πλέον αντιληπτό από όλους η γενικότερη σημασία του τουρισμού για την περιοχή, η οποία αναγνωρίζεται ευρύτερα ως σημαίων τουριστικός προορισμός. Η αναγνώριση αυτή οδηγεί στην αύξηση και τη βελτίωση της τουριστικής υποδομής (κτίρια, υπηρεσίες και μονάδες διαμονής), ενώ κάνει την εμφάνισή της μια τακτική τουριστική αγορά που προσελκύεται από την εντατική διαφήμιση. Η συμμετοχή και ο έλεγχος της ανάπτυξης από την τοπική κοινωνία μειώνεται αλματωδώς, με αποτέλεσμα ο έλεγχος της τουριστικής βιομηχανίας να μεταφέρεται σε διαμένοντες εκτός της περιοχής φορείς, τουριστικούς επιχειρηματίες ή κατοίκους. Επίσης, ο αριθμός τουριστών κατά τις περιόδους αιχμής υπερκαλύπτει τον αριθμό των ντόπιων κατοίκων.

(δ) Εδραίωση (Consolidation)

Ο ρυθμός αύξησης των τουριστών μειώνεται της τουριστικής περιοχής, ενώ ο συνολικός αριθμός των επισκεπτών συνεχίζει να αυξάνεται, υπερβαίνοντας τον αριθμό των μόνιμων κατοίκων. Ένα επιχειρηματικό κέντρο κάνει την εμφάνισή του στο τουριστικό θέρετρο, ορισμένα από τα κτίρια έχουν φθαρεί θεωρούμενα ως υποδεέστερα και οι προσπάθειες των τοπικών φορέων εστιάζονται στην επέκταση της τουριστικής περιόδου και την αύξηση του μεριδίου της τουριστικής αγοράς (Agarwal, 1994). Ένα μεγάλο μέρος

της τοπικής οικονομίας συνδέεται άμεσα με τον τουρισμό, αλλά πολλοί από τους αυτόχθονες κατοίκους θεωρούν ότι δεν έχουν τη δυνατότητα προσπέλασης στα τοπικά θέλγητρα. Η κοινωνία συνειδητοποιεί ότι ο τουρισμός έχει αρνητικές συνέπειες και εκδηλώνονται κάποια εχθρικά αισθήματα προς τους τουριστικούς επισκέπτες.

(ε) Μαρασμός (Stagnation)

Σε αυτό το στάδιο ένας μεγάλος αριθμός τουριστών επισκέπτεται τον τουριστικό προορισμό, οδηγώντας τον στον κορεσμό. Πλέον, η φέρουσα τουριστική ικανότητα της περιοχής έχει υπερβεί τα όριά της και παρά το γεγονός ότι η περιοχή ως τουριστικός προορισμός έχει εδραιωθεί και έχει δημιουργήσει κάποια εικόνα, δεν είναι πλέον ελκυστική. Στο στάδιο αυτό η ιδιοκτησία πολλών τουριστικών επιχειρήσεων και κτιρίων αλλάζει συχνά χέρια. Πολύ λίγες νέες επιχειρήσεις ξεκινούν τη λειτουργία τους, η γη και τα κτίρια χάνουν την αξία τους και αυξάνεται η ιδιοκτησία από τον τοπικό πληθυσμό.

Το τέλος του κύκλου σημαδεύεται από τη φάση του μεταμαρασμού, στην οποία μπορούν να εμφανιστούν δύο πιθανές εξελίξεις: Η Πτώση ή Αναζωογόνηση. Η πτώση (decline) μπορεί να εκδηλωθεί σε περίπτωση που η τουριστική αγορά συνεχίσει να συρρικνώνεται και η περιοχή ως τουριστικός προορισμός δεν είναι σε θέση να ανταγωνιστεί τους άλλους τουριστικούς προορισμούς. Τα περισσότερα κτίρια ανακαινίζονται για εναλλακτικές χρήσεις που δεν σχετίζονται με τον τουρισμό (π.χ. εξοχικές κατοικίες) ή παραμένουν άδεια και η τοπική συμμετοχή στην τουριστική ανάπτυξη αυξάνεται, καθώς ο ντόπιος πληθυσμός έχει τη δυνατότητα να αγοράσει επιχειρήσεις σε χαμηλότερες τιμές. Εναλλακτικά, η τουριστική περιοχή μπορεί να εισέλθει στη φάση της Αναζωογόνησης (Rejuvenation), μέσω της ανάπτυξης τεχνητών θέλγητρων και την εκμετάλλευση πρώην αναξιοποίητων τουριστικών πόρων της.

Στο δεξί μέρος τους Σχήματος 1 παρατηρούμε δυο βασικά σημεία καμπής, από τα οποία διέρχεται μια τουριστική περιοχή. Μετά το σημείο Α αρχίζει η «απότομη» άνοδος της τουριστικής περιοχής και η αύξηση των τουριστικών εισροών. Πλέον, ο τουρισμός για την περιοχή αποκτά ιδιαίτερη οικονομική και κοινωνική σημασία, βελτιώνονται οι τουριστικές υποδομές και η τοπική οικονομία στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στον τουρισμό. Η ανάδειξη της τουριστικής δραστηριότητας ως βασικής για την τοπική ανάπτυξη και τα θετικά αποτελέσματα για την τοπική κοινωνία, ωθούν στην ενίσχυση των κινήτρων για ποιοτική και ποσοτική βελτίωση της τουριστικής προσφοράς και την προβολή του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Μετά το σημείο Β η άνοδος των εισροών στην τουριστική περιοχή περιορίζεται και η ελκυστικότητα της περιοχής δεν αυξάνεται. Η περιοχή αρχίζει να εμφανίζει προβλήματα κορεσμού, ενώ η υποβάθμιση του περιβάλλοντος προβληματίζει τις τοπικές αρχές. Η περιοχή εισέρχεται βαθμιαία στο στάδιο του μαρασμού και προσεγγίζει το άνω όριο της

φέρουσας τουριστικής ικανότητάς της. Όταν οι τουριστικές εισροές προσεγγίσουν την χωρητικότητα της περιοχής, το οριακό προϊόν μηδενίζεται και οποιαδήποτε περαιτέρω ανάπτυξη θα έχει αρνητικά αποτελέσματα για την περιοχή. Οι περιοχές με έντονη τουριστική ανάπτυξη που βρίσκονται πλησίον του άνω ορίου της φέρουσας ικανότητάς τους χρησιμοποιούν προσαρτήσεις προκειμένου να μην ξεπεράσουν το οριακό σημείο.

Υπάρχουν όμως και ερευνητές, που υποστηρίζουν ότι το υπόδειγμα του Butler δεν είναι ικανό να εξηγήσει τη γενικότερη εξέλιξη της ανάπτυξης μιας τουριστικής περιοχής και προτείνουν τροποποιήσεις ή εναλλακτικά υποδείγματα, που κατά τη γνώμη τους ταιριάζουν καλύτερα στην αναπτυξιακή διαδικασία των συγκεκριμένων περιοχών (Bianchi, 1994; Choy, 1992; Douglas, 1997; Getz, 1992; Haywood, 1986; Hovinen, 1982; Mitchell and Murphy, 1991). Ο Bianchi (1994) αμφισβητεί αυτή τη φυσική ακολουθία των σταδίων και υποστηρίζει ότι, δεν είναι ρεαλιστική μια τέτοια προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία κάθε τουριστικός προορισμός θα περάσει όλα τα στάδια με τη συγκεκριμένη ακολουθία. Σύμφωνα με τον Hovinen (1981), η προσέγγιση ενός κύκλου ζωής σε ένα συγκεκριμένο προορισμό είναι μοναδική, με διαφορετικό μήκος, σχήμα και μορφή της καμπύλης. Επιπλέον, το επίπεδο της χωρικής ομαδοποίησης είναι αρκετά ασαφές. Προορισμοί που καλύπτουν ευρύτερα γεωγραφικά όρια, θα έχουν διαφορετική καμπύλη.

Ένα άλλο σημείο που έχει δειχτεί κριτική το υπόδειγμα αφορά στη χρήση του δείκτη που απεικονίζει τον αριθμό των επισκεπτών για τον προσδιορισμό του σταδίου στο οποίο βρίσκεται κάθε τουριστικός προορισμός. Η χρήση του εν λόγω δείκτη οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι τα στατιστικά στοιχεία για τον υπολογισμό του είναι πιο εύκολα διαθέσιμα σε σχέση με άλλους δείκτες, όπως η ποιότητα και το είδος των τουριστών, το ύψος των τουριστικών εσόδων, η εξέλιξη των οικονομικών πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων του τουρισμού ή ο αριθμός των ατόμων που απασχολούνται στον κλάδο. Είναι ιδιαίτερα απίθανο η μορφή της καμπύλης αυτών των δεικτών να είναι παρόμοια με εκείνη που απεικονίζει το συνολικό αριθμό των τουριστών. Τα τουριστικά έσοδα για έναν προορισμό μπορεί να αυξηθούν, παρά την πτώση των τουριστικών αφίξεων, αν για παράδειγμα οι επισκέπτες έχουν τη δυνατότητα πραγματοποίησης υψηλότερων δαπανών (O'Hare and Barrett, 1997).

Επιπλέον, σε κάθε στάδιο το επίπεδο της «φέρουσας ικανότητας» ή η ικανότητα του προορισμού να διατηρεί επισκέπτες μεταβάλλεται. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό στο τέλος του σταδίου της ανάπτυξης και στη συνέχεια στο στάδιο του μαρασμού, όταν η ποιότητα της «τουριστικής εμπειρίας» αρχίζει να χάνει την αίγλη της, υποδεικνύοντας έτσι ότι η φέρουσα ικανότητα του προορισμού έχει ξεπεραστεί.

Ένα άλλο σημείο, όπου η θεωρία του κύκλου ζωής των τουριστικών προορισμών έχει δεχτεί αρνητικές κριτικές, αφορά στην τάση του να απλοποιεί τη μοναδική και σύνθετη

διαδικασία της τουριστικής εξέλιξης σε ένα προορισμό. Το υπόδειγμα τείνει να ομαδοποιεί σε κάθε προορισμό τις μοναδικές εσωτερικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Αυτό δεν είναι σωστό, επειδή ο ρυθμός και η κατεύθυνση της τουριστικής εξέλιξης ενός προορισμού μπορεί να είναι αποτέλεσμα της παρουσίας και ζωτικότητας των ενδογενών επιχειρηματιών ή ακόμη περισσότερο να υπάρχει έλλειψη εξωτερικών δικτύων πρακτορείων, tour operators και θεσμών, οι οποίοι καθορίζουν την τουριστική αγορά διεθνώς (Tsartas, 1992; Ioannides, 1992; Bianchi, 1994).

Παρά την κριτική που έχει δεχθεί η θεωρία του Κύκλου Ζωής των Τουριστικών Περιοχών, αποτελεί ένα χρήσιμο «εργαλείο» προσομοίωσης της εξέλιξης ενός τουριστικού προορισμού, ενώ δεν υπάρχει στη βιβλιογραφία μια εναλλακτική προσέγγιση που να περιγράφει με απλό και συστηματικό τρόπο την ανάπτυξη του τουρισμού σε μια περιοχή. Για τον λόγο αυτό, ο κύκλος ζωής των τουριστικών περιοχών μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένας μηχανισμός προσδιορισμού των ευρύτερων εσωτερικών (π.χ. κυβερνητική πολιτική, κατασκευή έργων υποδομής) και εξωτερικών παραγόντων (π.χ. εξελισσόμενα κίνητρα τουριστών κ.ά.) που επηρεάζουν την εξέλιξη ενός προορισμού. Η χρήση του υποδείγματος μπορεί να οδηγήσει στην απεικόνιση της εξέλιξης της τουριστικής αγοράς σε όρους προέλευσης, είδος και αριθμού των επισκεπτών, όπως επίσης στην ανάπτυξη των προσφερόμενων τουριστικών υπηρεσιών, των διοικητικών δομών, ακόμη και της επιρροής της τουριστικής βιομηχανίας στον προορισμό. Για το λόγο αυτό, το υπόδειγμα έχει εφαρμοστεί σε πλήθος μελετών και είναι ευρέως αποδεκτό για την περιγραφή της τουριστικής εξέλιξης ενός προορισμού (Hovinen, 1981; Strapp, 1988; Cooper and Jackson, 1989; Ioannides, 1992). Με άλλα λόγια, αποτελεί ένα γενικό υπόδειγμα που ενσωματώνει μια δυναμική συνιστώσα, δηλαδή την ανάπτυξη του τουρισμού μιας περιοχής στο χώρο και στο χρόνο, και είναι ιδιαίτερα δημοφιλές αν χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο η ευρύτητα της χρήσης από τους γεωγράφους και τους άλλους ερευνητές (Butler, 1980; Pearce, 1989; Burton, 1995).

Στο άρθρο αυτό, ερευνάται η εξέλιξη του τουρισμού στο Ν. Μαγνησίας εντός του πλαισίου που ορίζει το παραπάνω υπόδειγμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, οι περισσότερες εφαρμογές του υποδείγματος που υπάρχουν στη βιβλιογραφία αφορούν σε περιοχές διαφορετικού μεγέθους σε σχέση με το Ν. Μαγνησίας, οι οποίες στην πλειονότητα αποτελούν μεμονωμένους τουριστικούς προορισμούς ή νησιά. Γενικότερα, στις διάφορες μορφές που έχει εμφανιστεί η θεωρία, δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια το είδος των προορισμών που μπορεί να εφαρμοστεί επιτυχώς (Haywood, 1986). Έτσι, η ίδια ανάλυση θα μπορούσε να γίνει για κάθε επιμέρους περιοχή του Ν. Μαγνησίας, όπως για παράδειγμα για κάθε νησί των Σποράδων, για ορισμένους οικισμούς του Πηλίου, ή μόνο για το χιονοδρομικό

κέντρο. Με τον τρόπο αυτό θα απεικονίζονταν η εξέλιξη κάθε επιμέρους περιοχής και τα προκύπτοντα συμπεράσματα πιθανόν να ήταν διαφορετικά.

Αποτελεί βασικό παράγοντα για το είδος της ανάλυσης που θα πραγματοποιηθεί η επάρκεια της διαθέσιμης πληροφορίας και το αντίστοιχο επίπεδο στο οποίο αφορά και διατίθεται. Ο παράγων αυτός ευνοεί ή εμποδίζει τη δημιουργία χρονοσειρών μεγάλης διάρκειας, για πολλές από τις μεταβλητές, ο έλεγχος των οποίων επιδιώκεται. Επίσης, σχετίζεται με το χωρικό επίπεδο της ανάλυσης, και το μέγεθος της χωρικής μονάδας που θέλουμε να ελέγξουμε, κάτι που καθίσταται δύσκολο για αναλύσεις σε τουριστικούς προορισμούς με μέγεθος μικρότερο του νομού που είναι βασική μονάδα στατιστικών παρατηρήσεων. Εξ άλλου, πολλές από τις εφαρμοζόμενες πολιτικές αναφέρονται σε κλίμακα νομού, καθώς οι μικρότερες χωρικές ενότητες δεν έχουν τη δυνατότητα σχεδιασμού και εφαρμογής μιας σειράς πολιτικών για τη διαμόρφωση των παραμέτρων ανάπτυξης των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Στην συνέχεια αναλύεται η εξέλιξη της τουριστικής κίνησης στο Νομό Μαγνησίας, περιγράφονται οι βασικές παράμετροι της εξέλιξης αυτής, γίνεται μια εκτίμηση του συνολικού επιπέδου της τουριστικής ανάπτυξης και προσδιορίζεται το στάδιο στο οποίο βρίσκεται ο Νομός σύμφωνα με την θεωρία του κύκλου ζωής που περιγράφηκε. Η ανάλυση αυτή θα μας δώσει κάποιες βασικές ενδείξεις για το επίπεδο της τουριστικής ανάπτυξης στον Ν. Μαγνησίας, και τις πιθανές προοπτικές του τομέα αυτού στην περιοχή. Είναι σαφές ότι, οι αναγκαίες παρεμβάσεις σε μια περιοχή στα πρώτα στάδια τουριστικής ανάπτυξης είναι διαφορετικές σε σχέση με τις παρεμβάσεις που μπορεί να απαιτούνται στην περιοχή που έχει φτάσει στο στάδιο της ωρίμανσης και πιθανόν να αντιμετωπίσει φαινόμενα κορεσμού.

3. Η εξέλιξη του τουρισμού στο Ν. Μαγνησίας

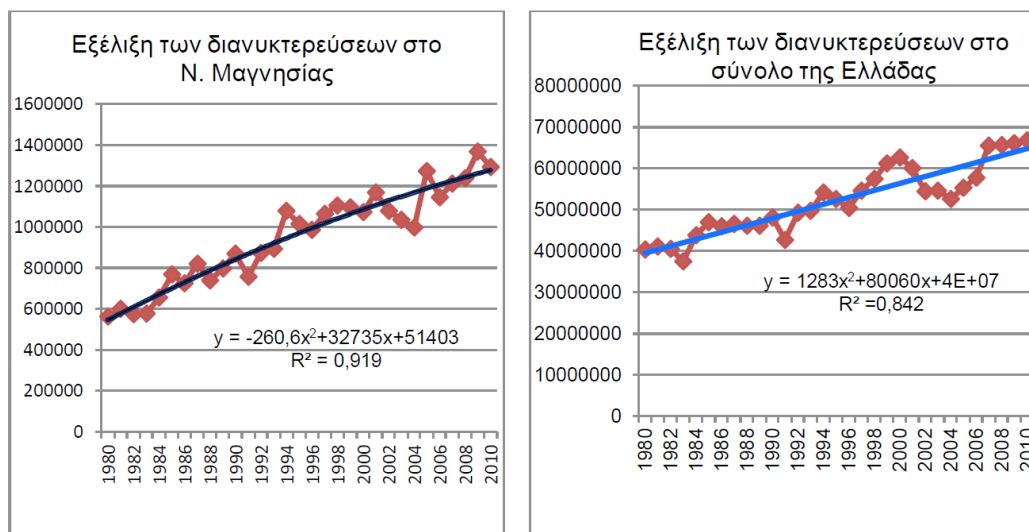
Με τη θεωρία του TALC, κάθε τουριστικός προορισμός αντιμετωπίζεται ως μια δυναμική οντότητα υποκείμενη σε μεταβολές με την πάροδο του χρόνου, ενώ εγκαθιδρύεται μια ιεραρχία στις ανταγωνιζόμενες τουριστικές περιοχές, εξετάζεται ο βαθμός συμμετοχής των οικονομικών παραγόντων στον τουριστικό κλάδο και καταγράφονται οι αλλαγές στον τομέα της ζήτησης. Στο Ν. Μαγνησίας, τα τελευταία 30 περίπου χρόνια, υπάρχει μια σημαντική τουριστική κίνηση, καθώς το νησιωτικό τμήμα του Νομού και ειδικά η Σκιάθος είναι ένας διεθνώς αναγνωρισμένος τουριστικός προορισμός που προσελκύει μεγάλο αριθμό τουριστών.

Το κυρίαρχο υπόδειγμα τουριστικής ανάπτυξης στην περιοχή είναι εκείνο του μαζικού τουρισμού, ή όπως αλλιώς προσδιορίζεται το «μοντέλο 3S, Sun, Sand and Sea». Παράλληλα, το ηπειρωτικό τμήμα παίζει σημαντικό ρόλο στην τουριστική προσφορά

του νομού, διαθέτει ενδιαφέροντες τουριστικούς πόρους και υποδομές. Η μεγαλύτερη ανάπτυξη στο ηπειρωτικό τμήμα παρατηρείται στην περιοχή του Πηλίου, ενώ το δυτικό και νότιο τμήμα του νομού δεν έχουν παρά ελάχιστες τουριστικές υποδομές, παρά το γεγονός ότι διαθέτουν αξιόλογους τουριστικούς πόρους και έχουν προοπτικές τουριστικής ανάπτυξης. Έτσι, παρατηρούμε ότι ο αριθμός των διανυκτερεύσεων έχει αυξηθεί από τις περίπου 600.000 το έτος 1980, σε περίπου 1.400.000 το 2009. Διαφορετικά, η τουριστική επισκεψιμότητα της περιοχής εμφανίζει μια αύξηση περίπου 2,5 φορές τα τελευταία 30 χρόνια, γεγονός που δείχνει μια σημαντική δυναμική, παρά το γεγονός ότι εμφάνισε μια μικρή κάμψη τα έτη 2010 έως 2013, ενώ οι προοπτικές για το έτος 2014 ήταν ιδιαίτερα ευοίωνες.

Μια προσεκτική θεώρηση του αριστερού διαγράμματος στο Σχήμα 2, οδηγεί το συμπέρασμα ότι η εξέλιξη στην τουριστική επισκεψιμότητα της περιοχής είναι σχετικά σταθερή, παρά τις όποιες μικρές διακυμάνσεις παρατηρούνται από έτος σε έτος, με μια μικρή ανοδική τάση. Η εικόνα αυτή, συσχετιζόμενη με τα διαγράμματα του Σχήματος 1, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η περιοχή έχει υπερβεί το αρχικό του υποδείγματος του κύκλου ζωής, το οποίο είναι το στάδιο της εμπλοκής. Το στάδιο αυτό χαρακτηρίζεται από μια στασιμότητα στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, κάτι που δεν ισχύει για το Ν. Μαγνησίας σύμφωνα με τα προαναφερθέντα.

Σχήμα 2. Διαχρονική εξέλιξη του αριθμού των διανυκτερεύσεων στο Ν. Μαγνησίας και στο σύνολο της Ελλάδας

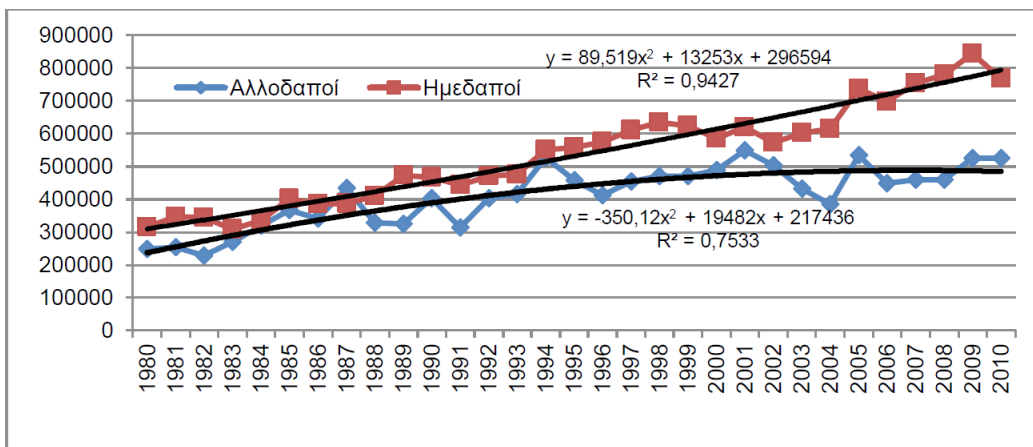

Πηγή: Βάση Δεδομένων «Οι Νομοί της Ελλάδας», ΕΠΙΛΟΓΗ, Ιδία επεξεργασία (2012)

Το άλλο στάδιο στο οποίο δεν ταιριάζει με την εικόνα και την τάση που αποτυπώνεται στο αριστερό διάγραμμα του Σχήματος 2, είναι το στάδιο της εδραίωσης, κατά το οποίο ο ρυθμός αύξησης των τουριστών μειώνεται. Η μορφή του διαγράμματος μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν έχει φθάσει ακόμη η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής στο σημείο καμπής Β που εμφανίζεται στο Σχήμα 1 και κατά συνέπεια μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι η περιοχή δεν βρίσκεται στο στάδιο της σταθεροποίησης. Διαφορετικά, δεν έχει επέλθει κορεσμός και δεν έχει προσεγγιστεί το άνω όριο της τουριστικής χωρητικότητας της περιοχής, ώστε να απαιτείται άμεσα η ανάληψη δράσεων για την τουριστική της αναζωογόνηση. Το στάδιο στο οποίο εκτιμούμε ότι προσομοιάζει περισσότερο η ανάπτυξη της περιοχής είναι εκείνο της ανάπτυξης, δηλαδή βρίσκεται μεταξύ των σημείων καμπής Α και Β.

Στο δεξιό διάγραμμα του Σχήματος 2 μπορούμε να παρατηρήσουμε την εξέλιξη των διανυκτερεύσεων στο σύνολο της χώρας και να συγκρίνουμε την τάση της γραμμής με την αντίστοιχη του Ν. Μαγνησίας. Από μια γενική θεώρηση των δυο διαγραμμάτων μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τόσο στο σύνολο της χώρας, όσο και στο Ν. Μαγνησίας οι τάσεις είναι ανοδικές, με ετήσιες διακυμάνσεις, οι οποίες έχουν κάποια σχετική ομοιότητα.

Σχήμα 3: Διαχρονική εξέλιξη των διανυκτερεύσεων αλλοδαπών και ημεδαπών στο Ν. Μαγνησίας

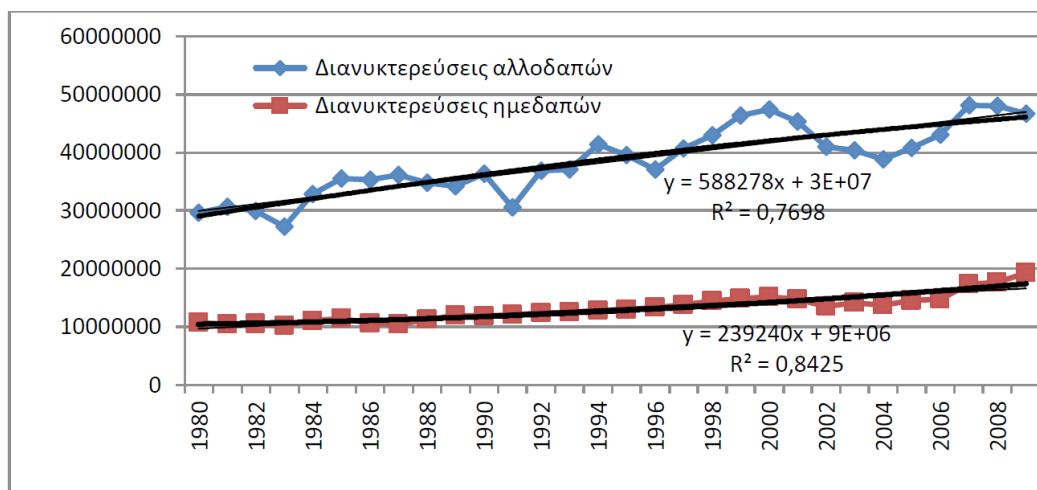
Πηγή: Βάση Δεδομένων «Οι Νομοί της Ελλάδας», ΕΠΙΛΟΓΗ, Ιδία επεξεργασία (2012)

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο είναι δυνατόν να εξεταστεί, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τη φάση στην οποία βρίσκεται η περιοχή είναι η αναγνωρισιμότητά της στη διεθνή τουριστική αγορά και η προέλευση των τουριστών. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα

στοιχεία από το σύνολο των διανυκτερεύσεων το 60% αφορά σε ημεδαπούς τουρίστες και το 40% σε αλλοδαπούς (Σχήμα 3). Και οι δυο κατηγορίες επισκεπτών εμφανίζουν δυναμική, με την κλίση της γραμμής της κατηγορίας των αλλοδαπών τουριστών να εμφανίζει μια μικρή κάμψη.

Αντίστοιχα, τα στοιχεία για το σύνολο της χώρας και η τάση της μέσης γραμμής στην εξέλιξη των διανυκτερεύσεων αλλοδαπών και ημεδαπών (Σχήμα 4) δείχνουν διαφορετική δυναμική, καθώς οι διανυκτερεύσεις και των δυο κατηγοριών αυξάνονται με μεγαλύτερους ρυθμούς, ενώ οι διανυκτερεύσεις αλλοδαπών είναι περίπου το 75% του συνόλου. Βέβαια, η χώρα συνολικά αποτελείται από πολλούς διαφορετικούς προορισμούς, οι οποίοι αν εξεταστούν ξεχωριστά θα δείξουν διαφορετικό επίπεδο ωριμότητας και συνεπώς διαφορετικό στάδιο εξέλιξης, σύμφωνα με τη θεωρία του Κύκλου Ζωής.

Σχήμα 4: Διαχρονική εξέλιξη των διανυκτερεύσεων αλλοδαπών και ημεδαπών στην Ελλάδα

Πηγή: Βάση Δεδομένων «Οι Νομοί της Ελλάδας», ΕΠΙΛΟΓΗ, Ιδία επεξεργασία (2012)

Ένας άλλος δείκτης που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προσομοίωση της εξέλιξης κάθε τουριστικής περιοχής και δείχνει την τάση της διαχρονικής μεταβολής της τουριστικής ελκυστικότητάς της, είναι ο δείκτης των τουριστικών υποδομών. Επιλέγουμε τις τουριστικές κλίνες που διαθέτει η περιοχή, δεδομένου ότι για τους άλλους τύπους υποδομών δεν υπάρχει η απαιτούμενη στατιστική πληροφόρηση ή δεν διακρίνουμε εύκολα αν η χρήση τους περιορίζεται αποκλειστικά για τις ανάγκες του τουρισμού. Στο Σχήμα 5, απεικονίζεται η εξέλιξη του αριθμού των τουριστικών κλινών που διαθέτει ο Ν. Μαγνησίας και η χώρα συνολικά. Όπως παρατηρούμε στα δυο διαγράμματα του Σχήματος, ο αριθμός

των κλινών στο Ν. Μαγνησίας έχει αυξηθεί από τις 5.000 περίπου το έτος 1980 σε σχεδόν 20.000 το 2012 σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία. Διαφορετικά, ο αριθμός των κλινών τετραπλασιάστηκε τα τελευταία 30 χρόνια με έναν σταθερό ρυθμό αύξησης, όπως φαίνεται από τη μέση γραμμή του διαγράμματος. Η εικόνα αυτή παραπέμπει περισσότερο στα στάδια της τουριστικής ανάπτυξης, όπως αναλύθηκε προηγουμένως και όχι στα αρχικά στάδια ή τα στάδια ωρίμανσης που περιλαμβάνουν την εδραίωση ή την αναζωογόνηση.

Αντίστοιχα, η εξέλιξη των κλινών στο σύνολο της χώρας αναδεικνύει με παρόμοιο τρόπο ότι η Ελλάδα συνολικά είναι ένας προορισμός που βρίσκεται σε στάδιο ανάπτυξης, με υψηλότερο επίπεδο ωριμότητας από ότι ο Ν. Μαγνησίας. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η εικόνα αυτή είναι ο συνδυασμός πολλών διαφορετικών προορισμών, που ο καθένας έχει το δικό του επίπεδο ωρίμανσης. Για τη Μαγνησία, στην οποία επικεντρώνεται το άρθρο αυτό, η εικόνα που έχουμε είναι εικόνα ενός προορισμού στα πρώτα στάδια ανάπτυξης.

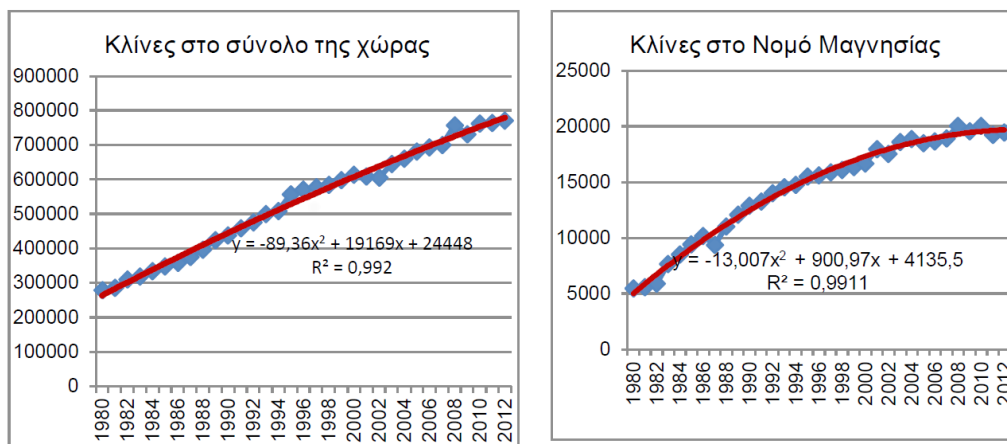
Ένα άλλο θέμα που αξίζει διερεύνησης είναι η επίδραση των εξελίξεων των άλλων κλάδων της τοπικής οικονομίας στον τουριστικό κλάδο και στις δυνατότητες ανάπτυξής του. Κάποιοι παραγωγικοί κλάδοι λειτουργούν εν μέρει ανταγωνιστικά με τον τουρισμό ως προς τη χρήση ορισμένων πόρων ή και συμπληρωματικά. Για παράδειγμα, ο πρωτογενής τομέας είναι δυνατόν να ανταγωνιστεί τον τουριστικό κλάδο, αλλά και να τον βοηθήσει στην ανάπτυξή του. Σημαντικές μπορεί να είναι οι επιδράσεις των αποφάσεων θεσμικού χαρακτήρα, αλλά και του ισχύοντος πλαισίου τοπικής διακυβέρνησης στον τομέα του τουρισμού. Για παράδειγμα, καθοριστική μπορεί να είναι η επίδραση της ισχύουσας νομοθεσίας για τους όρους δόμησης στην εξέλιξη του τουρισμού, αφού μπορεί να ευνοήσει την κατασκευή υποδομών ή να τις εμποδίσει. Υπάρχουν πολλές περιοχές που χαρακτηρίζονται ως προστατευόμενες (π.χ. το Πήλιο), στις οποίες ισχύουν ειδικοί όροι δόμησης με θετική ή αρνητική συνεισφορά στην τουριστική ανάπτυξη. Επίσης, σημαντικό ρόλο παίζει ο τρόπος λειτουργίας των τοπικών φορέων στην εγκατάσταση νέων ξενοδοχειακών μονάδων και άλλων τουριστικών επενδύσεων στην περιοχή.

Βεβαίως, το ζήτημα της έγκρισης ή απόρριψης επενδυτικών πρωτοβουλιών δε μπορεί να αντιμετωπίζεται μόνο ως οικονομικό θέμα, δεδομένου ότι για κάθε επένδυση σημαντική επίδραση στη λήψη της απόφασης ασκούν και άλλοι παράγοντες, κυρίως περιβαλλοντικοί και κοινωνικοί. Θεωρείται όμως δεδομένο, σε μια οικονομία, η οποία έχει ως επίκεντρο τον τουρισμό, τα μεγέθη των συναφών με τον τουρισμό επενδύσεων θα έπρεπε να είναι υψηλότερα. Η παρατήρηση αυτή, ισχυροποιεί την άποψή μας για την κατάταξη του Ν. Μαγνησίας στα πρώτα στάδια ανάπτυξης του τουρισμού και, επομένως, στα πρώτα στάδια που περιλαμβάνονται στο υπόδειγμα του κύκλου ζωής των τουριστικών περιοχών.

Από παλαιότερη έρευνα που έχει γίνει σχετικά με την τουριστική ανάπτυξη στη Μαγνησία, προκύπτει ένα ακόμη δεδομένο, το οποίο περιπλέκει την προσπάθεια

αντιστοίχισης της ανάπτυξης της περιοχής σε κάποιο από τα στάδια που περιγράφει η θεωρία των Κύκλων Ανάπτυξης (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας, 2010). Το δεδομένο αυτό είναι ο αριθμός των εξοχικών κατοικιών που υπάρχουν στη Μαγνησία. Από τα στοιχεία του Πίνακα 1 προκύπτει ότι, οι εξοχικές κατοικίες στην περιοχή είναι ίσες περίπου με τον αριθμό των δωματίων σε τουριστικά καταλύματα. Εάν υπολογίσουμε ότι, μία κατοικία αφορά κατ' ελάχιστο σε μια οικογένεια 4 ατόμων, τότε πολλαπλασιάζεται ο αριθμός των διαθέσιμων «κλινών» για επισκέπτες, μόνο που στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να υπολογιστεί ούτε ο χρόνος διαμονής, ούτε η τουριστική «φόρτιση» που προκαλούν οι κάτοχοι των κατοικιών αυτών στην περιοχή.

Σχήμα 5: Διαχρονική εξέλιξη του αριθμού των κλινών στο σύνολο της Ελλάδας και στο Ν. Μαγνησίας.

Πηγή: Βάση Δεδομένων «Οι Νομοί της Ελλάδας», ΕΠΙΛΟΓΗ, Ιδία επεξεργασία (2012)

Μια καλύτερη θεώρηση του Πίνακα 1, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εικόνα αυτή διαφοροποιείται ανάλογα με την περιοχή του νομού την οποία εξετάζουμε. Έτσι, στους νησιωτικούς ΟΤΑ ο αριθμός των δωματίων υπερβαίνει κατά πολύ τον αριθμό τόσο των μόνιμων, όσο και των εξοχικών κατοικιών, ενώ στους οικισμούς του Πηλίου η αναλογία των δωματίων και των εξοχικών κατοικιών ως προς τις μόνιμες κατοικίες έχει σημαντικές διακυμάνσεις. Διαφορετικά, τα χαρακτηριστικά της τουριστικής ανάπτυξης διαφοροποιούνται μεταξύ των ΟΤΑ του νομού. Επίσης, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ερευνηθεί περαιτέρω η χρήση ενός μεγάλου αριθμού εξοχικών κατοικιών. Έτσι, θα εξακριβωθεί εάν πρόκειται για νέες κατασκευές και, επομένως, νέες επενδύσεις ή για «οικογενειακές» κατοικίες, οι οποίες χρησιμοποιούνται για θερινές διακοπές από

κατοίκους άλλων περιοχών που έλκουν την καταγωγή τους από τη Μαγνησία και διατηρούν τις κατοικίες αυτές.

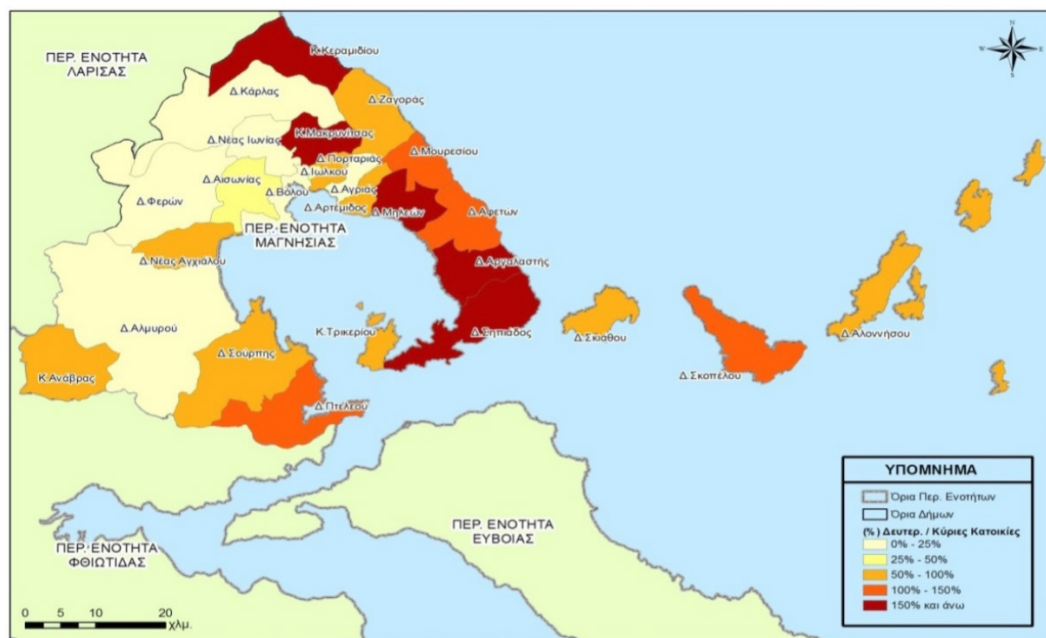
Πίνακας 1. Κατανομή Κατοικιών και κλινών στους ΟΤΑ της Μαγνησίας

Περιοχή	Κύριες κατοικίες	Εξοχικές ή δευτερεύουσες κατοικίες	Σύνολο Καταλυμάτων		Ποσοστό δευτερεύουσας κατοικίας %	Ποσοστό δωματίων %
			Δωμάτια	Κλίνες		
ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	65.720	21.438	20653	41667	32,62	31,43
Δ. ΑΓΡΙΑΣ	1.772	383	382	796	21,61	21,56
Δ. ΑΡΓΑΛΑΣΤΗΣ	704	1.135	619	1385	161,22	87,93
Δ. ΑΡΤΕΜΙΔΑΣ	1.508	1.215	146	324	80,57	9,68
Δ. ΑΦΕΤΩΝ	602	856	340	693	142,19	56,48
Δ. ΖΑΓΟΡΑΣ	1.233	790	498	996	64,07	40,39
Δ. ΜΗΛΕΩΝ	1.021	1.605	1329	2944	157,20	130,17
Δ. ΜΟΥΡΕΣΙΟΥ	931	1.299	1891	3483	139,53	203,11
Δ. ΠΟΡΤΑΡΙΑΣ	642	580	524	1069	90,34	81,62
Δ. ΣΗΠΠΑΔΟΣ	825	1.276	1098	2174	154,67	133,09
ΚΟΙΝ. ΚΕΡΑΜΙΔΙΟΥ	217	392	29	64	180,65	13,36
ΚΟΙΝ. ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΗΣ	203	419	364	558	206,40	179,31
ΚΟΙΝ. ΤΡΙΚΕΡΙΟΥ	598	458	100	208	76,59	16,72
Δ. ΑΛΟΝΝΗΣΟΥ	835	688	1564	3277	82,40	187,31
Δ. ΣΚΙΑΘΟΥ	1.873	1.069	6742	13563	57,07	359,96
Δ. ΣΚΟΠΕΛΟΥ	1.635	1.842	3531	7268	112,66	215,96
Δ. ΒΟΛΟΥ	27.875	2.354	1038	1910	8,44	3,72
Δ. ΑΙΣΩΝΙΑΣ	893	229	0	0	25,64	0,00
Δ. ΑΛΜΥΡΟΥ	4.015	747	26	48	18,61	0,65
Δ. ΙΩΛΚΟΥ	652	221	10	19	33,90	1,53
Δ. ΚΑΡΛΑΣ	1.434	181	0	0	12,62	0,00
Δ. Ν. ΑΓΧΙΑΛΟΥ	2.144	1.091	169	331	50,89	7,88
Δ. Ν. ΙΩΝΙΑΣ	10.195	697	3	5	6,84	0,03
Δ. ΠΤΕΛΕΟΥ	918	942	180	400	102,61	19,61
Δ. ΣΟΥΡΠΗΣ	1.070	608	70	152	56,82	6,54
Δ. ΦΕΡΩΝ	1.737	239	0	0	13,76	0,00
ΚΟΙΝ. ΑΝΑΒΡΑΣ	188	122	0	0	64,89	0,00

Πηγή: Γ.Γ. ΕΣΥΕ Απογραφή 2001, ΕΟΤ Θεσσαλίας, 2009

Ο Χάρτης 1 δείχνει τη χωρική συγκέντρωση της δεύτερης κατοικίας ή εξοχικής στους ΟΤΑ της Μαγνησίας, με τη διάρθρωση που είχαν οι ΟΤΑ πριν τις τελευταίες συνενώσεις. Είναι χαρακτηριστική η έντονη παρουσία της δεύτερης κατοικίας στην περιοχή του Πηλίου, ενώ το δυτικό και νότιο τμήμα παρουσιάζει σαφώς μικρότερες συγκεντρώσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι, η δευτερεύουσα κατοικία δε θεωρείται από την θεωρία TALC ως τουριστική υποδομή, παρά το γεγονός ότι η χρήση του χώρου και των υπηρεσιών που παρέχει συνδέεται με την τουριστική δραστηριότητα, καθώς η χρήση της αφορά σε μια μικρή χρονική περίοδο κατά τη διάρκεια του έτους. Ταυτόχρονα, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που εξυπηρετούν την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, γεγονός σημαντικό για την τοπική οικονομία.

Χάρτης 1. Δευτερεύουσες προς κύριες κατοικίες στους ΟΤΑ της Μαγνησίας

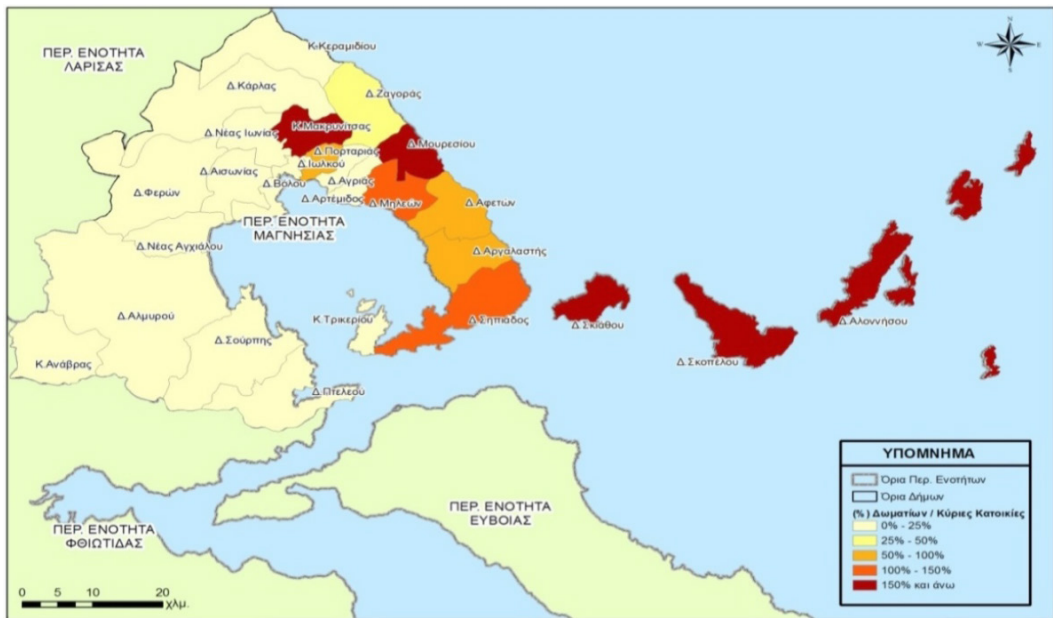
Πηγή: Γ.Γ ΕΣΥΕ Απογραφή 2001, ΕΟΤ Θεσσαλίας, 2009, Ιδία επεξεργασία.

Αντίστοιχα ο Χάρτης 2 δείχνει τη χωρική κατανομή των δωματίων που χρησιμοποιούνται ως τουριστικά καταλύματα. Είναι χαρακτηριστική η υπερσυγκέντρωση των εν λόγω τουριστικών υποδομών στα νησιά των Βορείων Σποράδων, ενώ σε μικρότερο βαθμό έχουμε την ύπαρξη των υποδομών αυτών στην περιοχή του Πηλίου. Ακόμη πιο χαρακτηριστική στο συγκεκριμένο χάρτη είναι η απουσία τουριστικών υποδομών στην περιοχή της Δυτικής και Νότιας Μαγνησίας. Από τους δύο χάρτες είναι φανερό η

ετεροβαρής κατανομή των τουριστικών υποδομών στη Μαγνησία συμπεριλαμβανομένων και των εξοχικών κατοικιών υπέρ των ανατολικών περιοχών και η υψηλή εξάρτηση των νησιών από το κλασικό τουριστικό μοντέλο των 3S.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι η κατάσταση στη Μαγνησία είναι δύσκολο να ερμηνευτεί ικανοποιητικά εντός του πλαισίου που ορίζει η θεωρία των Κύκλων Ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά, η εικόνα που καταγράφεται οδηγεί, έστω και κατά προσέγγιση, στο συμπέρασμα ότι, ο Νομός βρίσκεται ακόμη σε αρχικά στάδια τουριστικής ανάπτυξης, με όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή. Επομένως, θα πρέπει να αναμένουμε αύξηση των τουριστικών ροών μελλοντικά, καθώς ο τουρισμός αποτελεί έναν από τους κλάδους στους οποίους στηρίζεται η ανάπτυξη της περιοχής, αλλά και της χώρας συνολικά για έξοδο από την οικονομική κρίση.

Χάρτης 2. Δωμάτια σε καταλύματα προς κύριες κατοικίες στους ΟΤΑ της Μαγνησίας

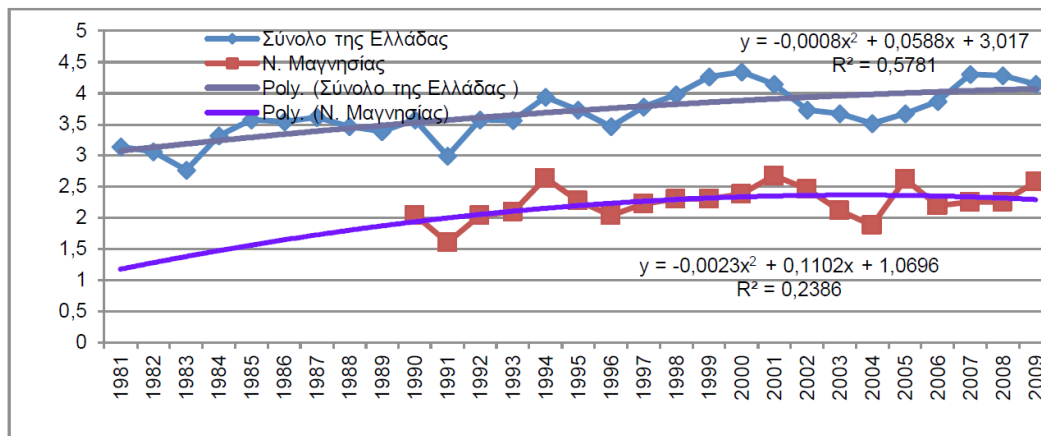

Πηγή: Γ.Γ. ΕΣΥΕ Απογραφή 2001, ΕΟΤ Θεσσαλίας, 2009, Ιδία επεξεργασία.

Ένας ακόμη δείκτης που μπορεί να μας δώσει μια εικόνα της εξέλιξης του τουρισμού στο Ν. Μαγνησίας, είναι ο δείκτης των διανυκτερεύσεων αλλοδαπών τουριστών ανά κάτοικο. Ο δείκτης αυτός μας δείχνει την ελκυστικότητα της περιοχής και την αναγνωρισιμότητά της στη διεθνή τουριστική αγορά, καθώς οι αλλοδαποί τουρίστες είναι αυτοί που επηρεάζονται πολύ περισσότερο από τις ενέργειες των tour operators. Επομένως, όσο μεγαλύτερος

είναι ο δείκτης αυτός τόσο πιο εύκολα μπορούμε να πούμε ότι μια περιοχή είναι ώριμος τουριστικός προορισμός. Από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία προκύπτει το διάγραμμα του Σχήματος 6, το οποίο παρουσιάζει την εξέλιξη των διανυκτερεύσεων αλλοδαπών ανά κάτοικο στη Μαγνησία και στο σύνολο της χώρας.

Σχήμα 6: Διαχρονική εξέλιξη των διανυκτερεύσεων αλλοδαπών ανά κάτοικο

Πηγή: Βάση Δεδομένων «Οι Νομοί της Ελλάδας», ΕΠΙΛΟΓΗ. Ίδια επεξεργασία (2012)

Από το διάγραμμα αυτό προκύπτουν παρόμοια συμπεράσματα σε σχέση με την ανάλυση που έχει γίνει μέχρι στιγμής. Ο Ν. Μαγνησίας στο σύνολό του έχει μια αξιοπρόσεκτη τουριστική κίνηση, αλλά δε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτελεί έναν ώριμο ή κορεσμένο τουριστικό προορισμό. Συγκριτικά με την υπόλοιπη χώρα, από πλευράς τουριστικής ανάπτυξης υπολείπεται στον εθνικού μέσου όρου, και επομένως, μπορούμε να πούμε ότι εξετάζοντάς τον με βάση τις προβλέψεις του υποδείγματος του κύκλου ζωής διανύει τα πρώτα ή ορισμένες περιοχές τα επόμενα στάδια τουριστικής ανάπτυξης, δεδομένου ότι υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε, μπορούμε να πούμε ότι οι περιοχές του Ν. Μαγνησίας βρίσκονται σε χαμηλά ή ενδιάμεσα επίπεδα τουριστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, κατασκευάζεται το Σχήμα 7 για τον προσδιορισμό της θέσης του Ν. Μαγνησίας στο σύνολό του και τον προσδιορισμό του σταδίου στο οποίο βρίσκεται, εξεταζόμενος στο πλαίσιο της θεωρίας του Κύκλου Ζωής των Τουριστικών Περιοχών.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της προηγηθείσας ανάλυσης, εκτιμούμε ότι ο Ν. Μαγνησίας έχει διέλθει από τα αρχικά στάδια της «εμπλοκής» και βρίσκεται στα στάδια

της «ανάπτυξης», καθώς ο αριθμός των επισκεπτών είναι ακόμη σχετικά χαμηλός και δεν προκύπτουν ενδείξεις κορεσμού και εξάντλησης της φέρουσας τουριστικής ικανότητας. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την παρατήρηση ότι η τουριστική ανάπτυξη στηρίζεται κυρίως σε πρωτοβουλίες τοπικού χαρακτήρα, με περιορισμένη τη διείσδυση μη τοπικών επιχειρηματιών.

Σχήμα 7: Τα στάδια του Κύκλου Ζωής των Τουριστικών Περιοχών και η θέση της Μαγνησίας

	Αριθμός επισκεπτών	Αριθμός και είδος εξυπηρετήσεων
Βασικά Στάδια	Εξερεύνηση	Μικρός
	Εμπλοκή	Αυξανόμενος
	Ανάπτυξη	Μέγιστος
	Εδραίωση	Σταθερός
	Μαρασμός	Μειούμενος
Επόμενα Στάδια	Πτώση	Μικρός
	Αναζωογόνηση	
	Αλλαγή	Μεγάλος

Μαγνησία

Πηγή: Butler 1980 και ίδια επεξεργασία

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Μεταξύ των υποδειγμάτων που έχουν προταθεί για να επεξηγήσουν την τουριστική ανάπτυξη και την εξέλιξή της σε μια τουριστική περιοχή, το υποθετικό υπόδειγμα του κύκλου ζωής μιας τουριστικής περιοχής έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως, αν και η χρησιμότητά του και η καθολικότητά του δεν έχει ακόμα επαρκώς αποδειχθεί (Agarwal, 1997; Getz, 1992; Prideaux, 2000). Παρά τις διαφωνίες για τη χρήση του εν λόγω υποδείγματος ως του πιο επεξηγηματικού για την εξέλιξη της ανάπτυξης ενός τουριστικού προορισμού, πολλοί ερευνητές συμφωνούν με τα περισσότερα, εάν όχι με όλα, τα στάδια που αυτό περιλαμβάνει, παρ' όλο που μερικοί προτείνουν ορισμένες τροποποιήσεις ή προσαρμογές στα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής.

Ο Ν. Μαγνησίας, όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, βρίσκεται στα αρχικά ή τα ενδιάμεσα στάδια ανάπτυξης σε ότι αφορά στον τουριστικό τομέα, παρά το γεγονός ότι προσελκύει έναν σχετικά μεγάλο αριθμό επισκεπτών. Επομένως, θα πρέπει

να αναμένουμε ότι τα επόμενα χρόνια η δραστηριότητα στον τουριστικό τομέα θα αυξηθεί περαιτέρω, τόσο ως προς τον αριθμό των επισκεπτών, όσο και ως προς τις επενδυτικές δραστηριότητες που θα δημιουργηθούν για να καλύψουν τη σχετική ζήτηση. Η εξέλιξη αυτή κρίνουμε ότι θα επαληθευτεί εφόσον αναληφθούν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες και δράσεις, οι οποίες θα διατηρήσουν και θα ενισχύσουν την τουριστική ελκυστικότητα και ανταγωνιστικότητα της περιοχής.

Συνοπτικά, οι παρακάτω προτεινόμενες δράσεις μπορούν να δώσουν μια ώθηση, έτσι ώστε να ενισχυθεί η δυναμική του τουρισμού στην περιοχή.

(α) Βελτίωση τουριστικής ανωδομής με δημιουργία νέων και την αναβάθμιση των υφιστάμενων κτισμάτων με κύριο στόχο, πέρα από την αισθητική και λειτουργική βελτίωση, την ενεργειακή αποδοτικότητα.

(β) Βελτίωση ποιότητας υπηρεσιών μέσα από την εφαρμογή συστημάτων διαχείρισης ποιότητας.

(γ) Ενίσχυση δικτύων συνεργασίας τόσο ανάμεσα στις επιχειρήσεις του τουριστικού τομέα (οριζόντια δίκτυα), όσο και ανάμεσα σε επιχειρήσεις διαφορετικών τομέων που μπορεί να υποστηρίζουν τον τουρισμό (κάθετα δίκτυα), όσο και με επιχειρήσεις του εξωτερικού για προσέλκυση ζήτησης (διεθνοποιημένα δίκτυα).

(δ) Βελτίωση τουριστικής προβολής τόσο της κλασσικής προβολής μέσω των τυπικών διαδικασιών (εκθέσεις, διαφημιστικά σποτ κ.λπ.), όσο και για την προσέλκυση εξειδικευμένων τουριστών με διαφοροποιημένες απαιτήσεις.

(ε) Επενδύσεις σε εναλλακτικές δραστηριότητες εκτός παραλίας και του τυπικού μοντέλου «Ήλιος – Θάλασσα», όπως θρησκευτικές, εκπαιδευτικές, αγροτουριστικές, αθλητικές, «city break», ορεινός τουρισμός κ.ο.κ., οι οποίες μπορούν να δημιουργήσουν επιπλέον ζήτηση, να προσελκύσουν νέους επισκέπτες, να δώσουν διεξόδους και σε περιοχές χαμηλής τουριστικής κίνησης και κυρίως να επιμηκύνουν την τουριστική περίοδο σε εποχές εκτός αιχμής.

(στ) Αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού μέσα από κατάλληλες επιμορφωτικές ενέργειες που θα το αναδείξουν ως πρωταγωνιστή της παροχής των τουριστικών υπηρεσιών, καθώς όλες οι δραστηριότητες που παρέχονται στον επισκέπτη γίνονται με την άμεση εμπλοκή των ανθρώπων που εργάζονται στον τομέα.

(ζ) Προσδιορισμός περιοχών υποδοχής επενδύσεων είτε αμιγώς τουριστικών, είτε άλλων επενδύσεων. Ο προσδιορισμός πρέπει να γίνει για να τεθούν τόσο οι απαραίτητοι περιορισμοί, όσο και να δοθούν τα κατάλληλα κίνητρα στους ενδιαφερόμενους.

(η) Συστήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης – Παρακολούθηση τουριστικής ανάπτυξης – ανάλυση θετικών και αρνητικών επιδράσεων. Ο τομέας του τουρισμού έχει το κύριο χαρακτηριστικό ότι καταναλώνει περιβαλλοντικούς πόρους, ενώ ταυτόχρονα στηρίζεται

πάνω στην υψηλή ποιότητα του περιβάλλοντος. Επίσης, ο τουρισμός σε πολλές περιπτώσεις δημιουργεί αρνητικές επιδράσεις στις τοπικές κοινωνίες. Για να αποφευχθούν οι αρνητικές επιδράσεις θα πρέπει να υπάρχει ένας μηχανισμός παρακολούθησης της τουριστικής κίνησης. Ακόμη, θα πρέπει οι εμπλεκόμενες στον τομέα επιχειρήσεις, αλλά και γενικότερα όλες οι επιχειρήσεις της περιοχής σε βάθος χρόνου, να υιοθετήσουν συστήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης για να μειώσουν το περιβαλλοντικό τους αποτύπωμα.

Έχοντας ως δεδομένο ότι ο τουρισμός είναι ένας από τους κλάδους που μπορούν να συνεισφέρουν στην ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας, γίνεται σαφές ότι θα πρέπει να γίνει η κατάλληλη προετοιμασία και ο σωστός σχεδιασμός έτσι ώστε οι διαφαινόμενες προοπτικές να μπορέσουν να υλοποιηθούν προς όφελος της περιοχής, αλλά και να μην δημιουργηθούν οι καταστάσεις που θα οδηγήσουν στον γρήγορο μαρασμό της.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Κουζέλης, Α. (2002) *Η διαφημιστική δαπάνη για τον τουρισμό*. Αθήνα: ΙΤΕΠ.

Λαγός, Δ. (1996) «Τουριστική ανάπτυξη και δομημένο περιβάλλον». Στο *Επιστημονικό Συνέδριο Περιφερειακή Ανάπτυξη, Χωροταξία και Περιβάλλον στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης*. ΣΕΠ-ΤΟΠΟΣ, Αθήνα, Πρακτικά, τ. ΙΙΙ. σ.σ. 214-227.

Λαγός, Δ. (2001) «Η τουριστική αστικοποίηση ως μια νέα μορφή χωρικής ανάπτυξης». *Τόπος*, 17, σελ. 125-146.

Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας (2010) *Ανάπτυξη μεθοδολογίας για την εκτίμηση της φέρουσας ικανότητας τουριστικής ανάπτυξης του Πηλίου και των Β. Σποράδων*. Ερευνητικό πρόγραμμα. Βόλος: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Πολύζος, Σ. (2002) «Ανάλυση παραγόντων επιρροής και εμπειρική διερεύνηση των εσωτερικών τουριστικών ροών στην Ελλάδα». *Τόπος*, 18-19, σελ. 87-108.

Πολύζος, Σ. (2011) *Περιφερειακή ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.

Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ) (2014) *Η σημασία του τουρισμού στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΣΕΤΕ.

Τσάρτας, Π. (1996) *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*. Αθήνα: Έξαντας.

Ξενόγλωσση

- Agarwal, S. (1994) "The resort cycle revisited: Implications for resorts". In Cooper, C.P. and Lockwood, A. (eds.) *Progress in tourism, recreation and hospitality management*. Wiley: Chichester, pp. 194-208.
- Agarwal, S. (1997) "The resort cycle and seaside tourism: An assessment of its applicability and validity". *Tourism Management*, 18 (2), pp. 65-73.
- Bianchi, R. (1994) "Tourism development and resort dynamics: An alternative approach". In Cooper, C.P. and Lockwood, A. (eds.) *Progress in tourism, recreation and hospitality management*. Wiley: Chichester, pp. 181-193.
- Burton, R. (1995) *Travel geography*. London: Pitman.
- Butler, R.W. (1980) "The concept of the tourist area life-cycle of evolution: Implications for management of resources". *Canadian Geographer*, 24 (1), pp. 5-12.
- Choy, D.J.L. (1992) "Life cycle models for Pacific island destinations". *Journal of Travel Research*, 30 (3), pp. 26-31.
- Christaller, W. (1963) "Some considerations of tourism location in Europe: The peripheral regions – Underdeveloped countries – recreation areas". *Regional Science Association Papers*, 12, pp. 95-105.
- Coccosis H. and Parpairis A. (1995) "Assessing the interaction between heritage environment, and tourism: Mykonos". In Coccosis, H.N and Njikamp, P. (eds.) *Sustainable tourism development*. London: Avebury, pp. 107-125.
- Cooper, C. and Jackson, S. (1989) "Destination life cycle: The Isle of Man case study". *Annals of Tourism Research*, 16 (3), pp. 377-398.
- Defert, P. (1954) "Essai de localization touristique". *Tourist Review*, 9 (1), pp.110-119.
- Douglas, N. (1997) "Applying the life cycle model to Melanesia". *Annals of Tourism Research*, 24 (1), pp. 1-22.
- Getz, D. (1992) "Tourism planning and destination life cycle". *Annals of Tourism Research*, 19 (4), pp. 752-770.
- Gilbert, E.W. (1939) "The growth of inland and seaside health resorts in England", *Scottish Geographical Magazine*, 55 (1), pp. 16-35.
- Haywood, K.M. (1986) "Can the tourist-area life cycle be made operational?" *Tourism Management*, 7 (3), pp. 154-167.
- Hovinen, G.R. (1981) "A tourist cycle in Lancaster County, Pennsylvania". *Canadian Geographer*, 25 (2), pp. 283-286.
- Hovinen, G.R. (1982) "Visitor cycles: Outlook for tourism in Lancaster county". *Annals of Tourism Research*, 9 (4), pp. 565-583.

- Ioannides, D. (1992) "Tourism development agents: The Cypriot resort cycle". *Annals of Tourism Research*, 19 (4), pp. 711-731.
- Mitchell, L.S. and Murphy, P.E. (1991) "Geography and tourism". *Annals of Tourism Research*, 18 (1), pp. 57-70.
- O'Hare, G. and Barrett, H. (1997) "The destination life cycle: International tourism in Peru". *Scottish Geographical Magazine*, 113 (2), pp. 66-73.
- O' Reilly, M. (1986) "Tourism carrying capacity: Concepts and issues". *Tourism Management*, 7 (4), pp. 254-258.
- Pearce, D. (1989) *Tourism development*. London: Longman.
- Polyzos, S. and Sdrolias, L. (2006) "Strategic method of confrontation of tourist competition: The case of Greece". *Journal of Travel and Tourism Research*, 6 (1), pp. 12-28.
- Polyzos, S., Arabatzis, G. and Tantiakoudis, S. (2007) "The attractiveness of archaeological sites in Greece: A spatial analysis". *International Journal of Tourism Policy and Research*, 1 (3), pp. 246-266.
- Polyzos, S., Tsiotas, D. and Kantlis, A. (2013) "Determining the tourism development dynamics of the Greek regions by using TALC theory". *TOURISMOS*, 8 (2), pp. 159-178.
- Prideaux, B. (2000) "The resort development spectrum: A new approach to modeling resort development". *Tourism Management*, 21 (3), pp. 225-240.
- Russell, R. and Faulkner, B. (1998) "Reliving the destination life cycle in Coolangatta: An historical perspective on the rise, decline and rejuvenation of an Australian seaside resort". In Laws, E., Faulkner, B. and Moscardo, G. (eds.) *Embracing and managing change in tourism: International case studies*. London: Routledge, pp.95-115.
- Strapp, J.D. (1988) "The resort cycle and second homes". *Annals of Tourism Research*, 15 (4), pp. 504-516.
- Tsartas, P. (1992) "Socio-economic impact of tourism on two Greek isles". *Annals of Tourism Research*, 19 (3), pp. 516-533.

Γιάννης Σαράτσης

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίο Άρεως, Βόλος 38334
 e-mail: saratsis@uth.gr

Σεραφείμ Πολύζος

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πεδίο Άρεως, Βόλος 38334
 e-mail: spolyzos@uth.gr

Οικονομική μεγέθυνση και μεταφορική δραστηριότητα

Β. Προφυλλίδης

Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Γ. Μποτζώρης

Επίκουρος Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Στην εργασία αυτή καταρχήν διερευνάται η επιρροή του ΑΕΠ στην επιβατική και εμπορευματική δραστηριότητα των χερσαίων μεταφορών και προτείνονται μαθηματικές σχέσεις μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικής δραστηριότητας για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Επιδιώκεται η διακριτοποίηση μεταξύ χωρών με υψηλό και χαμηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ και μελετάται η διαφοροποίηση του αντίστοιχου επιπέδου μεταφορικής δραστηριότητας. Προσδιορίζεται ο βαθμός αποσύνδεσης ή διασύνδεσης μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και επιβατικής/εμπορευματικής δραστηριότητας για κάθε χώρα και καταγράφεται η διαχρονική εξέλιξη για την περίοδο 1995-2010. Εντοπίζονται έτσι οι χώρες στις οποίες έχει επιτευχθεί η αποσύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικής δραστηριότητας, οι χώρες οι οποίες είναι στο κατώφλι μιας τέτοιας αποσύνδεσης, καθώς και οι χώρες στις οποίες εξακολουθεί η εξέλιξη των μεταφορών να σχετίζεται άμεσα με την οικονομική μεγέθυνση. Η όλη ανάλυση επιτρέπει να υπολογισθούν οι τιμές ελαστικότητας της μεταφορικής δραστηριότητας ως προς το ΑΕΠ και έτσι να εκτιμηθεί η επιρροή μιας ενδεχόμενης αύξησης ή μείωσης του ΑΕΠ στη μεταφορική δραστηριότητα.

Λέξεις κλειδιά

ΑΕΠ, μεταφορική ζήτηση, ελαστικότητες, διασύνδεση/αποσύνδεση

Economic growth and transport activity

Abstract

In this paper it is surveyed the impact of Gross Domestic Product (GDP) on the passenger and freight activity of land transport. Analytical mathematical relationships between GDP and transport activity for the various European countries are suggested. The effect on transport of high or low GDP per capita is analyzed. It is calculated the degree of coupling/decoupling between economic growth and passenger and freight traffic for each country for the period 1995-2010. The analysis permits to localize in which countries decoupling between transport and GDP has been achieved and under what conditions and circumstances. The suggested modelling permits to calculate values of elasticities of the transport activity in relation to GDP and thus to anticipate ex-ante the effect on transport of any increase or decrease of GDP

Keywords

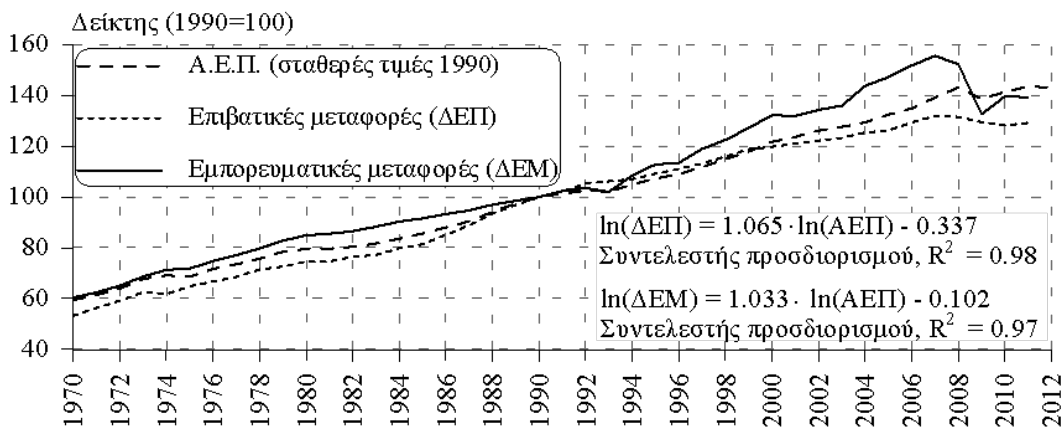
GDP, transport, demand, elasticities, coupling/decoupling

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι μεταφορές αποτελούσαν πάντοτε είτε προαπαιτούμενο είτε παρεπόμενο των οικονομικών δραστηριοτήτων. Από την πρώτη οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών μέχρι και σήμερα, ο τόπος παραγωγής, ο τόπος κατοικίας, ο τόπος εργασίας και ο τόπος αναψυχής δεν ταυτίζονται και εμφανίζεται η ανάγκη για μεταφορές, τόσο ανθρώπων όσο και αγαθών. Η συσχέτιση των ρυθμών ανάπτυξης των μεταφορών και της οικονομίας έχει καταδείξει ότι η ανάπτυξη των μεταφορών συνολικά είναι σχεδόν παράλληλη με τους ρυθμούς εξέλιξης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) (Σχήμα 1), ενώ υπάρχει και σημαντικός αριθμός επιστημονικών δημοσιεύσεων και ερευνών που συσχετίζουν, είτε συνολικοποιημένα (σε επίπεδο χώρας, ομάδας χωρών, γεωγραφικών ή οικονομικών ζωνών) είτε αποσυνολικοποιημένα (σε επίπεδο περιφέρειας, πόλης, κ.λπ.), την κινητικότητα επιβατικών και εμπορευματικών μεταφορών με την οικονομική μεγέθυνση.

Ο Manheim (1979: 12) τοποθέτησε για πρώτη φορά την αιτιοκρατική συσχέτιση μεταξύ των μεταφορών και του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος στο επίκεντρο της ανάλυσης των μεταφορικών συστημάτων τονίζοντας ότι «το σύστημα μεταφορών μιας περιοχής είναι στενά συνδεδεμένο με το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον... Αυτή η συσχέτιση είναι θεμελιώδης στην προοπτική της ανάλυσης των μεταφορικών συστημάτων».

Σχήμα 1. Συσχέτιση ρυθμών ανάπτυξης Α.Ε.Π., επιβατικών και εμπορευματικών μεταφορών για τις 27 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Πηγή: European union (2013)

Οι Schafer και Victor (2000) ανέλυσαν την επίδραση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην κινητικότητα επιβατικών μεταφορών παγκοσμίως. Χρησιμοποιώντας στατιστικά δεδομένα της περιόδου 1960-1990 και διακρίνοντας 11 γεωγραφικές ενότητες (βιομηχανοποιημένες περιοχές: Βόρεια Αμερική, Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, Ωκεανία και χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, αναπτυσσόμενες περιοχές: Λατινική Αμερική, Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική, Υποσαχάρια Αφρική, Κεντρική Ασία, Νότια Ασία, λοιπές ασιατικές χώρες, περιοχές μετάβασης: Ανατολική Ευρώπη, χώρες πρώην ΕΣΣΔ) συσχέτισαν την εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ με την εξέλιξη των διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών ανά κάτοικο, προβλέποντας ότι το 2050 η κινητικότητα παγκοσμίως θα διαμορφωθεί στα επίπεδα της κινητικότητας που είχαν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης το 1990, ενώ σε ό,τι αφορά στις αναδύομενες οικονομίες (π.χ. Ινδία), θα έχουν το 2050 την κινητικότητα που είχαν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης στις αρχές τις δεκαετίας του 1970.

Το 2006 ο Schafer διατύπωσε εκ νέου τις προβλέψεις για το 2050, καταλήγοντας ότι οι ρυθμοί εξέλιξης των επιβατικών μεταφορών παγκοσμίως θα είναι παρόμοιοι με την μεταβολή του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Προσδιόρισε ότι μεταξύ 1950 και 2000 ο παγκόσμιος πληθυσμός υπερδιπλασιάστηκε, ενώ το κατά κεφαλήν ΑΕΠ υπερτριπλασιάστηκε. Συνδυαστικά, η επίδραση της αύξησης του εισοδήματος και του πληθυσμού εκτιμήθηκε ίση προς 7.4, αριθμός που αποτελεί και τον πολλαπλασιαστή του παγκόσμιου επιβατικού μεταφορικού έργου του έτους 1950, ώστε να προκύψει το αντίστοιχο μεταφορικό έργο το

έτος 2000, αποδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αιτιοκρατική συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και επιβατικού μεταφορικού έργου. Ελεστήμανε επίσης ότι για την εξαγωγή συγκριτικών συμπερασμάτων θα πρέπει το κατά κεφαλήν ΑΕΠ να εκφράζεται σε Ισοτιμία Αγοραστικής Δύναμης, ενώ η ικανοποίηση της αυξημένης κινητικότητας προϋποθέτει την ανάπτυξη μεταφορικών μέσων και αντίστοιχων υποδομών υψηλών ταχυτήτων (αεροδρόμια-αεροπορικές συνδέσεις, συρμοί υψηλών ταχυτήτων).

Ο Crozet (2009) στηρίχθηκε στην ανάλυση των Schafer και Victor (2000) και χρησιμοποιώντας στατιστικά δεδομένα της περιόδου 1960-2000 προσδιόρισε την επίδραση του ΑΕΠ στις επιβατικές μεταφορές ανά μεταφορικό μέσο στη Γαλλία, προβλέποντας και την εξέλιξη της κινητικότητας των επιβατικών μεταφορών ανά μεταφορικό μέσο, με χρονικό ορίζοντα το έτος 2050. Ελεστήμανε ότι η αύξηση της κινητικότητας που συνοδεύεται από την αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ οφείλεται αφενός στην πρόσβαση των κατοίκων σε μεταφορικά μέσα υψηλών ταχυτήτων (αεροπλάνο, συρμοί υψηλών ταχυτήτων) που καθιστούν εφικτή τη διάνυση μεγαλύτερων αποστάσεων σε δεδομένο διαθέσιμο χρόνο, αφετέρου στη σχετική μείωση (λόγω αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ) του ποσοστού που καταλαμβάνει το κόστος των μεταφορικών υπηρεσιών στο εισοδηματικό επίπεδο των κατοίκων. Ελεστήμανε ωστόσο ότι η σχετική αύξηση ΑΕΠ και κινητικότητας έχει κάποιο άνω όριο, το οποίο προσδιόρισε ως κορεσμό της κινητικότητας, που σχετίζεται με την απροθυμία των κατοίκων να πραγματοποιήσουν περαιτέρω μετακινήσεις λόγω έλλειψης διαθέσιμου χρόνου, αλλά και τις τεχνολογικές και οικονομικές δυσκολίες διαρκούς μείωσης των χρόνων διαδρομής, μέσω εκσυγχρονισμού ή επέκτασης των συγκοινωνιακών υποδομών υψηλών ταχυτήτων.

Σε ό,τι αφορά στις εμπορευματικές μεταφορές, η αδυναμία προσαρμογής ικανοποιητικών συσχετίσεων μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικού έργου έχει καταδειχθεί από πολλούς ερευνητές (Quinet, 1990: 64-5; Rothengatter, 1991; Meersman and van de Voorde, 1999). Πρόσφατα οι Meersman and van de Voorde (2013) μελέτησαν τη συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και εμπορευματικού μεταφορικού έργου σε 19 ώρες παγκοσμίως (Αυστραλία, Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελλάδα, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Μεγ. Βρετανία, Ολλανδία, Πορτογαλία, Σουηδία, Τουρκία, Φινλανδία) για την περίοδο 1970-2010. Προέκυψε ότι μόνο στην Αυστραλία, τη Δανία, την Τουρκία και τη Φινλανδία μπορεί να προσδιορισθεί κάποιας μορφής συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και εμπορευματικού έργου, σε επίπεδο ωστόσο βραχυπρόθεσμο.

Η διαπίστωση ότι οι εμπορευματικές μεταφορές δεν σχετίζονται, τουλάχιστον σε επίπεδο χωρών, ικανοποιητικά με το ΑΕΠ έχει εξήγηση και αυτή πρέπει να αναζητηθεί στην ανάπτυξη των υπηρεσιών logistics και των στρατηγικών διαχείρισης της εφοδιαστικής αλυσίδας, στην παγκοσμιοποίηση και την τάση-δυνατότητα των επιχειρήσεων να

εγκαθιστούν πολλαπλά κέντρα παραγωγής-μεταποίησης κοντά στα σημεία κατανάλωσης, στην εξέλιξη του ηλεκτρονικού εμπορίου, στη διεθνοποίηση του εμπορίου, στην παραγωγή υποκατάστατων αλλά και ελαφρύτερων προϊόντων, κ.ά. (Hise, 1995; Walters and Rainbird, 2004; Christopher, 2005: 51-54; Paché, 2007; Meersman and van de Voorde, 2013).

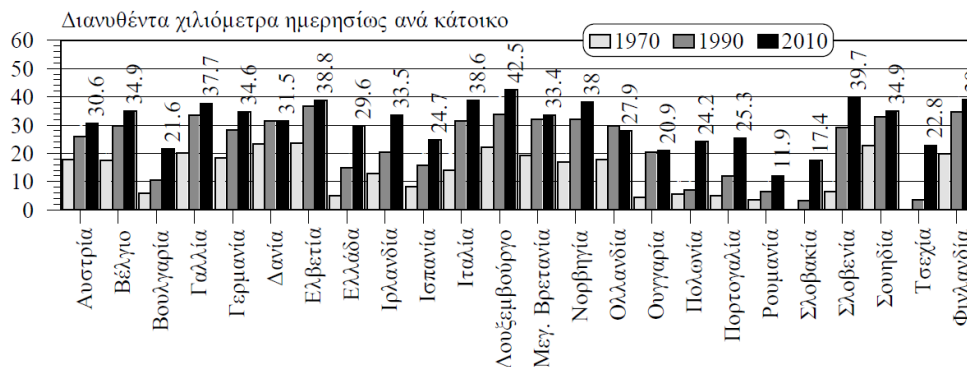
2. ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΕΠΙΒΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ ΣΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Η αύξηση της κινητικότητας στις επιβατικές μεταφορές είναι μια διαρκής τάση, ιδίως κατά τους τελευταίους δύο αιώνες. Σε αυτό συνέβαλε και η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών που επέτρεψε στους Ευρωπαίους μετά το 1800 να αυξάνουν τον αριθμό χιλιομέτρων που διανύουν ετησίως κατά 3% έως 3.5%, που σημαίνει διπλασιασμό κάθε 20 χρόνια (Σχήμα 2). Ωστόσο, αυτή η τάση δείχνει να ανακόπτεται την τελευταία δεκαετία (μεταξύ 2000-2010, Σχήμα 3), όπου σε αρκετές χώρες εμφανίζονται αρνητικοί μέσοι ετήσιοι ρυθμοί (Ιταλία -0.65%, Σλοβακία -0.52%, Ολλανδία -0.34%, Ισπανία -0.32%, Τσεχία -0.20%, Μεγ. Βρετανία -0.14%, Δανία -0.05%), ενώ σε άλλες ο ετήσιος ρυθμός αύξησης των διανυθέντων χιλιομέτρων καταγράφεται οριακά θετικός (Ιρλανδία 0.06%, Γαλλία 0.12%, Σουηδία 0.30%, Βέλγιο 0.30%, Ουγγαρία 0.43%, Ελβετία 0.50%, Αυστρία 0.55%, Γερμανία 0.61%, Νορβηγία 0.70%, Πορτογαλία 0.83%, Φινλανδία 0.98%). Οι χώρες οι οποίες κατέγραψαν τη δεκαετία 2000-2010 σημαντικούς ρυθμούς αύξησης των διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως ήταν η Πολωνία (5.22%), η Βουλγαρία (3.68%), η Ελλάδα (3.12%), η Ρουμανία (2.68%) και η Σλοβενία (1.61%), πιθανότατα λόγω των βελτιώσεων στις συγκοινωνιακές υποδομές. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι τέσσερις από τις πέντε χώρες που κατέγραψαν σημαντικούς ρυθμούς αύξησης των διανυθέντων χιλιομέτρων τη δεκαετία 2000-2010 αποτελούν χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης.

Σε ό,τι αφορά στις εμπορευματικές μεταφορές (οδικώς, σιδηροδρομικώς, με αγωγούς μεταφοράς και με εσωτερική ναυσιπλοΐα), οι διαπιστώσεις είναι περισσότερο σύνθετες (Σχήματα 4 και 5). Σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως της Δυτικής Ευρώπης, ο ρυθμός εξέλιξης των εμπορευματικών μεταφορών (σε χιλιομετρικούς τόνους) σε όλη την περίοδο ανάλυσης (1970-2010) ήταν ή αρνητικός (Γαλλία -0.99%, Βέλγιο -0.72%, Δανία -0.68%, Μεγ. Βρετανία -0.46%, Ιταλία -0.22%, Λουξεμβούργο -0.13%, Ολλανδία -0.13%, Πορτογαλία -0.13%, Ελλάδα -0.09%) ή ελάχιστα θετικός (Φινλανδία 0.09%, Σουηδία 0.11%, Ελβετία 0.29%, Γερμανία 0.34%, Ιρλανδία 0.46%, Αυστρία 0.55%). Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία 2000-2010, σε ορισμένες από τις παραπάνω χώρες, οι ρυθμοί μείωσης των διακινηθέντων, ανά κάτοικο χώρας, χιλιομετρικών τόνων ήταν ιδιαίτερα σημαντικοί (Δανία -4.22%, Βέλγιο -3.34%, Ιρλανδία -3.09%, Γαλλία -2.62%, Μεγ. Βρετανία -1.59%, Πορτογαλία -1.30%, Ιταλία -1.16%, Αυστρία -1.10%, Φινλανδία -1.03%, Ολλανδία -0.67%).

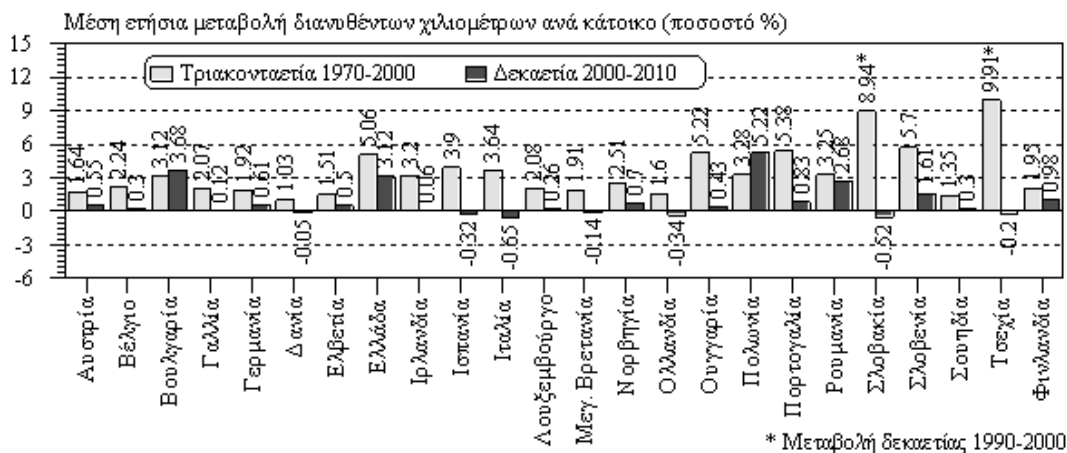
Εντελώς αντίθετες διαπιστώσεις για την ίδια περίοδο (2000-2010) προκύπτουν για ορισμένες χώρες, σχεδόν όλες χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης (Βουλγαρία 9.52%, Σλοβενία 8.70%, Πολωνία 6.68%, Ρουμανία 4.92%, Σλοβακία 2.83%, Ισπανία 1.67%, Τσεχία 1.62%) (Σχήμα 5).

Σχήμα 2: Εξέλιξη διανυθέντων χιλιομέτρων ανά κάτοικο ετησίως (με χερσαία μέσα μεταφοράς) για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

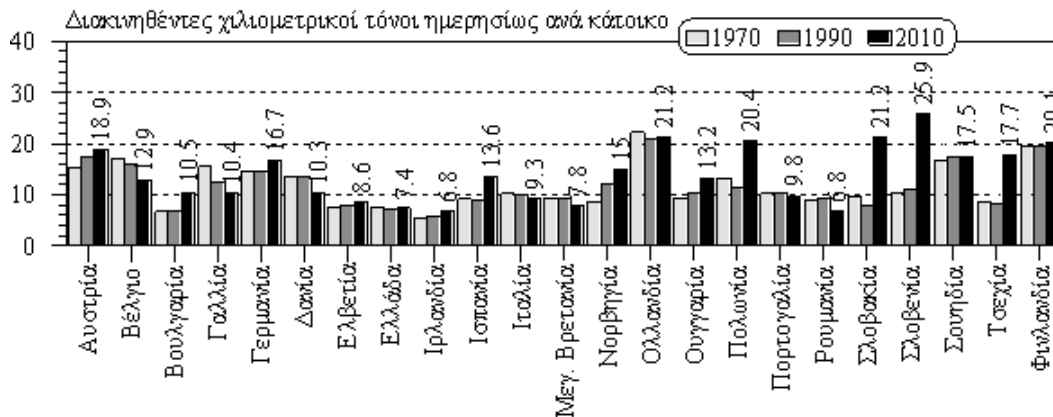
Πηγή: Ιδία επεξεργασία στοιχείων από European Union (2013).

Σχήμα 3: Μέση ετήσια μεταβολή των διανυθέντων χιλιομέτρων (με χερσαία μέσα μεταφοράς) ανά κάτοικο για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

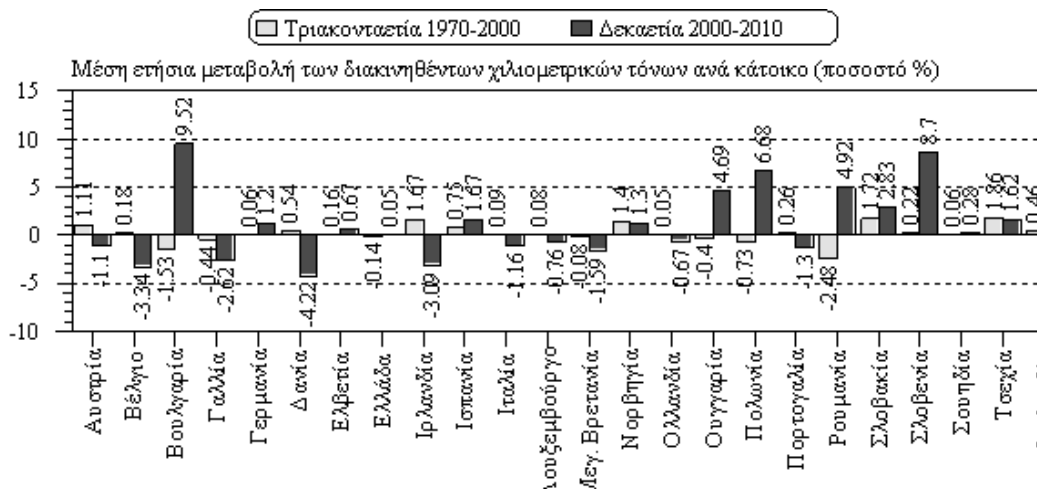
Πηγή: European union (2013)

Σχήμα 4: Εξέλιξη διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων ανά κάτοικο ετησίως.

Πηγή: Ίδια επεξεργασία στοιχείων από European Union (2013).

Σχήμα 5: Μέση ετήσια μεταβολή των διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων ανά κάτοικο για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Πηγή: European union (2013)

Η παραπάνω διαπίστωση σε ό,τι αφορά στη μείωση του αριθμού διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων σε ορισμένες οικονομικά αναπτυγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης

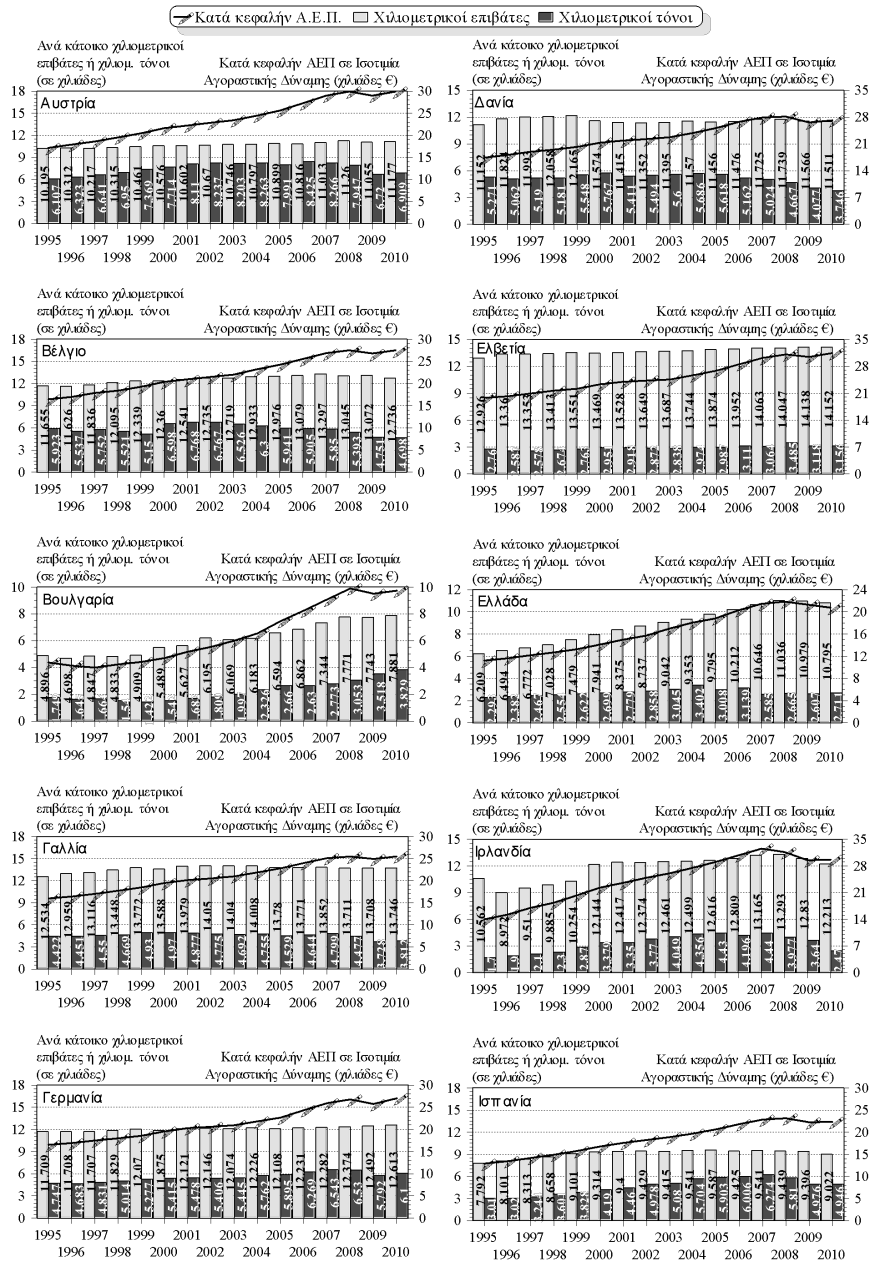
δε συνεπάγεται απαραίτητα και συρρίκνωση της βιομηχανικής δραστηριότητας. Χαρακτηριστικό της τελευταίας δεκαετίας, σε ό,τι αφορά στην εξέλιξη των πρώτων υλών κατασκευής προϊόντων, είναι η μείωση του βάρους και η σταδιακή αντικατάσταση προϊόντων με μεγάλο ειδικό βάρος (π.χ. σίδηρος με ειδικό βάρος 7.86) με άλλα ελαφρύτερα (αλουμίνιο με ειδικός βάρος μεταξύ 2.70 και 2.85, ανθρακονήματα, κ.ά.), ενώ θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η διαρκής προσπάθεια για μείωση του όγκου των διαφόρων μηχανημάτων, συσκευών, κ.λπ. Επίσης, η εξέλιξη των logistics και των διαφόρων εφαρμογών της εφοδιαστικής αλυσίδας, αλλά και των συστημάτων γεωγραφικού εντοπισμού θέσης (GPS) έχουν αμφότερα συμβάλει στη μείωση άσκοπων διαδρομών και συνεπώς και διανυθέντων χιλιομέτρων (Paché, 2007; Meersman and van de Voorde, 2013).

3. ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΕΠΙΒΑΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ ΑΕΠ ΓΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

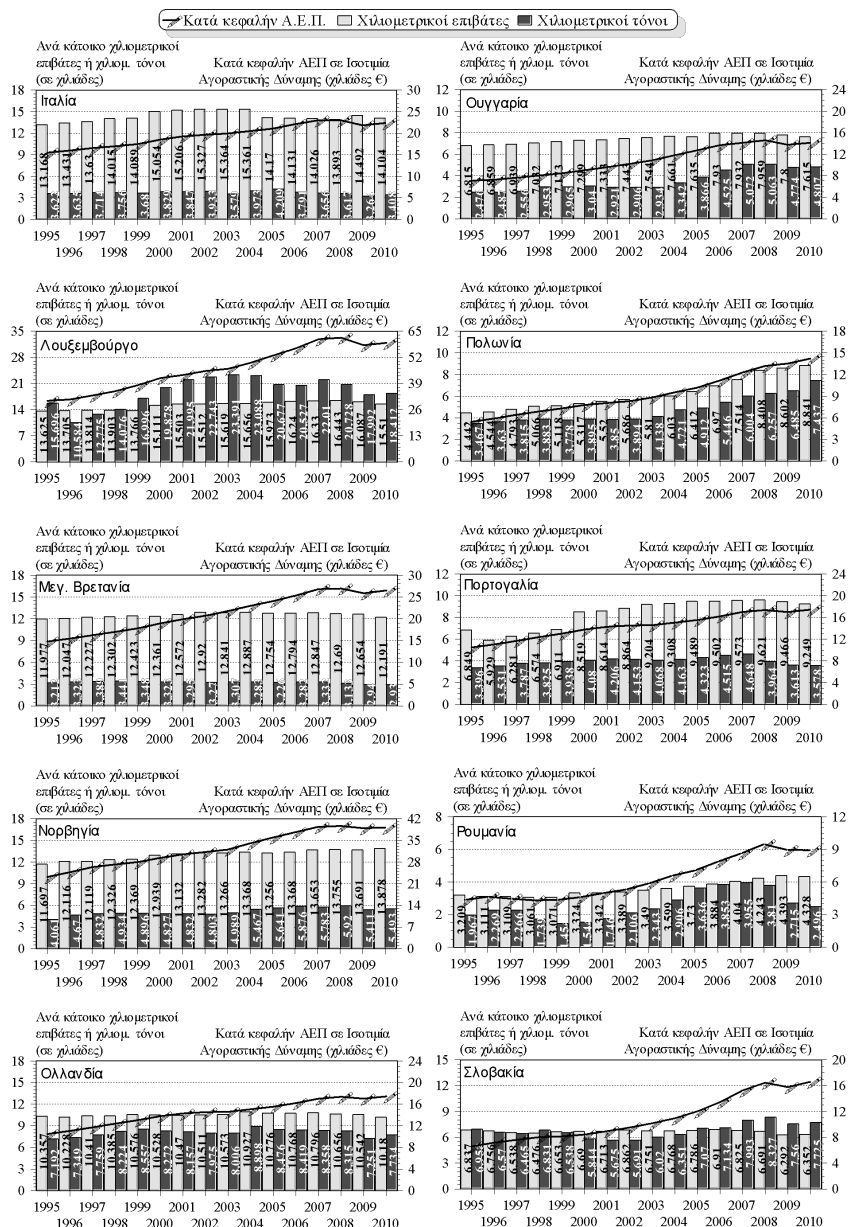
Ιδιαίτερη σημασία έχει η προσαρμογή συνολικοποιημένων συσχετίσεων ανά χώρα, ώστε να προσδιορισθούν αφενός οι χώρες στις οποίες η εξέλιξη των επιβατικών και εμπορευματικών μεταφορών σχετίζεται άμεσα με την εξέλιξη του ΑΕΠ, αφετέρου να εκτιμηθεί και ο βαθμός επιρροής (ελαστικότητα). Στο Σχήμα 6 δίνεται για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες η εξέλιξη του συνολικού (με όλα τα χερσαία μέσα μεταφοράς) αριθμού διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών και η εξέλιξη του συνολικού (με όλα τα χερσαία μέσα μεταφοράς) αριθμού διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων που αντιστοιχούν σε κάθε κάτοικο της συγκεκριμένης χώρας καθώς επίσης και η εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ εκφρασμένου σε Ισοτιμία Αγοραστικής Δύναμης (Purchasing Power Parity), όπως αυτή δημοσιεύεται από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Παρατηρούμε ότι η κρίση χρέους σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες επηρέασε αρνητικά την εξέλιξη του ΑΕΠ κατά το έτος 2009 όλων ανεξαιρέτως των χωρών που περιλαμβάνονται στην παρούσα ανάλυση. Ωστόσο, κατά το 2010 σε όλες σχεδόν τις χώρες (με εξαίρεση την Ελλάδα, την Ισπανία και τη Ρουμανία) παρατηρείται μια σχετική ανάκαμψη του ΑΕΠ.

Για καθεμιά από τις χώρες της ανάλυσης πραγματοποιήθηκε ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (εκφρασμένου σε Ισοτιμία Αγοραστικής Δύναμης) και των διανυθέντων χιλιομέτρων (Σχήμα 7) και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων (Σχήμα 8) ανά κάτοικο ετησίως. Οι σχέσεις που προσαρμόστηκαν επιλέχθηκε να είναι λογαριθμικής μορφής (νεπέριος λογάριθμος, με βάση το e), ώστε οι συντελεστές της εξαρτημένης μεταβλητής (ΑΕΠ) να εκφράζουν ποσοστιαία και την ελαστικότητα, (Enders, 2009: 89; Wooldridge, 2009: 45). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης παλινδρόμησης δίνονται στον Πίνακα 1.

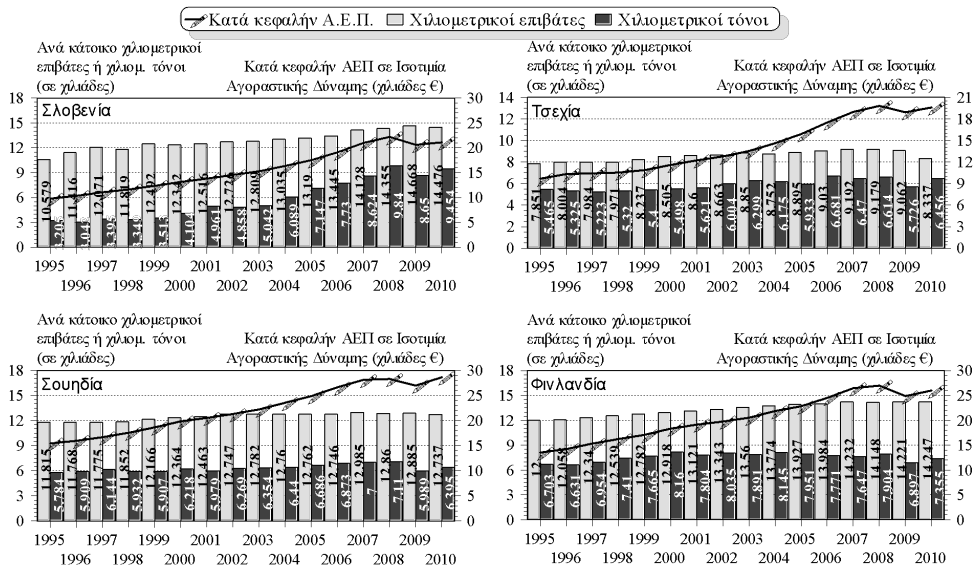
Σχήμα 6: Εξέλιξη κατά κεφαλήν ΑΕΠ, διανυθέντων χιλιομέτρων και διακινήθόντων χιλιομετρ. τόνων (ανά κάτοικο) με χερσαία μέσα μεταφοράς για διάφορες χώρες.

Σχήμα 6 (συνέχεια): Εξέλιξη κατά κεφαλήν ΑΕΠ, διανυθέντων χιλιομέτρων και διακινήθέντων χιλιμετρικών τόνων (ανά κάτοικο) με χερσαία μέσα μεταφοράς για διάφορες χώρες.

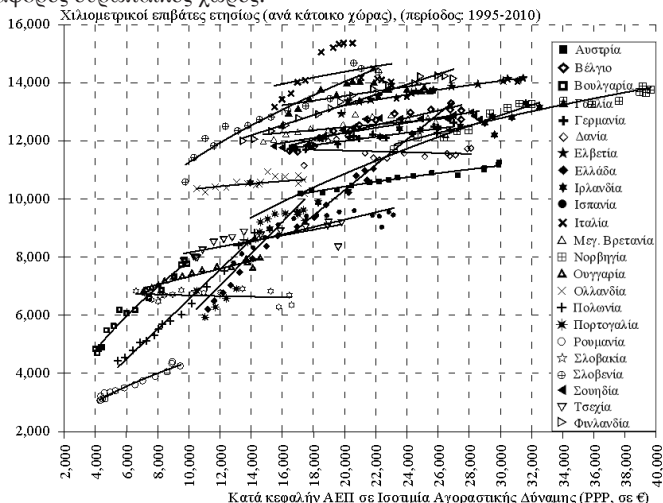

Σχήμα 6 (συνέχεια): Εξέλιξη κατά κεφαλήν ΑΕΠ, διανυθέντων χιλιομέτρων και διακινηθέντων χιλιμετρικών τόνων (ανά κάτοικο) με χερσαία μέσα μεταφοράς για διάφορες χώρες.

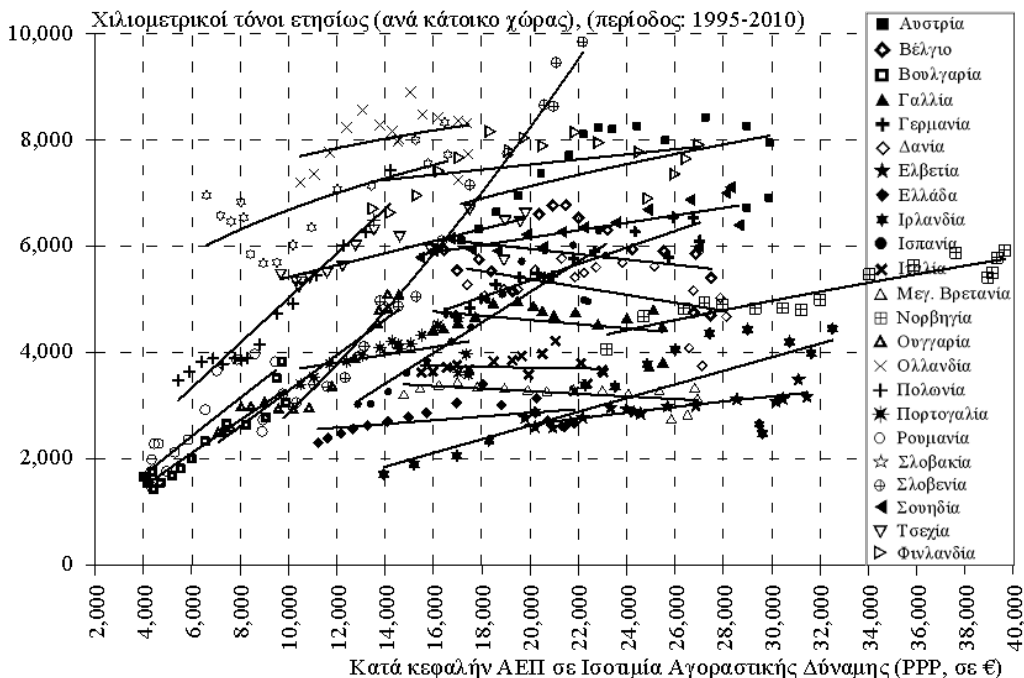
Πηγή: European union (2013)

Σχήμα 7: Συσχέτιση κατά κεφαλήν ΑΕΠ και διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως ανά κάτοικο για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Πηγή: European union (2013)

Σχήμα 8: Συσχέτιση κατά κεφαλήν ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων ετησίως ανά κάτοικο για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Πηγή: European union (2013)

Από τους συντελεστές προσδιορισμού (R^2) των σχέσεων παλινδρόμησης του Πίνακα 1 παρατηρούμε ότι υπάρχουν χώρες στις οποίες, τόσο οι αριθμός διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών όσο και ο αριθμός διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων σχετίζονται ικανοποιητικά με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Βουλγαρία $R_{2επιβ.}=0.97$ και $R_{2εμπ.}=0.93$, Γερμανία $R_{2επιβ.}=0.89$ και $R_{2εμπ.}=0.91$, Ελβετία $R_{2επιβ.}=0.92$ και $R_{2εμπ.}=0.85$, Ιρλανδία $R_{2επιβ.}=0.82$ και $R_{2εμπ.}=0.74$, Ισπανία $R_{2επιβ.}=0.74$ και $R_{2εμπ.}=0.89$, Νορβηγία $R_{2επιβ.}=0.92$ και $R_{2εμπ.}=0.85$, Ουγγαρία $R_{2επιβ.}=0.95$ και $R_{2εμπ.}=0.88$, Πολωνία $R_{2επιβ.}=0.97$ και $R_{2εμπ.}=0.91$, Ρουμανία $R_{2επιβ.}=0.96$ και $R_{2εμπ.}=0.75$, Σλοβενία $R_{2επιβ.}=0.93$ και $R_{2εμπ.}=0.98$, Σουηδία $R_{2επιβ.}=0.87$ και $R_{2εμπ.}=0.71$, Τσεχία $R_{2επιβ.}=0.75$ και $R_{2εμπ.}=0.78$), ενώ υπάρχουν και χώρες στις οποίες, τόσο οι αριθμός διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών όσο και ο αριθμός διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων παρουσιάζουν χαμηλή συσχέτιση με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Δανία $R_{2επιβ.}=0.24$ και $R_{2εμπ.}=0.27$, Ιταλία $R_{2επιβ.}=0.23$ και $R_{2εμπ.}=0.05$, Ολλανδία $R_{2επιβ.}=0.33$ και $R_{2εμπ.}=0.24$, Σλοβακία $R_{2επιβ.}=0.16$ και $R_{2εμπ.}=0.41$). Σε συγκεκριμένες χώρες

παρατηρείται ικανοποιητική συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών και ταυτόχρονα είτε ελάχιστη συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων (Αυστρία $R_{2επιβ.}=0.96$ και $R_{2εμπ.}=0.39$, Βέλγιο $R_{2επιβ.}=0.87$ και $R_{2εμπ.}=0.11$, Ελλάδα $R_{2επιβ.}=0.99$ και $R_{2εμπ.}=0.32$, Πορτογαλία $R_{2επιβ.}=0.85$ και $R_{2εμπ.}=0.34$, Φινλανδία $R_{2επιβ.}=0.98$ και $R_{2εμπ.}=0.28$) είτε μέτρια συσχέτιση (Λουξεμβούργο $R_{2επιβ.}=0.89$ και $R_{2εμπ.}=0.61$). Τέλος, στη Γαλλία και τη Μεγ. Βρετανία παρουσιάζεται μέτρια συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών, χαμηλή όμως μεταξύ ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων (Γαλλία $R_{2επιβ.}=0.58$ και $R_{2εμπ.}=0.18$, Μεγ. Βρετανία $R_{2επιβ.}=0.68$ και $R_{2εμπ.}=0.35$).

Πίνακας 1. Ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ κεφαλής ΑΕΠ και διανυθέντων χιλιομέτρων ή διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων ανά κάτοικο για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

<u>Αυστρία</u> $\ln(XE)=0.165 \cdot \ln(AEP)+7.621, R^2=0.96$ $\ln(XT)=0.311 \cdot \ln(AEP)+5.789, R^2=0.39$	<u>Ιρλανδία</u> $\ln(XE)=0.419 \cdot \ln(AEP)+5.143, R^2=0.82$ $\ln(XT)=0.985 \cdot \ln(AEP)-1.887, R^2=0.74$	<u>Πολωνία</u> $\ln(XE)=0.737 \cdot \ln(AEP)+2.006, R^2=0.97$ $\ln(XT)=0.764 \cdot \ln(AEP)+1.484, R^2=0.91$
<u>Βέλγιο</u> $\ln(XE)=0.227 \cdot \ln(AEP)+7.166, R^2=0.87$ $\ln(XT)=-0.172 \cdot \ln(AEP)+10.389, R^2=0.11$	<u>Ισπανία</u> $\ln(XE)=0.271 \cdot \ln(AEP)+6.458, R^2=0.74$ $\ln(XT)=1.187 \cdot \ln(AEP)-3.219, R^2=0.89$	<u>Πορτογαλία</u> $\ln(XE)=0.974 \cdot \ln(AEP)+0.110, R^2=0.85$ $\ln(XT)=0.277 \cdot \ln(AEP)+5.635, R^2=0.34$
<u>Βουλγαρία</u> $\ln(XE)=0.541 \cdot \ln(AEP)+3.985, R^2=0.97$ $\ln(XT)=-0.897 \cdot \ln(AEP)-0.154, R^2=0.93$	<u>Ιταλία</u> $\ln(XE)=0.134 \cdot \ln(AEP)+8.246, R^2=0.23$ $\ln(XT)=-0.041 \cdot \ln(AEP)+8.628, R^2=0.05$	<u>Ρουμανία</u> $\ln(XE)=0.415 \cdot \ln(AEP)+4.570, R^2=0.96$ $\ln(XT)=0.905 \cdot \ln(AEP)-0.081, R^2=0.75$
<u>Γαλλία</u> $\ln(XE)=0.134 \cdot \ln(AEP)+8.186, R^2=0.58$ $\ln(XT)=-0.178 \cdot \ln(AEP)+10.194, R^2=0.18$	<u>Λουξεμβούργο</u> $\ln(XE)=0.269 \cdot \ln(AEP)+6.745, R^2=0.89$ $\ln(XT)=0.671 \cdot \ln(AEP)+2.628, R^2=0.61$	<u>Σλοβακία</u> $\ln(XE)=-0.021 \cdot \ln(AEP)+8.997, R^2=0.16$ $\ln(XT)=0.255 \cdot \ln(AEP)+6.460, R^2=0.41$
<u>Γερμανία</u> $\ln(XE)=0.128 \cdot \ln(AEP)+8.126, R^2=0.89$ $\ln(XT)=0.608 \cdot \ln(AEP)+2.561, R^2=0.91$	<u>Μεγ. Βρετανία</u> $\ln(XE)=0.084 \cdot \ln(AEP)+8.596, R^2=0.68$ $\ln(XT)=-0.157 \cdot \ln(AEP)+9.637, R^2=0.35$	<u>Σλοβενία</u> $\ln(XE)=0.318 \cdot \ln(AEP)+6.396, R^2=0.93$ $\ln(XT)=1.527 \cdot \ln(AEP)-6.105, R^2=0.98$
<u>Ανία</u> $\ln(XE)=-0.027 \cdot \ln(AEP)+9.634, R^2=0.24$ $\ln(XT)=-0.338 \cdot \ln(AEP)+11.933, R^2=0.27$	<u>Νορβηγία</u> $\ln(XE)=0.284 \cdot \ln(AEP)+6.528, R^2=0.92$ $\ln(XT)=0.528 \cdot \ln(AEP)+3.070, R^2=0.85$	<u>Σουηδία</u> $\ln(XE)=0.157 \cdot \ln(AEP)+7.861, R^2=0.87$ $\ln(XT)=0.237 \cdot \ln(AEP)+6.385, R^2=0.71$
<u>Ελβετία</u> $\ln(XE)=0.154 \cdot \ln(AEP)+7.969, R^2=0.92$ $\ln(XT)=0.455 \cdot \ln(AEP)+3.367, R^2=0.85$	<u>Ολλανδία</u> $\ln(XE)=0.059 \cdot \ln(AEP)+8.699, R^2=0.33$ $\ln(XT)=0.145 \cdot \ln(AEP)+7.605, R^2=0.24$	<u>Τσεχία</u> $\ln(XE)=0.173 \cdot \ln(AEP)+7.410, R^2=0.75$ $\ln(XT)=0.280 \cdot \ln(AEP)+6.008, R^2=0.78$
<u>Ελλάδα</u> $\ln(XE)=0.828 \cdot \ln(AEP)+1.040, R^2=0.99$ $\ln(XT)=0.236 \cdot \ln(AEP)+5.622, R^2=0.32$	<u>Ουγγαρία</u> $\ln(XE)=0.196 \cdot \ln(AEP)+7.097, R^2=0.95$ $\ln(XT)=0.950 \cdot \ln(AEP)-0.658, R^2=0.88$	<u>Φινλανδία</u> $\ln(XE)=0.266 \cdot \ln(AEP)+6.856, R^2=0.98$ $\ln(XT)=0.151 \cdot \ln(AEP)+7.428, R^2=0.28$

Πηγή: European union (2013)

4. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΛΑΣΤΙΚΟΤΗΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

4.1. Επιβατικές μεταφορές

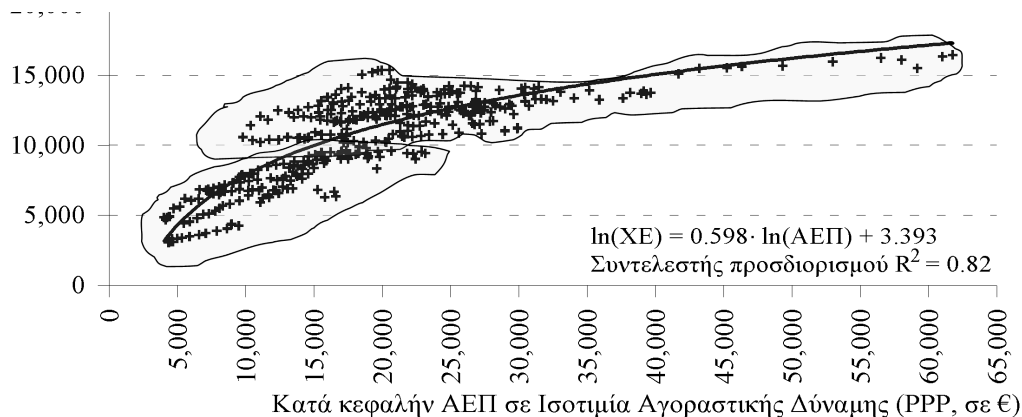
Στο Σχήμα 9 δίνεται η ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σε Ισοτιμία Αγοραστικής Δύναμης) και των διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών (ανά κάτοικο) για τις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Συνολικά το σχήμα περιλαμβάνει 384 ζεύγη τιμών, τα οποία προκύπτουν από το γινόμενο των 16 ετών (1995-2010) \square 24 χώρες (στην ανάλυση περιλήφθηκε και το Λουξεμβούργο, καθώς, παρά το γεγονός του πολύ υψηλού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, δεν μεταβάλλεται αισθητά η υπολογισθείσα ελαστικότητα εισοδήματος. Δίχως το Λουξεμβούργο η αντίστοιχη σχέση του Σχήματος 9 διαμορφώνονταν ως εξής: $\ln(XE)=0.622 \square \ln(AEP)+3.142$, $R^2=0.83$). Από την ανάλυση παλινδρόμησης του Σχήματος 6 προκύπτει ότι η ελαστικότητα ως προς το ΑΕΠ των χερσαίων μετακινήσεων για όλες τις χώρες που περιλαμβάνονται στην ανάλυση είναι ίση με 0.598 (1% αύξηση του ΑΕΠ προκαλεί αύξηση κατά 0.598% στα διανυθέντα χιλιόμετρα).

Στο Σχήμα 9 παρατηρούνται δυο ευδιάκριτες περιοχές τιμών για τα ζεύγη 'ΑΕΠ – διανυθέντες χιλιομετρικοί επιβάτες': μια περιοχή τιμών για διανυθέντες χιλιομετρικούς επιβάτες (ετησίως) μέχρι περίπου 10.000 και μια περιοχή τιμών με υψηλότερη χιλιομετρική διάνυση. Η πρώτη ομάδα (εφεξής ζώνη X) περιλαμβάνει τις χώρες Βουλγαρία, Ελλάδα, Ισπανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία, Τσεχία, ενώ η δεύτερη ομάδα χωρών (εφεξής ζώνη Y) περιλαμβάνει τις χώρες Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Γαλλία, Δανία, Ελβετία, Ιρλανδία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Μεγ. Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Σουηδία, Σλοβενία, Φινλανδία. Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω διάκριση, επιχειρήθηκε διαφορετική ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ των στοιχείων που αφορούν στις χώρες που ανήκουν στις δυο αυτές ζώνες, τα αποτελέσματα της οποίας δίνονται στο Σχήμα 10, από τα οποία επίσης προκύπτουν οι αντίστοιχες ελαστικότητες του ΑΕΠ για τις δυο ζώνες χωρών.

Επιχειρώντας να ομαδοποιήσουμε τα δεδομένα μεταφορικού έργου και την εξέλιξη του ΑΕΠ ανάλογα με τη ζώνη στην οποία κατατάχθηκε κάθε χώρα, προκύπτει το Σχήμα 11, στο οποίο παρουσιάζεται η ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ της μέσης ετήσιας τιμής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του μέσου ετήσιου αριθμού διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών για τις διάφορες χώρες της Ζώνης X, της Ζώνης Y, καθώς και συνολικά για όλες τις χώρες και των δυο ζωνών. Καθίσταται πλέον αρκετά σαφής η διαφορετική επίδραση που ασκεί το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην κινητικότητα, όπως αυτή εκφράζεται μέσω του αριθμού διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών, σε διάφορες χώρες. Οι τιμές του ΑΕΠ και των διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών του Σχήματος 11 είναι σταθμισμένες στο συνολικό

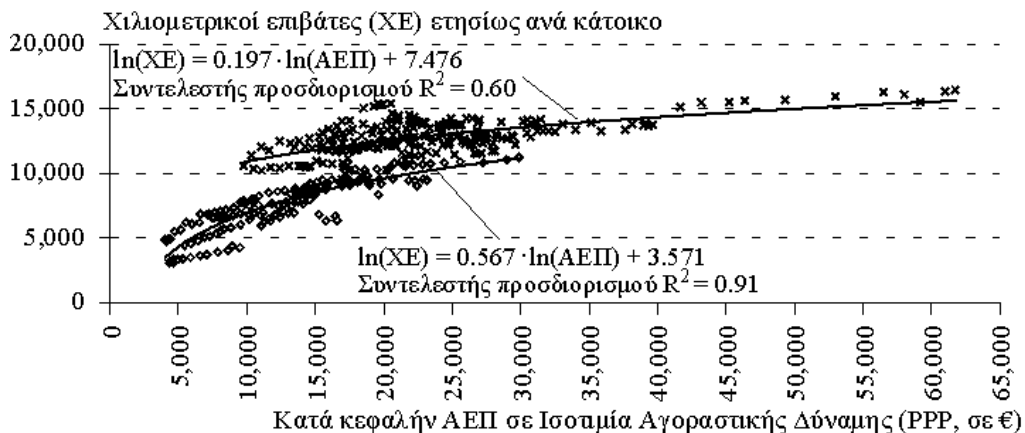
πληθυσμό κάθε ζώνης, συνολώς περισσότερο αντιπροσωπευτικές από αυτές του Σχήματος 10.

Σχήμα 9. Ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και χιλιμετρικών επιβατών (ανά κάτοικο χώρας) συνολικά για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

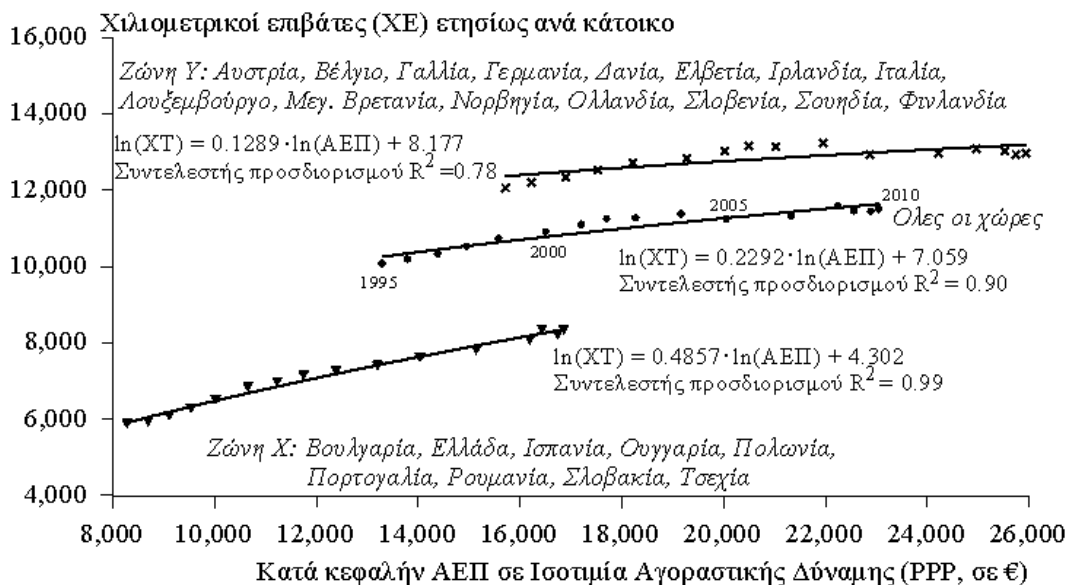
Πηγή: European union (2013)

Σχήμα 10. Ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και χιλιμετρικών επιβατών για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Διάκριση μεταξύ χωρών με υψηλή και χαμηλή κινητικότητα.

Πηγή: European union (2013)

Σχήμα 11. Ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ της μέσης ετήσιας τιμής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του μέσου ετήσιου αριθμού διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών για τις διάφορες χώρες της Ζώνης Χ, της Ζώνης Υ, καθώς και συνολικά για όλες τις χώρες.

Πηγή: European union (2013)

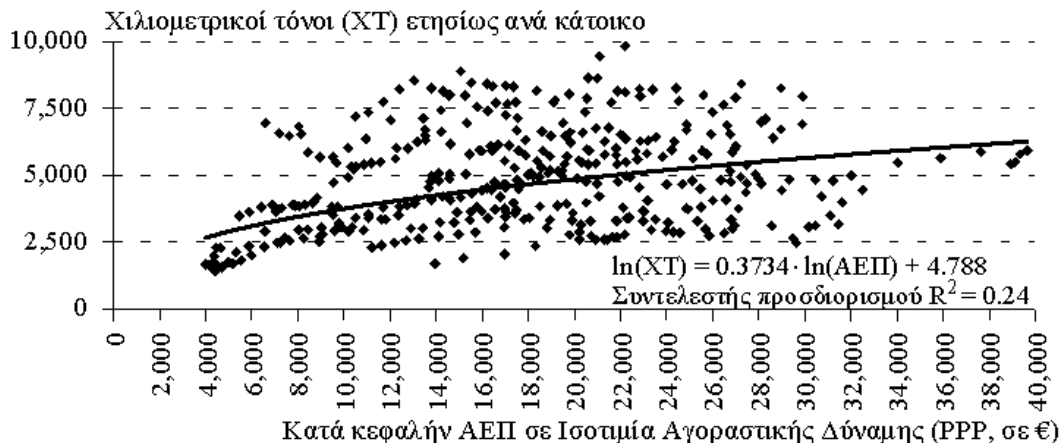
Από την ανάλυση του Σχήματος 11 επιβεβαιώνεται ότι υπάρχουν δυο διακριτές ομάδες ευρωπαϊκών χωρών με ομοειδή συμπεριφορά σε ό,τι αφορά στην επίδραση του ΑΕΠ στην κινητικότητα των πολιτών. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ιρλανδία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Μεγ. Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Σλοβενία, Σουηδία και Φινλανδία, όλες χώρες με υψηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σταθμισμένη στο πληθυσμό μέση τιμή 25,748 € το 2010), για τις οποίες ο ελάχιστος αριθμός διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως με χερσαία μέσα μεταφοράς διαμορφώνεται περίπου στα 12,928 km. Σε αυτές τις χώρες, η ελαστικότητα εισοδήματος σε ό,τι αφορά στην κινητικότητα είναι σχετικά χαμηλή και διαμορφώνεται περίπου στο 0.129 (1% αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ οδηγεί σε 0.129% αύξηση της κινητικότητας, του αριθμού δηλαδή διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως με χερσαία μέσα μεταφοράς). Η δεύτερη ομάδα χωρών περιλαμβάνει Βουλγαρία, Ελλάδα, Ισπανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία και Τσεχία, χώρες με σαφώς χαμηλότερο ΑΕΠ (μέση, σταθμισμένη στον πληθυσμό, τιμή 16.735 € το 2010), ο ελάχιστος αριθμός διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως διαμορφώνεται στα 8,217 km. Σε αυτές τις χώρες η ελαστικότητα εισοδήματος είναι υψηλή και διαμορφώνεται περίπου στο 0.486.

Οι παραπάνω τιμές των ελαστικότητων μπορούν να συγκριθούν με τη διαχρονική εξέλιξη της ελαστικότητας εισοδήματος σε χώρες της Δυτ. Ευρώπης, η οποία είχε τιμή 3.1 το 1850, 1.8 το 1900, 1.05 το 1950, 0.85 το 2000 και μεταξύ 0.60 και 0.75 το 2010 (Paulley κ.ά., 2006; Fouquet and Pearson, 2012; Börjesson et al., 2012; Fouquet, 2012). Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι οι συγκεκριμένες ελαστικότητες συνυπολογίζουν όλα τα μέσα μεταφοράς, συμπεριλαμβανομένης και της αεροπορικής μεταφοράς, η οποία διαχρονικά καταγράφει υψηλές ελαστικότητες εισοδήματος που κυμαίνονται μεταξύ 1.6 και 2.2 στις ΗΠΑ, μεταξύ 1.3 και 2.4 στις αναπτυγμένες χώρες της κεντρικής Ευρώπης και της Νοτιοανατολικής Ασίας και μεταξύ 1.8 και 2.7 στις αναπτυσσόμενες χώρες (IATA, 2007).

4.2. Εμπορευματικές μεταφορές

Στο Σχήμα 12 δίνεται η ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σε Ισοτιμία Αγοραστικής Δύναμης) και των διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων (ανά κάτοικο) για τις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Επιβεβαιώνεται αυτό που και από το Σχήμα 8 μπορεί να παρατηρηθεί, ότι δηλαδή η συνολικοποιημένη συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων είναι αδύναμη ($R^2=0.24$), ενώ δεν είναι ευδιάκριτες κάποιες περιοχές τιμών (οι οποίες να αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες χώρες) που να επιτρέπουν να πραγματοποιηθεί ανάλογη επεξεργασία, όπως στις επιβατικές μεταφορές.

Σχήμα 12. Ανάλυση παλινδρόμησης μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων (ανά κάτοικο), συνολικά για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Πηγή: European union (2013)

5. ΑΠΟΣΥΝΔΕΣΗ-ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ ΑΕΠ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΕΠΙΒΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

5.1. Η έννοια της αποσύνδεσης (decoupling)

Η ανάπτυξη των μεταφορών συνοδεύεται και από σημαντικές επιπτώσεις κυρίως στο περιβάλλον, αλλά και στην καθημερινότητα των πολιτών. Οι εκπομπές ρύπων και η ενίσχυση του φαινομένου του θερμοκηπίου, η αλλοίωση του φυσικού τοπίου λόγω της κατασκευής συγκοινωνιακών υποδομών, οι εκπομπές θορύβου, τα ατυχήματα, η κυκλοφοριακή συμφόρηση και οι χαμένες ανθρωποώρες είναι μεταξύ των κύριων αρνητικών επιπτώσεων. Η αποτίμηση σε χρηματικές μονάδες όλων αυτών των επιπτώσεων των μεταφορών συνθέτουν την έννοια του εξωτερικού κόστους, ενός σημαντικού κόστους το οποίο συνήθως δεν καταβάλλεται, ωστόσο ενυπάρχει και το οποίο εκτιμάται για τις οδικές επιβατικές μεταφορές στα 56.3 € ανά 1,000 χιλιομετρικούς επιβάτες (αντιστοιχεί σε περίπου μια μετακίνηση με επιστροφή στη διαδρομή Αθήνα-Θεσσαλονίκη), για μεταφορές με λεωφορεία στα 29.4 € ανά 1,000 χιλιομετρικούς επιβάτες και στα 12.6 € ανά 1,000 χιλιομετρικούς επιβάτες σιδηροδρομικώς. Σε ό,τι αφορά στις εμπορευματικές μεταφορές, το αντίστοιχο εξωτερικό κόστος διαμορφώνεται στα 42.55 € ανά 1,000 χιλιομετρικούς τόνους οδικής μεταφοράς, στα 6.65 € ανά 1,000 χιλιομετρικούς τόνους σιδηροδρομικής μεταφοράς και στα 9.5 € ανά 1,000 χιλιομετρικούς τόνους με εσωτερική ναυσιπλοΐα. Στις παραπάνω αρνητικές επιπτώσεις της ανάπτυξης των μεταφορών πρέπει να συνυπολογιστεί και η υψηλή εξάρτηση των μεταφορών από τα ορυκτά καύσιμα (με εξαίρεση προς το παρόν μόνο τον ηλεκτροκίνητο σιδηρόδρομο) τα οποία αποτελούν για τις περισσότερες χώρες μια σημαντική συνιστώσα του ισοζυγίου συναλλαγών της (Profillidis, 2014: 101).

Ο όρος «αποσύνδεση» στις μεταφορές χρησιμοποιείται συνήθως για να περιγραφεί η «ρήξη» του συνδέσμου μεταξύ μιας μεταβλητής που ποσοτικοποιεί την εξέλιξη των μεταφορών (π.χ. χιλιομετρικοί επιβάτες ή χιλιομετρικοί τόνοι, κ.ά.) και της μεταβλητής που εκφράζει την οικονομική μεγέθυνση (π.χ. ΑΕΠ, προσωπικό διαθέσιμο εισόδημα, κ.ά.). Αναφέρεται στους σχετικούς ρυθμούς μεταβολής μιας μεταβλητής που σχετίζεται με τις μεταφορές και μιας οικονομικής μεταβλητής συνδεδεμένης με αυτήν με σχέση αιτίας-αποτελέσματος. Η αποσύνδεση εκφράζεται σε σχέση με χρονικές μεταβολές και συμβαίνει όταν ο ρυθμός αύξησης της μεταβλητής που σχετίζεται με τις μεταφορές είναι χαμηλότερος από τον αντίστοιχο της οικονομικής κινητήριας δύναμης (π.χ. ΑΕΠ) σε μια χρονική περίοδο. Ωστόσο, είναι σημαντική και η διάκριση μεταξύ απόλυτης και σχετικής αποσύνδεσης. Αν το ΑΕΠ εμφανίζει αύξηση, η απόλυτη αποσύνδεση συμβαίνει όταν ο ρυθμός αύξησης

της μεταβλητής που σχετίζεται με τις μεταφορές είναι μηδενικός ή αρνητικός. Σχετική αποσύνδεση παρατηρείται όταν ο ρυθμός αύξησης της μεταβλητής που σχετίζεται με τις μεταφορές είναι θετικός, αλλά μικρότερος από τον αντίστοιχο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ, (Banister and Berechman, 2001).

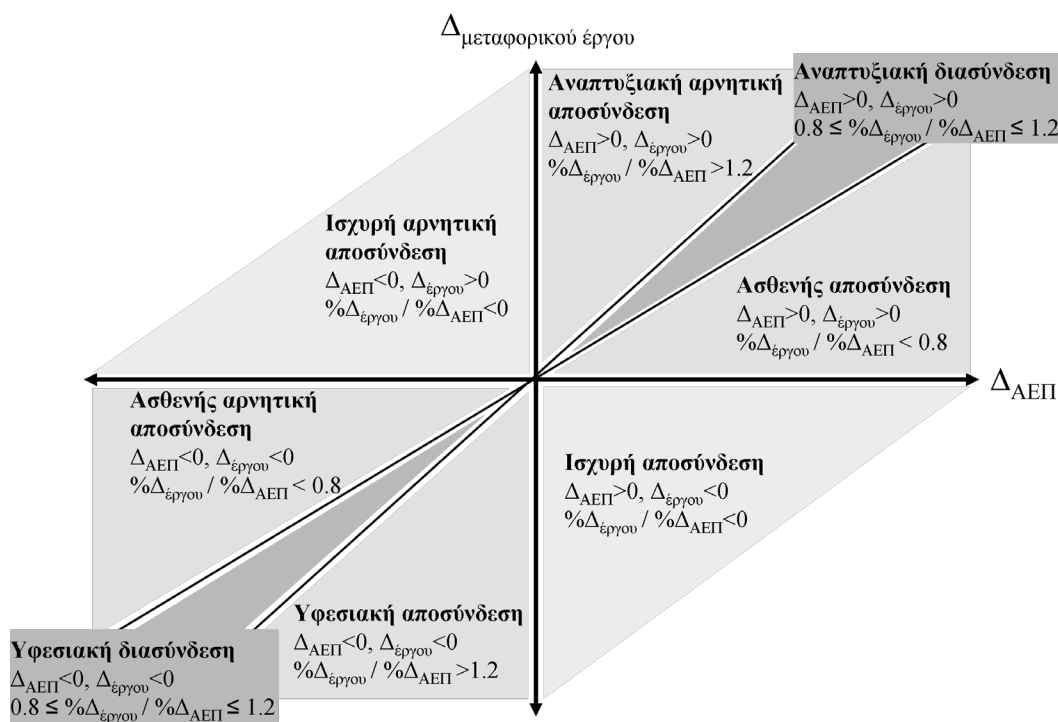
Η αναγκαιότητα αποσύνδεσης της οικονομικής μεγέθυνσης από την ανάπτυξη των μεταφορών επισημάνθηκε για πρώτη φορά από την Ε.Ε. στην Πρόταση της Επιτροπής ενόψει του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Gothenburg με τίτλο “A sustainable Europe for a better world: A European Union strategy for sustainable development” (CEC, 2001: 2). Επίσης, ο βαθμός αποσύνδεσης ΑΕΠ-μεταφορών από το 2003 περιλαμβάνεται στους διαρθρωτικούς της Ε.Ε., δείκτες (δείκτης υπ’ αριθμ. 28) (CEC, 2003:7).

Μέτρο της διασύνδεσης ή της αποσύνδεσης μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και εξέλιξης του όγκου των μεταφορικών δραστηριοτήτων για συγκεκριμένη χρονική περίοδο αποτελεί το πηλίκο της ποσοστιαίας μεταβολής της μεταφορικής δραστηριότητας (χιλιομετρικοί επιβάτες, χιλιομετρικοί τόνοι, κ.λπ.) προς την ποσοστιαία μεταβολή του ΑΕΠ για την υπό μελέτη περίοδο. Ανάλογα με την τιμή του πηλίκου προσδιορίζεται ο βαθμός (ασθενής, ισχυρή), αλλά και το είδος (αναπτυξιακή, υφεσιακή) της αποσύνδεσης ή διασύνδεσης. Στο Σχήμα 13 παρουσιάζονται σχηματοποιημένα οι διάφοροι συνδυασμοί, όπως προτάθηκαν από τον Ταρίο (2005), μεταξύ μεταβολής ΑΕΠ και αντίστοιχης μεταβολής μεταφορικής δραστηριότητας που μπορούν να παρατηρηθούν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ζητούμενη σχέση μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορών είναι αυτή της ισχυρής αποσύνδεσης που προϋποθέτει οικονομική μεγέθυνση με ταυτόχρονη μείωση του μεταφορικού όγκου επιβατών ή/και εμπορευμάτων. Ωστόσο και η κατάσταση της ασθενούς αποσύνδεσης χαρακτηρίζεται επίσης ως επιθυμητή.

Υπάρχει σημαντικός αριθμός επιστημονικών δημοσιεύσεων και ερευνών που μελέτησαν τη διασύνδεση / αποσύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικής δραστηριότητας. Οι Tight κ.ά. (2001) παρουσίασαν τη διασύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και επιβατικών και εμπορευματικών μεταφορών για τη Μεγ. Βρετανία, τη Γαλλία, τη Σουηδία, την Ολλανδία και την Ιταλία, χρησιμοποιώντας στοιχεία της περιόδου 1970-1995. Για την ίδια περίοδο, ο Baum (2000) συσχέτισε τη σχετική μεταβολή μεταξύ ΑΕΠ και επιβατικών μεταφορών σε επίπεδο Ε.Ε.-15, καταλήγοντας σε αντίστοιχα συμπεράσματα και επιβεβαιώνοντας την διασύνδεση των δυο μεγεθών. Ο Verny (2007) μελέτησε τη διασύνδεση / αποσύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικής δραστηριότητας στη Γαλλία, σε σύγκριση με τις 15 χώρες της Ε.Ε., χρησιμοποιώντας στοιχεία της περιόδου 1970-2003. Τέλος, οι Tight κ.ά. (2004) συνόψισαν διάφορες μελέτες που υλοποιήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο στο αντικείμενο τη διασύνδεσης / αποσύνδεσης των μεταφορών με το ΑΕΠ (DANTE: Designs to Avoid the Need to Travel in Europe, 1998, START: Strategies designed to Avoid the need for

Road Travel, 1999, REDEFINE: Relationship between DEmand for Freight transport and INDUSTRIal Effects, 1999, SPRITE: SePRrating the Intensity of Transport from Economic growth, 2002), οι οποίες μελέτες διαπίστωναν τη διασύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικών δραστηριοτήτων, έθεταν το πρόβλημα και στην περιβαλλοντική του διάσταση και πρότειναν θεσμικά-διαχειριστικά μέτρα, αλλά και τεχνολογικές καινοτομίες που πρέπει να εξελιχθούν με στόχο τη βαθμιαία αποσύνδεση των δυο μεγεθών.

Σχήμα 13. Διασύνδεση – αποσύνδεση ΑΕΠ και μεταφορικής δραστηριότητας.

Πηγή: Tapio, 2005.

5.2. Η αποσύνδεση-διασύνδεση μεταξύ εξέλιξης ΑΕΠ και μεταφορικής δραστηριότητας σε διάφορες Ευρωπαϊκές χώρες

Με βάση τις μέσες ετήσιες μεταβολές του ΑΕΠ (σε Ισοτιμία Αγοραστικής Δύναμης) και τους διανυθέντες χιλιομετρικούς επιβάτες και τους διακινηθέντες χιλιομετρικούς τόνους προσδιορίστηκε ο βαθμός διασύνδεσης-αποσύνδεσης για τις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες

που περιλαμβάνονται στην παρούσα ανάλυση, τόσο συνολικά για την περίοδο 1995-2010, όσο και ξεχωριστά για την πρώτη και την τελευταία πενταετία της περιόδου ανάλυσης (πενταετίες 1995-2000 και 2006-2010) ώστε να διακριθεί η τάση (Σχήματα 14 και 15).

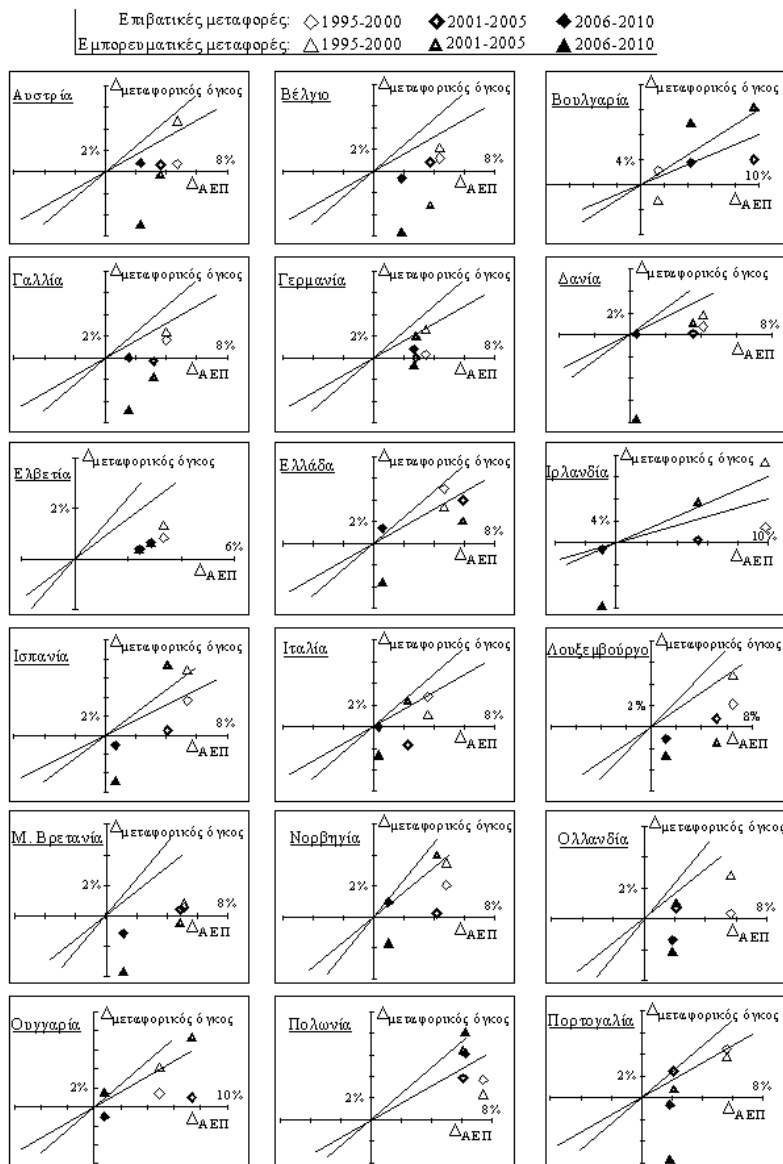
Σε ό,τι αφορά στις επιβατικές μεταφορές (Σχήμα 14), εξετάζοντας συνολικά για την περίοδο 1995-2010 τη μέση ετήσια μεταβολή του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και των ανά κάτοικο διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών παρατηρούμε σε σχεδόν όλες τις χώρες μια ασθενή αποσύνδεση ΑΕΠ και επιβατικής δραστηριότητας. Εξαιρέση αποτελεί η Ελλάδα στην οποία παρατηρείται αναπτυξιακή διασύνδεση. Δύο μόλις χώρες, η Ολλανδία και η Σλοβακία εντάσσονται στο στάδιο της ισχυρής αποσύνδεσης και οριακά η Μεγ. Βρετανία αγγίζει το κατώφλι αυτής.

Επικεντρώνοντας ωστόσο στην τελευταία περίοδο της ανάλυσης (2006-2010), παρατηρούμε ότι αρκετές χώρες εντάσσονται στο στάδιο της αναπτυξιακής διασύνδεσης ΑΕΠ και επιβατικής μεταφορικής δραστηριότητας, όπως η Βουλγαρία, η Πολωνία, Ρουμανία, Σλοβενία. Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα η οποία ξεπερνάει και το στάδιο της αναπτυξιακής διασύνδεσης και εντάσσεται πλέον σε αυτό της αναπτυξιακής αρνητικής αποσύνδεσης, δηλαδή οι επιβατικές μεταφορές αναπτύσσονται με ρυθμούς σημαντικά μεγαλύτερους από το ΑΕΠ. Μεγάλος ωστόσο αριθμός χωρών πλέον κινείται στο στάδιο της ισχυρής αποσύνδεσης (Ολλανδία, Λουξεμβούργο, Σλοβακία, Ιρλανδία, Ιταλία (οριακά), Γαλλία (οριακά), Σουηδία (οριακά), Ισπανία, Μεγ. Βρετανία, Πορτογαλία, Ουγγαρία, Τσεχία, κ.ά.). Μια χώρα, η Ιρλανδία, επηρεασμένη καθοριστικά από την οικονομική κρίση βρίσκεται, στο κατώφλι μεταξύ υφεσιακής αποσύνδεσης και υφεσιακής διασύνδεσης (στην οποία η οικονομική κρίση πλέον συμπαρασύρει και τις μεταφορές).

Σε ό,τι αφορά στις εμπορευματικές μεταφορές και συνολικά για την περίοδο 1995-2010 (Σχήμα 15) παρατηρούμε ότι, με εξαίρεση τις Ισπανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία οι οποίες εντάσσονται στη ζώνη της αναπτυξιακής διασύνδεσης και τη Σλοβενία που ανήκει στη ζώνη της αναπτυξιακής αρνητικής αποσύνδεσης (οι εμπορευματικές μεταφορές αυξάνονται με ρυθμό σημαντικά μεγαλύτερο του ΑΕΠ), όλες οι υπόλοιπες χώρες εντάσσονται είτε στη ζώνη της ασθενούς αποσύνδεσης (κυρίως), είτε σε αυτήν της ισχυρής αποσύνδεσης (Γαλλία, Δανία, Ιταλία, Μεγ. Βρετανία).

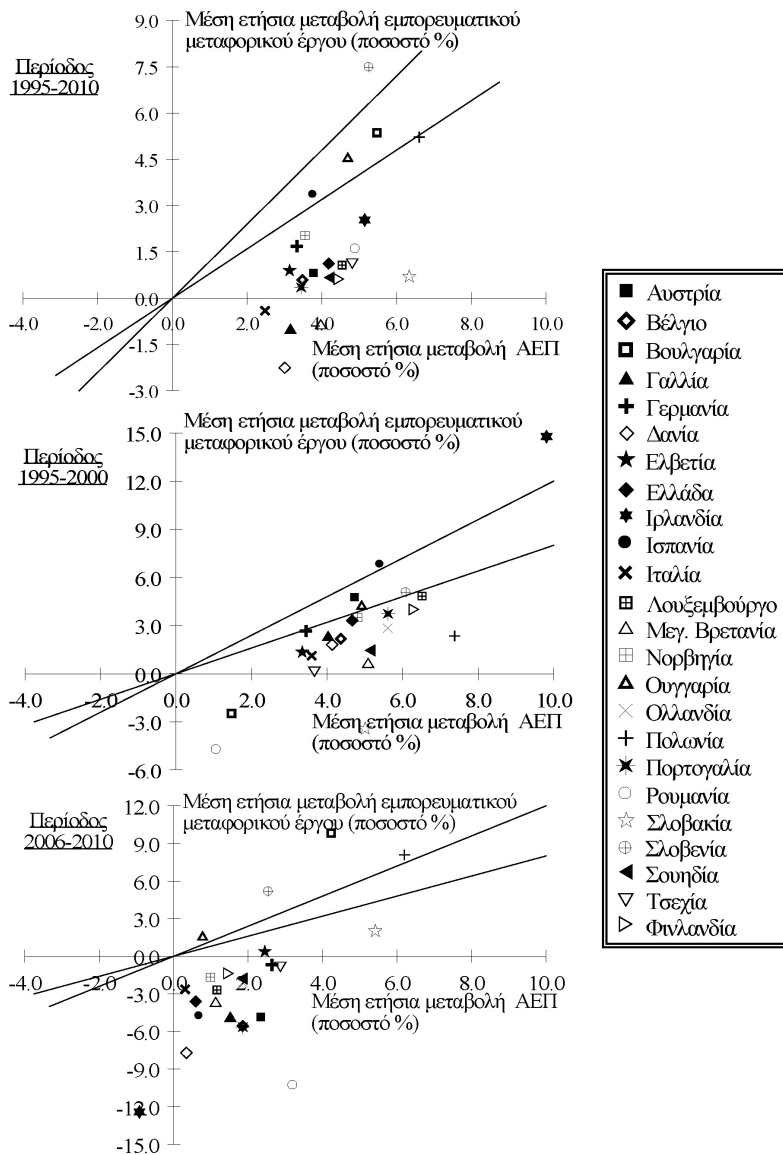
Ειδικότερα την περίοδο 2006-2010 παρατηρείται το παράδοξο να μην υπάρχει καμία χώρα στη ζώνη της αναπτυξιακής διασύνδεσης. Υπάρχουν χώρες που ανήκουν στη ζώνη της αναπτυξιακής αρνητικής αποσύνδεσης (Βουλγαρία, Ουγγαρία, Πολωνία, Σλοβενία), χώρες σε αυτήν της ασθενούς αποσύνδεσης (Ελβετία, Σλοβακία), μια χώρα, η Ιρλανδία (όπως και στις επιβατικές μεταφορές) επηρεασμένη από την οικονομική κρίση στη ζώνη της υφεσιακής αποσύνδεσης και όλες οι υπόλοιπες χώρες στη ζώνη της ισχυρής αποσύνδεσης.

Σχήμα 14. Εξέλιξη του βαθμού διασύνδεσης-αποσύνδεσης του ΑΕΠ και του επιβατικού μεταφορικού έργου σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες συνολικά για την περίοδο 1995-2010 και επιμέρους για τις περιόδους 1995-2000 και 2006-2010.

Πηγή: European union (2013)

Σχήμα 15: Εξέλιξη του βαθμού διασύνδεσης-αποσύνδεσης του ΑΕΠ και του εμπορευματικού μεταφορικού έργου σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες συνολικά για την περίοδο 1995-2010 και επιμέρους για τις περιόδους 1995-2000 και 2006-2010.

Πηγή: European union (2013)

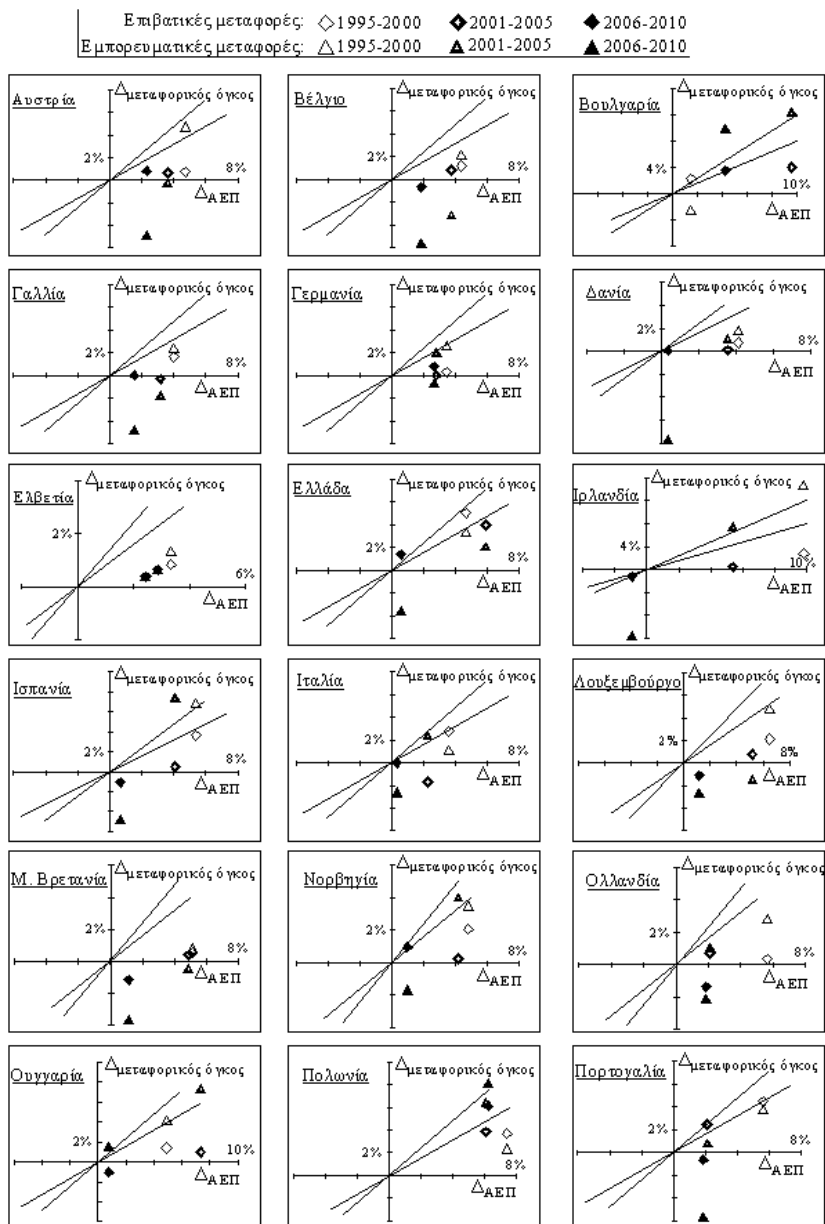
Ιδιαίτερη σημασία ωστόσο έχει η παρατήρηση της εξέλιξης της διασύνδεσης-αποσύνδεσης ΑΕΠ και επιβατικών και εμπορευματικών μεταφορών για κάθε χώρα ξεχωριστά (Σχήμα 16), όπου γίνεται ξεκάθαρα εμφανής η τάση κάθε χώρας, αν δηλαδή οδεύει προς αποσύνδεση ή όχι.

5.3. Παράγοντες που επηρεάζουν την αποσύνδεση ΑΕΠ και όγκου μεταφορικής δραστηριότητας

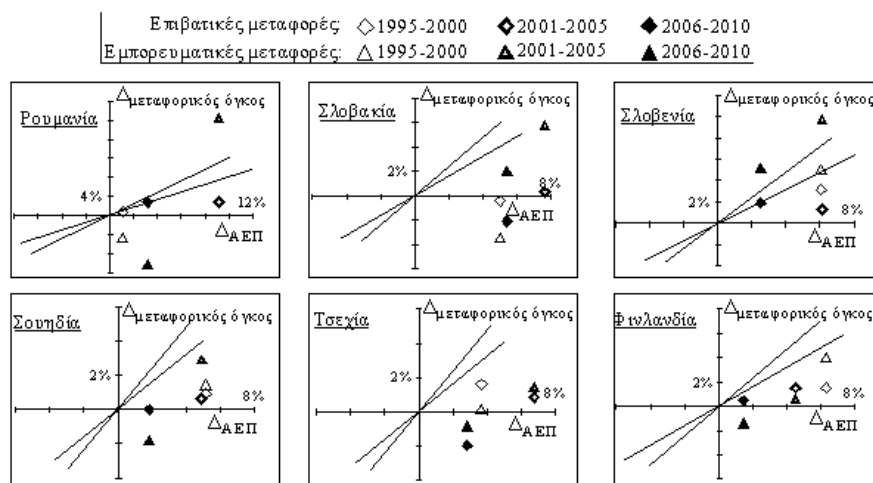
Οι παράγοντες που επηρεάζουν την διασύνδεση-αποσύνδεση ΑΕΠ και όγκου μεταφορικής δραστηριότητας είναι οι εξής (Schroten κ.ά., 2011):

- το χωροταξικό μοντέλο ανάπτυξης των μεγάλων πόλεων κάθε χώρας (μονοκεντρικές, πολυκεντρικές πόλεις),
- η διάρθρωση της οικονομίας (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή τομέα),
- διάφοροι δημογραφικοί παράγοντες,
- το επίπεδο τιμών των καυσίμων,
- το ποσοστό χρήσης του διαδικτύου και της διάδοσης του ηλεκτρονικού εμπορίου,
- η πυκνότητα των συγκοινωνιακών υποδομών (αριθμός χιλιομέτρων οδικού, σιδηροδρομικού δικτύου ανά κάτοικο και τετρ. χιλιόμετρο, αριθμός αεροπορικών συνδέσεων, κ.λπ.),
- το ποσοστό αστικοποίησης του πληθυσμού,
- το ποσοστό διάδοσης των μη μηχανοκίνητων μέσων μετακίνησης (δύο από τις χώρες με χαμηλό συντελεστή συσχέτισης μεταξύ ΑΕΠ και χιλιομετρικών επιβατών είναι η Ολλανδία και η Δανία, χώρες στις οποίες το ποσοστό μετακινήσεων με ποδήλατα ως προς τις συνολικές μετακινήσεις ανέρχεται σε 26% και 19% αντίστοιχα, μακράν το μεγαλύτερο ποσοστό από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, (DGIP, 2010:28)).

Σχήμα 16. Εξέλιξη (ανά πενταετία) του βαθμού διασύνδεσης-αποσύνδεσης του ΑΕΠ και του επιβατικού-εμπορευματικού μεταφορικού έργου σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Σχήμα 16 (συνέχεια). Εξέλιξη (ανά πενταετία) του βαθμού διασύνδεσης-αποσύνδεσης του ΑΕΠ και του επιβατικού-εμπορευματικού μεταφορικού έργου σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Πηγή: European union (2013)

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συσχέτιση μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης (εκφρασμένης από το κατά κεφαλήν ΑΕΠ) και επιβατικής – εμπορευματικής μεταφορικής δραστηριότητας έχει αποτελέσει στο παρελθόν αντικείμενο επιστημονικών εργασιών και ερευνών, ορισμένες εκ των οποίων παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία. Επιστημονική συνισταμένη της βιβλιογραφικής επισκόπησης αποτελεί η διαπίστωση ότι σε επίπεδο επιβατικών μεταφορών υπάρχει συσχέτιση μεταξύ ΑΕΠ και διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών, κάτι το οποίο όμως τείνει να μην επιβεβαιώνεται τις τελευταίες δεκαετίες σε ό,τι αφορά στη σχέση μεταξύ ΑΕΠ και εμπορευματικών μεταφορών.

Από τη δεκαετία του 2000 και έπειτα, με ιδιαίτερη όμως ένταση τα τελευταία χρόνια, συνέπεια κυρίως των επιπτώσεων των μεταφορών στο περιβάλλον και της αύξησης του κόστους καυσίμων, έχει αναπτυχθεί μια προβληματική σχετικά με το πόσο εφικτή είναι η σταδιακή αποσύνδεση μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και περαιτέρω αύξησης της κινητικότητας, επιβατών και εμπορευμάτων (σε επίπεδο χιλιομετρικών επιβατών και χιλιομετρικών τόνων), αλλά και με το πόσο εφικτή είναι η πλήρης αντιστροφή της συσχέτισης, δηλαδή η επίτευξη οικονομικής μεγέθυνσης με ταυτόχρονη μείωση της κινητικότητας.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η ταυτόχρονη εξέταση της συσχέτισης μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικής (επιβατικής και εμπορευματικής) δραστηριότητας και του επιπέδου διασύνδεσης ή αποσύνδεσης μεταξύ των δυο αυτών μεγεθών. Τονίζεται ότι είναι θεωρητικά εφικτή η δυνατότητα το ΑΕΠ μιας χώρας να εμφανίζει υψηλότερη συσχέτιση με τη μεταφορική δραστηριότητα, δίχως όμως ταυτόχρονα να καταγράφεται και αποσύνδεση και το αντίθετο, η αποσύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και μεταφορικής δραστηριότητας να μην συνοδεύεται από χαμηλή συσχέτιση μεταξύ των δυο αυτών μεγεθών, (Banister and Berechman, 2001; Meersman and van de Voorde, 2013).

Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε μέσω παλινδρόμησης και υπολογισμού του συντελεστή προσδιορισμού R^2 μεταξύ των χερσαίων αστικών και υπεραστικών επιβατικών μεταφορών (με αυτοκίνητα, αστικά και υπεραστικά λεωφορεία, σιδηρόδρομο και συστήματα τραμ και μετρό) και εμπορευματικών μεταφορών (φορτηγά οχήματα, σιδηρόδρομο, εσωτερική ναυσιπλοΐα και αγωγούς μεταφοράς) με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες (Αυστρία, Βέλγιο, Βουλγαρία, Γερμανία, Γαλλία, Δανία, Ελβετία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Μεγ. Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία, Σουηδία, Σλοβενία, Τσεχία, Φινλανδία) την περίοδο 1995-2010 και στη συνέχεια προσδιορισμός της διασύνδεσης ή της αποσύνδεσης μεταξύ διανυθέντων χιλιομετρικών επιβατών και διακινηθέντων τόνων με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Στην ανάλυση περιλαμβάνονταν οι εξής χώρες: Αυστρία, Βέλγιο, Βουλγαρία, Γερμανία, Γαλλία, Δανία, Ελβετία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Μεγ. Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία, Σουηδία, Σλοβενία, Τσεχία, Φινλανδία.

Σε ό,τι αφορά στις επιβατικές μεταφορές παρατηρήθηκε ότι χώρες με χαμηλό συντελεστή προσδιορισμού R^2 μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και διανυθέντων χιλιομέτρων ανά κάτοικο για την περίοδο 1995-2010 (Δανία $R^2_{\text{επιβ.}}=0.24$, Ιταλία $R^2_{\text{επιβ.}}=0.23$, Ολλανδία $R^2_{\text{επιβ.}}=0.33$ και Σλοβακία $R^2_{\text{επιβ.}}=0.16$) ή μέτριο συντελεστή (Γαλλία $R^2_{\text{επιβ.}}=0.58$ και Μεγ. Βρετανία $R^2_{\text{επιβ.}}=0.68$) (Πίνακας 1) παρουσιάζουν ταυτόχρονα και κάποιου βαθμού αποσύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και επιβατικού μεταφορικού όγκου (Σχήμα 11, περίοδος ανάλυσης 1995-2010). Σε κάποιες χώρες η αποσύνδεση είναι ασθενής (Ιταλία, Γαλλία), σε άλλες ισχυρή (Ολλανδία, Σλοβακία), ενώ η Μεγ. Βρετανία και η Δανία είναι στο όριο της ασθενούς αποσύνδεσης και πάρα πολύ κοντά στο κατώφλι της ισχυρής αποσύνδεσης. Αντίθετα, η Ελλάδα, η χώρα με τον υψηλότερο συντελεστή συσχέτισης ($R^2_{\text{επιβ.}}=0.99$) είναι η μοναδική στην οποία διαπιστώνεται αναπτυξιακή (θετική δηλαδή) διασύνδεση ΑΕΠ και επιβατικής μεταφορικής δραστηριότητας. Επίσης, οι χώρες στις οποίες διαπιστώθηκε μεν ασθενής αποσύνδεση, πολύ κοντά όμως στο όριο της αναπτυξιακής διασύνδεσης,

εμφανίζουν επίσης υψηλούς συντελεστές συσχέτισης (Βουλγαρία $R_{2επιβ.}=0.97$, Πολωνία $R_{2επιβ.}=0.97$ και Πορτογαλία $R_{2επιβ.}=0.85$).

Στις εμπορευματικές μεταφορές παρατηρήθηκε ότι χώρες με υψηλό συντελεστή προσδιορισμού R_2 μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων ανά κάτοικο για την περίοδο 1995-2010 (Βουλγαρία $R_{2εμπ.}=0.93$, Ουγγαρία $R_{2εμπ.}=0.88$, Ισπανία $R_{2εμπ.}=0.89$) παρουσιάζουν αναπτυξιακή διασύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και εμπορευματικής μεταφορικής δραστηριότητας (Σχήμα 12, περίοδος ανάλυσης 1995-2010), ενώ η χώρα με το μεγαλύτερο συντελεστή συσχέτισης, η Σλοβενία ($R_{2εμπ.}=0.98$), παρουσιάζει αναπτυξιακή αρνητική αποσύνδεση, δηλαδή η μεταφορική δραστηριότητα αυξάνονταν με ρυθμούς μεγαλύτερους από αυτούς που αυξανόταν το ΑΕΠ μεταξύ 1995-2010. Επίσης, οι χώρες στις οποίες διαπιστώθηκε μεν ασθενής αποσύνδεση, πολύ κοντά όμως στο όριο της αναπτυξιακής διασύνδεσης, εμφανίζουν επίσης υψηλούς συντελεστές συσχέτισης (Πολωνία $R_{2εμπ.}=0.91$, Γερμανία $R_{2εμπ.}=0.91$, Νορβηγία $R_{2εμπ.}=0.85$). Αντίθετα οι χώρες οι οποίες εμφανίζουν ισχυρή αποσύνδεση μεταξύ ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών επιβατών εμφανίζουν επίσης και χαμηλό συντελεστή συσχέτισης μεταξύ ΑΕΠ και διακινηθέντων χιλιομετρικών τόνων (Δανία $R_{2εμπ.}=0.27$, Ιταλία $R_{2εμπ.}=0.05$, Γαλλία $R_{2εμπ.}=0.18$, Μεγ. Βρετανία $R_{2εμπ.}=0.35$), όπως επίσης χαμηλό συντελεστή συσχέτισης εμφανίζουν και χώρες οι οποίες είναι στο όριο της ασθενούς αποσύνδεσης και πολύ κοντά στο κατώφλι της ισχυρής αποσύνδεσης (Βέλγιο $R_{2εμπ.}=0.11$, Φινλανδία $R_{2εμπ.}=0.28$, Πορτογαλία $R_{2εμπ.}=0.34$).

Τέλος, από την ανάλυση της συσχέτισης μεταξύ ΑΕΠ και επιβατικών μεταφορών προέκυψε ότι υπάρχουν δυο διακριτές ομάδες ευρωπαϊκών χωρών με ομοειδή συμπεριφορά σε ό,τι αφορά στην επίδραση του ΑΕΠ στην κινητικότητα των πολιτών τους. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τις Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ιρλανδία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Μεγ. Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Σλοβενία, Σουηδία και Φινλανδία, όλες χώρες με υψηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σταθμισμένη στο πληθυσμό μέση τιμή 25,748 € το 2010) για τις οποίες ο ελάχιστος αριθμός διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως με χερσαία μέσα μεταφοράς διαμορφώνεται περίπου στα 12,928 km. Η δεύτερη ομάδα χωρών περιλαμβάνει τις Βουλγαρία, Ελλάδα, Ισπανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία και Τσεχία, χώρες με σαφώς χαμηλότερο ΑΕΠ (μέση, σταθμισμένη στον πληθυσμό, τιμή 16.735 € το 2010), για τις οποίες ο ελάχιστος αριθμός διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως διαμορφώνεται στα 8,217 km. Στις χώρες της πρώτης ομάδας η ελαστικότητα εισοδήματος σε ό,τι αφορά στην κινητικότητα είναι σχετικά χαμηλή και διαμορφώνεται περίπου στο 0.129 (1% αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ οδηγεί σε 0.129% αύξηση της κινητικότητας, του αριθμού δηλαδή διανυθέντων χιλιομέτρων ετησίως με χερσαία μέσα μεταφοράς), σε αντίθεση με τις χώρες της δεύτερης ομάδας

όπου η ελαστικότητα εισοδήματος είναι σημαντικά υψηλότερη (περίπου τριπλάσια) και διαμορφώνεται περίπου στο 0.486, τιμές οι οποίες, όπως αναλύεται στην εργασία, είναι συμβατές και συγκρίσιμες με ανάλογες έρευνες στο παρελθόν (Paulley κ.ά., 2006; Fouquet και Pearson, 2012; Börjessona κ.ά., 2012; Fouquet, 2012).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Banister, D. and Berechman, Y. (2001) “Transport investment and the promotion of economic growth”. *Journal of Transport Geography*, 9 (3), pp. 209-218.
- Baum, H. (2000) “Decoupling economic growth and transport”. In *15th International Symposium on Theory and Practice in Transport Economics*. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki, pp. 209-233.
- Börjessona, M., Fosgeraub, M. and Algorsa, S. (2012) “On the income elasticity of the value of travel time”. *Transportation research Part A: Policy and practice*. 46 (2), pp. 368-377.
- Christopher, M. (2005) *Logistics and supply chain management: Creating value-adding networks*. Harlow: FT-Prentice Hall.
- Commission of the European Communities [CEC] (2001) *A sustainable Europe for a better world: A European Union strategy for sustainable development*. COM(2001) 264 final. Brussels: CEC.
- Commission of the European Community [CEC] (2003) *Structural indicators*. COM(2003) 585. Brussels: CEC.
- Crozet, Y. (2009) “The prospects for inter-urban travel demand”. *OECD and International Transport Forum Joint Transport Research Centre*, Discussion Paper No. 2009-14. Lyon: OECD Publications Service.
- Directorate General for Internal Policies [DGIP] (2010) *The promotion of cycling*. Brussels: European Parliament. Available at: http://www.ecf.com/wp-content/uploads/European-Parliament-2010_Promotion-of-Cycling.pdf [Last access: 10/07/2013].
- Enders, W. (2009) *Applied econometric time series*. 3rd ed. Danvers, MA: Wiley.
- European Union [EU] (2013) *Energy and transport in figures: Statistical pocketbook 2013*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fouquet, P. (2012) “Trends in income and price elasticities of transport demand (1850–2010)”. *Energy Policy*, 50, pp. 62-71.

- Fouquet, P. and Pearson, P. (2012) “The long run demand for lighting: Elasticities and rebound effects in different phases of economic development”. *Economics of Energy & Environmental Policy*, 1 (1), pp. 96-114.
- Hise, R. (1995) “The implications of time-based competition on international logistics strategies”. *Business Horizons*, 38 (5), pp. 39-45.
- International Air Transport Association [IATA] (2007) *Estimating air travel demand elasticities*. InterVISTAS Consulting Inc., Montreal: IATA, pp. 36-38.
- Manheim, M. (1979) *Fundamentals of transportation systems analysis*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Meersman, H. and van de Voorde, E. (1999) “Is freight transport inevitable?” In *Which changes for transport in the next century?* Paris: OECD Publications Service, pp. 23-48.
- Meersman, H. and van de Voorde, E. (2008) “The relationship between economic activity and freight transport”. In Ben-Akiva, M., Meersman, H. and van de Voorde, E. (ed.) *Recent development in transport modeling*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing, pp. 69-92.
- Meersman, H. and van de Voorde, E. (2013) “The relationship between economic activity and freight transport”. In Ben-Akiva, M., Meersman, H. and van de Voorde, E. (ed.) *Freight transport modeling*. Bingley, UK: Emerald Group Publishing, pp. 17-43.
- Paché, G. (2007) “Slowness logistics: Towards a new time orientation?” *Time and Society*, 16 (2-3), pp. 311-332.
- Paulley, N., Balcombe, R., Mackett, R., Titheridge, H., Preston, J., Wardman, M., Shires, J. and White, P. (2006) “The demand for public transport: the effects of fares, quality of service, income and car ownership”. *Transport Policy*, 13 (4), pp. 295-306.
- Profillidis, V. (2014) *Railway management and engineering*. 4th ed. Farnham, UK: Ashgate.
- Quinet, E. (1990) *Analyse économique des transports*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Rothengatter, W. (1991) “Cost-benefit analyses for goods transport on roads”. In Kroon, M., Smit, R. and van Ham, J. (ed.) *Freight transport and the environment*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers, pp. 187-213.
- Schafer, A. (2006) “Long-term trends in global passenger mobility”. *The Bridge*, 36 (4), pp. 24-32.
- Schafer, A. and Victor, D. (2000) “The future mobility of the world population”. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 34 (3), pp. 171-205.

- Schroten, A., Skinner I., Brinke, L. and van Essen, H. (2011) *Potential for less transport: Intensive paths to societal goals*. Task 4 paper produced as part of a contract between European Commission Directorate General Climate Action and AEA Technology. Available at: <http://www.eutransportghg2050.eu/cms/assets/Uploads/Reports/EU-Transport-GHG-2050-II-Task-4-FINAL-30Apr12.pdf> [Last access: 09/07/2013].
- Tapio, P. (2005) “Towards a theory of decoupling: Degrees of decoupling in the EU and the case of road traffic in Finland between 1970-2001”. *Transport Policy*, 12 (2), pp. 137-151.
- Tight, M., Delle Site, P. and Meyer-Rühle, O. (2004) “Decoupling transport from economic growth: Towards transport sustainability in Europe”. *European Journal of Transport and Infrastructure Research*, 4 (4), pp. 381-404.
- Tight, M., Hammond, A. and Meyer-Ruhle, O. (2001) “Decoupling transport from economic growth: Results from a survey of European expert opinion”. In *European Transport Conference*. Cambridge: Homerton College.
- Vehmas, J., Malaska, P., Luukkanen, J., Kaivo-oja, J., Hietanen, O., Vinnari, M. and Ilvonen, J. (2003) *Europe in the global battle of sustainability: Rebound strikes back?* Turku: Publications of the Turku School of Economics and Business Administration.
- Verny, J. (2007) “The importance of decoupling between freight transport and economic growth”. *European Journal of Transport and Infrastructure Research*, 7 (2), pp 113-128.
- Walters, D. and Rainbird, M. (2004) “The demand chain as an integral component of the value chain”. *Journal of Consumer Marketing* 21 (7), pp. 465-475.
- Wooldridge, J.M. (2009) *Introductory econometrics: A modern approach*. 4th ed. Masson, OH: McMillan.

Βασίλειος Προφyllίδης
 Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών
 Βασ. Σοφίας 12, 67100 Ξάνθη
 e-mail: vprofill@civil.duth.gr

Γεώργιος Μποτζώρης
 Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών
 Βασ. Σοφίας 12, 67100 Ξάνθη
 e-mail: gbotzori@civil.duth.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΣΚΑΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ
ΓΟΣΠΟΔΙΝΗ ΑΣΠΑ
ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ
ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΟΛΓΑ
ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΣΤΑΘΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασεργόβεν Λουδοβίκος	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Γιαννακούρου Τζίνα	- Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)
Καρύδης Δημήτρης	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Κοσμόπουλος Πάνος	- Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ)
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαλούτας Θωμάς	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μαντουβάλου Μαρία	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Μελαχροινός Κώστας	- Queen Mary, University of London
Μοδινός Μιχάλης	- Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών (ΔΙΠΕ)
Μπριασουλή Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Université de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Χαστάογλου Βίλμα	- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)

αιχώρος

ΤΕΥΧΟΣ 21 | ΕΤΟΣ 2015
ISSUE | YEAR

Ζουμπουλάκης Μ.

4

Οικονομική Πολιτική σε καιρούς κρίσης: Ιστορικά προηγούμενα

Κατσίκας Δ.

21

Κρίση, πιστωτική συρρίκνωση και αγορά εργασίας:
Η περίπτωση της Ελλάδας

Αρβανιτίδης Π., Νασιώκα Φ., Δημογιάννη Σ.

55

Από την κρίση στα κοινά: ζητήματα αυτοδιαχείρισης στον αγροτικό τομέα

Σαράτσος Γ., Πολύζος Σ.

82

Τουριστική χωρητικότητα και κύκλος ζωής των τουριστικών περιοχών:
Η περίπτωση του Ν. Μαγνησίας

Προφυλλίδης Β., Μποτζώρης Γ.

107

Οικονομική μεγέθυνση και μεταφορική δραστηριότητα